

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

На правах рукопису

ГІССА ОЛЕКСАНДРА КОСТЯНТИНІВНА

УДК:327(477):061.1ЄС

**ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЗОВНІШНІЮ ПОЛІТИКУ
УКРАЇНИ: ВИТОКИ, ХАРАКТЕР, ПРОГНОЗИ**

Спеціальність 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем
та глобального розвитку

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
Фісанов Володимир Петрович
доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ І СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	11
1.1 Концептуальні підходи до вивчення євроскептицизму у контексті сучасних міжнародних процесів	11
1.2 Стан наукової розробки проблеми.....	27
Висновки розділу I.....	37
РОЗДІЛ II. ЯВИЩЕ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	39
2.1. Прояви євроскептицизму в Європейському парламенті: загальний огляд	39
2.2. Великобританія як батьківщина євроскептицизму: історичний екскурс та сучасні реалії.....	51
2.3. Проблема євроскептицизму в Польщі (на прикладі діяльності політичних партій).....	64
Висновки до розділу II	76
РОЗДІЛ III. ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ЯК ФАКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНИ: ВПЛИВ НА СУЧАСНУ ІНТЕГРАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ.....	78
3.1. Євроскептичні тенденції у контексті суспільно-політичного розвитку України.....	78
3.2. Прояви “партійного євроскептицизму” в контексті політичного протиборства в Україні.....	99
Висновки до розділу III.....	123

РОЗДІЛ IV. ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ОЦІНКИ ТА ПРОГНОЗИ З ПОЗИЦІЙ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ125

4.1. Явище “україноскептицизму” серед держав-членів ЄС: аналіз
поглядів політиків та громадських настроїв.....125

4.2. Прогнози та рекомендації щодо подальшого розвитку відноси
Україна-ЄС в контексті подолання євроскептичних політичних
тенденцій.....143

Висновки до розділу IV.....160

ВИСНОВКИ.....162

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....173

ВСТУП

Актуальність дослідження. На початку XXI століття структура Європейського Союзу як субрегіонального об'єднання зазнала суттєвих змін. Значно збільшилась кількість держав-членів, і Співтовариство об'єднує сьогодні країни з різними економічними, соціальними, політичними рівнями розвитку та історичними традиціями. Це, зрозуміло, ускладнило досягнення єдності в ЄС стосовно розв'язання важливих і неоднозначних проблем. Політичною реальністю стало посилення негативних настроїв щодо інтеграційних процесів серед країн-членів ЄС. При цьому окремі європейські політичні об'єднання та групи населення виступають як проти подальшої інтеграції в цілому, так і проти окремих її аспектів – спільної конституції, єдиної валюти, міграційної політики. Причому одним із мотивів залишається певний страх, пов'язаний з подальшою ерозією національного суверенітету. Посилення невдоволення політикою офіційного Брюсселя знайшло відображення під час виборів до Європейського парламенту, які лише підтвердили зростання активності політичних партій з негативним ставленням до Євросоюзу. Партії, що позиціонують себе як противники ЄС, отримали близько 25% місць у парламенті. Євроскептики поки що не мають великого впливу на європейську політику, втім подібна політична тенденція загрожує перетворити Європейський парламент на політичний майданчик, де точаться гострі контрінтеграційні словесні баталії. За цих умов зрозуміла увага зацікавлених мас-медіа і громадської думки до такого складного політичного явища як євроскептицизм.

Актуальність досліджуваної проблематики визначається також і тим, що українське суспільство в цілому зробило декілька твердих політичних кроків у напрямку зближення з ЄС. Так, євроінтеграція стала одним із основних гасел Помаранчевої революції та рушійною ідеєю Революції Гідності, коли громадяни вимагали від чинної влади рішучих дій щодо активізації євроінтеграційного курсу України.

Однак така позиція не знаходить підтримки серед усіх без винятку політичних та громадських кіл України. Як свідчать результати соціологічних опитувань, існує достатньо великий прошарок громадян, які, з різних причин, не бачать доцільності у продовженні євроінтеграції чи вважають, що Україні необхідно зберігати нейтральну позицію або ж навіть поглиблювати співпрацю з Росією.

Окрім того, існує й ряд партій-критиків євроінтеграції України. До них можна віднести, з одного боку, представників правих партій, які виступають за збереження самобутності української нації, та представників лівих партій, які у зовнішній політиці дотримуються курсу на зміцнення СНД, створення нового союзу слов'янських народів на чолі з РФ, виступаючи при цьому проти об'єднання з ЄС. Це дозволяє вести мову про нове та малодосліджене питання в українській історіографії – український євроскептицизм. Його унікальність полягає сьогодні у тому, що кількість противників євроінтеграції практично дорівнює кількості її прихильників. З'ясування витоків та причин українського євроскептицизму, на нашу думку, є першочерговим завданням для вивчення науковцями та зацікавленими експертами, що у кінцевому підсумку сприятиме розв'язанню проблем визначення зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах комплексної програми науково-дослідницьких робіт кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича “Сучасна інформаційна політика та суспільні комунікації: міжнародний досвід та українські реалії” (0116U001441).

Мета роботи полягає у здійсненні комплексного наукового дослідження проблеми євроскептицизму в Україні та визначенні його реальних та можливих впливів на зовнішню політику держави у середньостроковій перспективі.

Задля досягнення мети поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- охарактеризувати теоретико-методологічну базу дослідження і стан наукової розробки проблеми;
- проаналізувати прояви євроскептицизму в Європейському Союзі в цілому та у деяких країнах Західної і Східної Європи зокрема;
- визначити рівень репрезентації євроскептичних партій у Європейському парламенті, проаналізувавши їх вплив на загальноєвропейську політику;
- використовуючи результати соціологічних досліджень, визначити причини виникнення євроскептичних настроїв у різних суспільних груп та з'ясувати рівень їх впливу на електоральну поведінку громадян;
- проаналізувати прояви та причини партійного євроскептицизму в Україні на основі вивчення програм політичних партій та їх політичної активності;
- окреслити можливі тенденції подальшого розвитку стосунків між Україною та ЄС з врахуванням фактора євроскептицизму, запропонувавши можливі шляхи подолання євроскептичних громадських настроїв з метою забезпечення стабільного зовнішньополітичного курсу України.

Об'єктом дослідження є проблема євроскептицизму у контексті сучасного політичного розвитку Європейського Союзу.

Предметом дослідження є особливості євроскептицизму як політичного явища в Україні та його вплив на зовнішню політику держави.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з листопада 2004 року, коли ідея євроінтеграції стала однією з рушійних ідей Помаранчевої революції, до квітня 2016 року, коли в Нідерландах було проведено референдум щодо ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Найбільша увага зосереджена на періоді підготовки та підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Саме цей хронологічний період, коли відмова від підписання тодішнім урядом Угоди про асоціацію стала причиною другої революції в новітній історії України, робить можливим виявлення проявів суспільного та партійного євроскептицизму в Україні та оцінку

ставлення європейських держав до перспектив євроінтеграції України.

Територіальні рамки дослідження охоплюють країни-члени Європейського Союзу та Україну.

Методи дослідження. У роботі застосовано концептуальний підхід соціального конструктивізму, оскільки євроскептицизм являє собою новітній ідейно-політичний рух, який стимулює альтернативне бачення і конструювання іншого європейського проекту, заснованого на захисті національних традицій та самобутності. Використовуючи методологічні прийоми, які дозволили дослідити індивідуальні та колективні наміри поведінки (зокрема і політичної), ми намагалися описати мотиви формування соціально-політичних настроїв та поведінки груп у соціумі, котрі певним чином зайняті конструюванням альтернативних “інституційних фактів”. Адже наші інструменти у соціумі є продовженням наших цілей. Перефразовуючи феноменолога Альфреда Шюца [131], можна сказати, що євроскептики інтерпретують і намагаються вплинути на нинішні політичні процеси, спираючись на “чітко обмежений досвід минулого”.

Оскільки дисертація має міждисциплінарний характер, дослідження впливу євроскептицизму на зовнішню політику України здійснювалося на основі використання сукупності загальних та спеціальних методів і підходів, які відповідають меті та завданням наукового дослідження.

На основі *методу ототожнення* було визначено основні концепції та підходи до розуміння поняття “євроскептицизм”. За допомогою *ретроспективного методу* було проаналізовано витоки й причини виникнення євроскептицизму в Європі та в Україні. Використання *системного підходу* дозволило дослідити проблему євроскептицизму як загальноєвропейського явища та його можливий вплив на подальший розвиток ЄС. *Інституційний підхід* було застосовано для дослідження інституційного забезпечення відносин Україна-ЄС.

За допомогою *аналітико-синтетичного методу* опрацьовано документи, які визначають зміст та еволюцію відносин між Україною та

Європейським Союзом. Застосування *методики аналізу документів* дозволило глибше дослідити проблеми імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і її вплив на посилення євроскептичних настроїв в Україні. Застосування *порівняльного та статистично-аналітичного методів* стало у пригоді при визначенні рівня громадських євроскептичних настроїв та з'ясувати їх еволюцію упродовж останніх 10 років. Використовуючи *метод індукції та дедукції*, досліджено рівень скептицизму в ЄС щодо України та рівень євроскептицизму в Україні стосовно Євросоюзу. Застосування *методу сценаріїв* дало змогу спрогнозувати можливі варіанти розвитку стосунків між Україною та ЄС на середньострокову перспективу.

Наукова новизна зумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання. У межах запропонованого дослідження автором одержано результати, які мають наукову новизну та конкретизуються через наступні положення:

Уперше:

- проаналізовано рівень суспільного та партійного євроскептицизму в Україні та надана характеристика його основним проявам;
- визначено витoki та причини євроскептицизму в українському суспільстві як серед громадян, так і серед представників політичних еліт;
- охарактеризовано явище україноскептицизму серед країн-членів ЄС та визначено його вплив на євроінтеграцію України.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження особливостей розвитку євроскептицизму в країнах Центральної та Східної Європи та використання їх досвіду для подолання євроскептицизму в Україні;
- аналіз перспектив розвитку зовнішньої політики України в контексті євроінтеграції;
- вивчення впливу результатів виборів до Європейського парламенту на зовнішню політику Євросоюзу взагалі та євроінтеграцію України зокрема.

Уточнено:

- концептуально-теоретичні підходи до визначення поняття “євроскептицизм”.

Практичне значення одержаних результатів визначається науковою новизною дослідження та здійсненим комплексним аналізом проблеми негативного ставлення до подальшого розширення ЄС загалом та євроінтеграції України зокрема. Сформульовані прогнози та рекомендації щодо можливого розвитку стосунків Україна-ЄС на середньострокову перспективу можуть використовуватись в аналітико-прогностичній роботі МЗС України для подальшого корегування зовнішньополітичного курсу держави, зокрема щодо поглиблення співробітництва з ЄС. Основні положення, висновки та рекомендації дисертаційної роботи можуть застосовуватися в освітньо-методичній роботі за напрямом “Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії” для викладання таких навчальних курсів, як “Європейський Союз у міжнародних відносинах”, “Зовнішня політика країн Європи”, “Міжнародні організації”, “Актуальні проблеми зовнішньої політики України” для студентів вищих навчальних закладів. Результати дослідження можна використати також при укладанні підручників та навчальних посібників для підготовки студентів у царині міжнародних відносин і суспільних комунікацій.

Апробація результатів дисертації. Результати наукового дослідження викладено у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених “Актуальні проблеми зовнішньої політики України” (Чернівці, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016), Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів “Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи” (Чернівці, 2012), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю “Придніпровські соціально-гуманітарні читання” (Дніпропетровськ, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток сучасного

суспільства в умовах глобальної нестабільності” (Одеса, 2013), Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю “Науковий діалог “Схід-Захід” (Бахчисарай, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасний політичний процес: стан та перспективи розвитку” (Харків, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції молодих політологів “Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи” (Чернівці, 2015), Першому Південноукраїнському конвенті Міжнародної асоціації студентів політичної науки “Стихія політики: соціологічна, філософська, політологічна рефлексія” (Одеса, 2015), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Комунікація і дисконунікація в умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства” (Чернівці, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції “Європейські студії в університетах України” (Київ, 2016), Міжнародній конференції “EU Relations with Eastern Partnership: Strategy, Opportunities and Challenges” (Чернівці, 2016), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Комунікаційні практики у сучасному політичному дискурсі” (Чернівці, 2016).

Публікації. Основні положення, результати та висновки дисертації знайшли відображення у 23 публікаціях, 5 з яких оприлюднені у наукових фахових виданнях з політичних наук, 1 – у закордонному виданні (Польща), а також 15 матеріалах виступів автора на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації відповідає поставленій меті та завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, а також висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 197 сторінок. Список використаних джерел (українською, російською, німецькою, польською й англійською мовами) налічує 225 найменувань на 25 сторінках.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ І СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1 Концептуальні підходи до вивчення євроскептицизму у контексті сучасних міжнародних процесів

Кінець XX – початок XXI століття слід розглядати у контексті глобального політичного розвитку і трансформації усієї складної, а іноді й малопередбачуваної системи міжнародних відносин, яку І.Валерстайн пов’язав із “кінцем знайомого світу”. Проте, як вважає вчений, сьогодні перед людством стоїть завдання сформувати більш досконалу історичну систему, характерними рисами якої є егалітарність і демократизм. Однак будь-яка система не може бути егалітарною, якщо вона недемократична, оскільки така система “нерівномірно розподіляє владу, а це означає, що вона буде нерівномірно розподіляти і все інше”[10, С.8]. Саме таким був Європейський Союз, зародившись як ЄЕС на егалітарних і навіть десь “ліводемократичних” засадах у 60-і роки минулого століття, він поступово став втрачати первинні риси консенсусної узгодженості і солідаризму, а на противагу цьому усе більше в його рамках став розвиватися бюрократизм і антидемократизм влади небагатьох провідних держав.

До того ж, на початкових етапах розвитку батьки-засновники ЄС (варто згадати хоча б Жана Моне) та теоретики євроінтеграційних процесів досить беззастережно покладалися на так званий ефект “переливу” (spillover), тобто дифузні впливи економічної інтеграції, яка мала позитивно вплинути на усі інші суміжні сфери соціуму – політичну, соціальну, культурну, інформаційну. Однак, незважаючи на позитивні результати, динаміка інтеграції стала давати привід до побоювань щодо надмірного посилення загальноєвропейських інститутів на шкоду інтересам національних держав. Послідовна реалізація проектів економічного співробітництва поставила на порядок денний необхідність політичних змін для забезпечення його продовження. Зрозуміло,

що в інтеграції не вбачали щось статичне – своєрідну нерухому модель, а концептуально вона бачилася як *двоєдиний процес, який визначається рушійними силами-близнюками* – логікою інтеграції (яка містить логіку “переливу”) і логікою дезінтеграції, що передбачає насамперед політичну прихильність суверенітету держав, підтримання різноманітності країн-учасниць і приділення серйозної уваги питанням національної безпеки. Так, відомий данський політик і дослідник Джеп Транхольм-Міккельсен (Jerpe Tranholm-Mikkelsen), хоча і писав про “новий динамізм” Євросоюзу на сучасному етапі, однак достатньо велику увагу приділив факторам, котрі уповільнюють процеси євроінтеграції. Серед них вчений виокремив головні, на його думку, чинники – це націоналізм і різноманітність [218].

Якщо вести мову про поживний ґрунт євроскептицизму, то він був пов’язаний зі жвавими дискусіями (і не тільки теоретичними), у центрі яких знаходилася доля національної держави, яка розпочала втрачати свою провідну роль в якості суб’єкта міжнародних відносин. Контрапунктом теоретичних дебатів стало *співвідношення ролі держави і міжнародних інститутів*, шляхи досягнення найбільш оптимального поєднання їх повноважень для ефективного вирішення актуальних національних і міжнародних проблем.

Варто звернути увагу і на ще одну причину росту євроскепсису у досить великої частини європейців. Особливо для країн Північної Європи, а також ФРН, Австрії характерним трендом політичного розвитку була прихильність до моделі “соціальної держави”. Однак на противагу їй, на початку ХХІ століття Брюсселем реалізовувалась досить жорстка неоліберальна економічна модель, невід’ємними елементами якої стали помітне скорочення заробітної плати і соціальних витрат, послаблення інститутів соціального захисту, ліквідація стійкої зайнятості тощо.

Продовжуючи ретроспективний аналіз, не слід забувати і те, що ключовими акторами ЄС були одвічні суперники в Європі: Німеччина і Франція, котрі при всій подібності економічних і політичних систем довгий

час в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин *не могли досягти головного – спільності інтересів*. Причому для ФРН були притаманні, як відзначає сучасний дослідник Ульріх Кротц (Ulrich Krotz), добре пояснювальний “скептицизм до використання сили” і значно більш “всеосяжний європеїзм”, аніж у Франції [174]. Говорячи у загальному, можна констатувати, що “загрози”, виклики і “слабкі сторони” (використаємо тут методику SWOT-аналізу) для євроскептиків тоді і зараз значно переважали “сильні сторони” й “можливості” євроінтеграції й подальшої участі тієї чи іншої країни в ЄС.

Подібні дискусії і суспільно-політичні погляди не могли не вплинути на стан і спрямованість громадської думки в окремих державах-членах Євросоюзу. При цьому окремі європейські політичні об'єднання та групи населення виступають сьогодні як проти інтеграції в цілому, так і проти окремих її аспектів – спільної конституції, єдиної валюти, федералізації, та інших, боячись при цьому в умовах економічної глобалізації та регіоналізації втратити власний національний суверенітет.

Мабуть, тут слід детальніше і глибше проаналізувати те, що в наукових колах та мас-медіа розуміють/мають на увазі, використовуючи *саме поняття “євроскептицизм”*. І хоча вітчизняні дослідники тільки-но розпочали розробляти дану проблематику, науковці на Заході вже досить давно працюють над складними питаннями євроскептицизму. На цьому останньому – внеску українських вчених у дослідження євроскептицизму як політичного напрямку в Україні детально зупинимось у наступному підрозділі дисертаційної роботи.

Отже, зазначимо, що сам термін “євроскептицизм” уперше з'явився у журналі “The Economist” 26 грудня 1992 р., де описувалося погіршення ставлення німецької громадськості до європейської інтеграції, після того як її змусили прийняти норми, що стосувалися торгівлі пива для відповідності внутрішнього ринку. Разом з тим, зауважу, що вперше публічне використання слова “євроскептик” було зафіксоване в газеті “The Times”, стосовно британського прем'єр-міністра Маргарет Тетчер. Якщо дивитись

ретроспективно, то, як відзначає сучасна дослідниця Євгенія Артьомова, історично сам термін “євроскептицизм” виник у Великобританії, де це слово використовували рівнозначно з більш давнішим терміном “анти-маркетинг”, який означав негативне ставлення людей до участі Британії в Європейському Економічному Співтоваристві в 1960 році [2].

Але з часом сам термін “євроскептицизм” та ширше суспільно значима проблематика євроскептицизму набули широкого поширення у політичних дискусіях. Саме євроскептицизм став тоді і залишається на початку XXI ст. ідеологічною основою співпраці цілої низки правих партій в рамках ЄС. У зв’язку з цим його можна кваліфікувати як важливий *транснаціональний аспект* сучасного європейського консерватизму.

У “Короткій енциклопедії Європейського Союзу”, розміщеній на сайті, створеному вченими-економістами на підтримку євроінтеграції і для роз’яснення британським громадянам суті інтеграційних процесів, щоби вони змогли прийняти “правильне рішення на референдумі”, розміщена стаття про “євроскепсис”, але не має жодної згадки про євроскептицизм як політичне явище і впливову течію політичної думки. Причому “євроскепсис” як поняття розглядається лише в економічному вимірі. Ось що там можна прочитати: “євроскептик – це той, хто скептично ставиться до проекту європейської інтеграції, особливо до Європейського монетарного союзу. Євроскептики іноді позиціонують себе як єврореалісти, щоби уникнути фальшивих звинувачень в єврофобії” [140].

Зі свого боку, американський політолог Роберт Катц дає наступне визначення євроскептицизму – це виступ проти будь-якої форми наднаціональних європейських інституцій, які загрожують національному суверенітету і традиційній європейській державній системі. Такого роду опозиція може бути до кожного аспекту ЄС і існувати в різних формах, починаючи від недовіри до ворожості [172].

Тепер детальніше зупинимось на розробці “євроскептичної” тематики у спеціальній політичній літературі та у відповідних наукових центрах з

вивчення даного політичного феномену, який набув загальноєвропейського розголосу.

Основні дослідження з даної тематики проводяться представниками наукової школи університету Сассекс. При університеті була створена віртуальна інфраструктура для вивчення феномену “євроскептицизму” під досить промовистою назвою “Мережа досліджень опозиції до Європи”, пізніше перейменована в “Мережу європейських партійних виборів та референдумів” (МПВР). Саме вона стала базовою мережею для дослідження проблеми євроскептицизму в Східній та Західній Європі і віртуально об’єднує більшість європейських дослідників даної тематики. Зауважимо, що в рамках діяльності МПВР регулярно проводяться дослідницькі семінари та конференції. Кульмінацією такої роботи став випуск двотомника “Опозиція до Європи? Порівняльна партійна політика євроскептицизму”, який нараховує 30 статей різних авторів з проблематики євроскептицизму за редакцією провідних дослідників даної проблеми – Пола Таггарта та Алекса Щербяка. Основоположником дослідження цього питання прийнято вважати англійського науковця П. Таггарта, який в 1998 р. визначив євроскептицизм як “точку розходження”, що поширюється Європою. На його думку, євроскептицизм – це ідея повної або часткової опозиції до європейських інтеграційних процесів [208]. Окрім того Таггарт виділив три основні типи євроскептицизму:

1. Заперечення ідеї об’єднання, а отже, Європейського Союзу взагалі.
2. Схвалення ідеї інтеграції в цілому, але скептичне ставлення до того, що ЄС є найкращим способом її досягнення. Це виходить з того, що ЄС намагається охопити занадто велике розмаїття культур і націй.
3. Схвалення ідей інтеграції, але критика занадто вузької спрямованості ЄС та його недостатньої універсальності [207].

Прикладом другого типу серед політиків-євроскептиків може слугувати згадувана вже М.Тетчер. Концептуальні засади британського

евроскептицизму були закладені у 1988 р. в її відомій політичній промові в Брюгге. Не будучи принциповим противником членства Британії в тоді ще Європейському економічному співтоваристві (попереднику Європейського Союзу), вона вважала, що функції ЄЕС повинні зводитися до забезпечення вільної торгівлі та ефективної конкуренції. У 1988 р, виступаючи з промовою в Брюгге, політик розкритикувала проекти, що передбачали як політичну, так і економічну централізацію Європи, зокрема заявивши: “Ми не для того успішно скорочували кордони держави в Британії, щоби згодом спостерігати їх відновлення на європейському рівні – з європейською наддержавою, що відновлює нове панування з Брюсселя” [105]. Іншим разом “залізна леді” наголосила на тому, що ЄС прагне не тільки “відібрати наші повноваження, а й збільшити *свої*. Він прагне регулювати наші промислові галузі й ринки робочої сили, диктувати нам уподобання, – одне слово, визначити наше життя”. Маастрихтський договір показує нам “контури проектованої бюрократичної наддержави. І Маастрихт – тільки початок, а не кінець цього процесу” [110, С.735]. Тому то Велика Британія була завжди прихильницею функціональної інтеграції, заснованій на співпраці суверенних держав, а не на поглибленні інтеграційної взаємодії [55, С.195]. А відповідаючи відомому прихильнику федеративної Європи, тоді своєму політичному антагоністу стосовно Економічного і валютного союзу (ЕВС) держав-членів ЄЕС Жаку Делору, М.Тетчер на прес-конференції заявила, що поки “вона жива, у ЕВС немає ніяких перспектив” [25, С.193]. Щодо тенденції бюрократизації в керівних органах ЄС автор однієї з блискучих політичних біографій Ж. Делора (нагадаю він був президентом Європейської Комісії у вирішальних 1985–1995 роках) Чарльз Грант у розділі “Дім, який збудував Жак” писав так: “Делор усе перевернув і поставив з голови на ноги. У роботу Комісії він вніс сенс і привчив її підкорятися його волі. ... До кінця царювання Делора його система особистого правління почала шкодити внутрішній організації Комісії, гасити натхнення її службовців і підривати її репутацію”[25, С.146].

Отже, в останні роки євроскептицизм у дусі Тетчер актуальний як ніколи. Правляча в Великобританії Консервативна партія розглядає можливість поступового дистанціювання країни від охопленого кризою Євросоюзу. Певні точки над “і” у теоретичних спорах і публічних дискусіях щодо євроскептицизму та майбутнього сучасного європейського проекту мають поставити англійці на Референдумі про вихід Великобританії із Євросоюзу, який має відбутися 23 червня 2016 року.

Прояви євроскептицизму у різних формах сьогодні також живить криза *теорії і практики мультикультуралізму* у провідних державах ЄС. Зауважимо, що процес трансформацій культурного, релігійного, етнічного складу західноєвропейського суспільства зайшов занадто далеко. І будь-яке примусове регулювання міграційних потоків не дасть бажаних результатів. Мабуть, прийдеться покладатися на стихійний розвиток подій. Наведемо тут найбільш яскравий образ “скептичного майбутнього” для ФРН, відверто змальований відомим німецьким політиком і колишнім сенатором Берліна Тіло Сарраціном у своїй контроверсійній книзі “Німеччина – самоліквідація”. Відкинувши політкоректність, автор розкритикував сучасний стан речей у “напівдержавному утворенні, яким є Європейський Союз”. Ґрунтуючись на обширній статистиці і власних прогнозах, політик доводить, що мусульманський соціум зокрема у Німеччині не прагне до інтеграції в німецьке життя, становлячи серйозні небезпеки для країни сьогодні і в майбутньому. Як він вважає, вихідці із мусульманських країн і не можуть бути адаптовані до європейських норм ні в Німеччині, ні у будь-якій іншій країні, оскільки в цілому існує “величезна культурна різниця між нашими формами життя”, що спричиняється перш за все тим, що у всіх без виключення течіях ісламу домінує образ суспільства, в якому відокремлення держави від релігії ще не настало, рівноправ’я статей майже не існує, а застарілі форми існування “сприяють розмноженню і без того молодого суспільства” [103]. І тому-то політичного впливу ефекту індукції від Європейського об’єднання в умовах “подоланого націоналізму”, як про

це мріє Юрген Габермас, та ще на основі моделі німецького федералізму[27, С.228], європейці можуть очікувати, хіба що у дуже віддаленому майбутньому. Однак політичний євроскепсис притаманний не тільки західним державам.

Окреслюючи концептуальні та практичні підходи до вивчення євроскептицизму у Східній Європі, зробимо декілька зауважень до його *російського різновиду*. Сьогодні, мабуть, Російську Федерацію на міжнародній арені можна кваліфікувати як свого роду “євроскептичну державу”.

Адже лєвова частка політичного класу та інтелектуальної еліти в Росії дуже скептично налаштована як до сучасного ЄС, так і до перспектив членства безпосередніх сусідів Російської Федерації, насамперед Республіки Молдова, Грузії та України. Однак, заради об’єктивності варто підкреслити, що серед російських вчених є досить об’єктивні дослідження сучасного євроскептичного дискурсу. Наведемо як приклад концептуальну статтю дослідника А.Н. Смірнова “Випробування євроскептицизмом: криза європейської інтеграції в дзеркалі консерватизму”, опубліковану в журналі “Політія”. Автор слушно пише зокрема про “неминуче падіння політичної довіри до ЄС як до структури, яка не в змозі захистити своїх членів в кризових обставинах. Фінансова криза 2008-2009 років и фактичний соціально-економічний колапс в Греції ще більш ускладнили ситуацію. У цих умовах навряд чи доводиться дивуватись тому, зазначає Смірнов, що голоси політиків, “скептично налаштованих щодо європейського проекту, звучать все голосніше” [105]. Наведемо ще один приклад – оцінки з фундаментального дослідження інституту Європи РАН “Велика Європа. Ідеї, реальність, перспективи” (2014). У заключному розділі відомі вчені Ніколай Шмельов і Олексій Громико підкреслюють таке: оптимістичний погляд дозволяє з “високим ступенем упевненості засновуватись на тому, що та частина Європи, котра входить нині у Євросоюз, зуміє зберегти свої

історичні досягнення у справі об'єднання вічно ворогуючих між собою великих і малих європейських держав” [4, С.690].

Однак не усі дослідники у сусідній країні налаштовані об'єктивно і доброзичливо. Показово, що дехто із російських науковців намагається навіть, змальовуючи “невтішну” європейську перспективу України, називати її “невдалою” державою. Так, наприклад, позиціонує себе сучасний московський дослідник Андрій Коротаєв, який посилаючись на розробки професора з університету Коннектикуту П.В. Турчина, пише, що його структурно-демографічний аналіз сучасної української політики змушує припускати, що ми тут маємо справу з “державою, що не відбулася” [50]. Думаю, що подібне перебільшення політичних проблем в Україні та їх необ'єктивні оцінки використовуються машиною путінської пропаганди в умовах психологічної війни з метою завдати шкоди євроінтеграційним зусиллям України. І до того ж, подібні тези посилюють євроскептичні настрої самих кремлівських політиків, котрі налагоджують “мости порозуміння” з правими і лівими євроскептиками в країнах ЄС. Ось що до цього зауважив в інтерв'ю журналу УТ згадуваний вже Жан-Ів Потель. На його думку, одна з проблем полягає в нинішній політиці Путіна, який “хоче дуже хороших, тісних контактів із євроскептиками континенту й намагається використати їх як засіб для дестабілізації в Європі. Через це він їх фінансує. Чи не від нього отримують гроші “Національний фронт” і СІРІЗА? [84]. Підкреслимо в зв'язку із цим, що у сучасній РФ є серйозні вчені, які на концептуальному рівні вбачають у розвитку сучасного українського соціуму *зародки креативної моделі*, яка спроможна у майбутньому протистояти авторитаризму російської влади і стимулювати єврооптимізм у громадській думці сусідньої держави.

Варто згадати і ще один фактор який так чи інакше сприяє росту євроскептицизму, особливо в країнах, які нещодавно приєдналися до ЄС. Йдеться про чинник зовнішнього, не завжди позитивного впливу за найпершими наслідками на середньорозвинуті країни, якими є більшість

держав ЦСЄ. Про подібні впливи *на слабкорозвинену периферію* капіталістичного світу зазначав ще (на прикладі країн Латинської Америки) німецький соціолог і політолог, один із засновників світ-системного аналізу Андре Франк (Andre Gunder Frank). Дослідники “розвитку слабкорозвиненості” відзначали також, що провідні капіталістичні центри можуть користатися різними, іноді витонченими формами політичного, фінансового, економічного, технічного і культурного впливу. Розвинута вченими концепція “dependencia” чітко пояснює зв’язок сучасної міжнародної системи з дискримінаційною природою процесу розвитку у віддалених локальних територіях геополітичної периферії. Доступ до засобів і переваг для нерозвиненої країни носить, зазвичай, дуже вибіркового характер, забезпечуючи накопичення привілеїв лише для вузьких груп у соціумі і маргіналізуючи більшість суспільства [129, С.328,334]. Більш того, протягом довгого часу ресурси і капітал держав-периферії присвоюються більш розвиненою метрополією. У довгостроковій перспективі це призводить до розвитку економічної відсталості і повторення подібних відносин на внутрішньому рівні, а фінансові ресурси розподіляються на користь великих міст і мегаполісів. Отже, подібні тенденції, якщо вони виникають, живлять настрої непевності щодо позитивних наслідків євроінтеграції, стимулюючи зростання євроскептицизму серед різних груп населення.

Оцінимо тепер партійно-політичний зріз євроскептицизму на теоретичному рівні. Євроскепсисом “страждають” ті політичні сили, які знаходяться, зазвичай, на флангах політичного спектру. Однак якщо праві євроскептики стурбовані насамперед підризом принципу національного суверенітету, то для лівих головною мішенню є неоліберальний характер економічної політики. При цьому і ті й інші критикують непрозорість обрання керівних органів Євросоюзу, кулуарність прийнятих ними рішень і відсутність реальних можливостей для контролю над їх реалізацією з боку населення держав-членів ЄС. Таким чином, як вважає більшість

дослідників, суто теоретично для поширення євроскептицизму немає серйозних політико-ідеологічних обмежень. Проти європейської інтеграції з тих чи інших міркувань можуть заперечувати партії будь-якої політичної спрямованості. Проте, зрозуміло, є і серйозні відмінності.

Серед критиків існує і група “м’яких євроскептиків” (про це вже говорилося на прикладі М.Тетчер), позиція яких не має на увазі принципового неприйняття європейської інтеграції або членства в Європейському Союзі, а головними об’єктами критики є зайві фінансові витрати для євроінтеграції, перш за все невинуватий перерозподіл матеріальних ресурсів і накопичення бюрократичного “баласту”. У відомій Празькій декларації 2009 року – програмному документі “Європейських консерваторів і реформістів”, який підписали представники багатьох європейських партій, підкреслено наступне. Усвідомлюючи нагальну потребу реформування ЄС на “основі єврореалізму”, наполягаємо на збереженні “суверенної єдності національної держави” (the sovereign integrity of the nation state), рішуче виступаючи проти єврофедералізму, виражаючи при цьому підтримку істинній субсидіарності. Консерватори і реформісти проголосили також свою прихильність “ефективно контрольованій імміграції та припиненню зловживання процедурами надання притулку”. При цьому зазначалося про необхідність дотримання поваги і справедливого ставлення до всіх країн ЄС – “нових і старих, великих і малих” [211].

Згадуваний вже дослідник П. Таггарт також розрізняє євроскептицизм за партійним принципом. На його думку, існують чотири варіанти, за якими євроскептицизм проявляється в партійній системі і в самих партіях:

1. Європейські партії з завданням протистояти ЄС.
2. Протестуючі партії з євроскептичною політикою. Ці партії приймають позицію протидії ЄС по урядовій лінії. До прикладу можна вказати Партію зелених Швеції.

3. Усталені партії з євроскептичною спрямованістю. Такі партії твердо встановлені політичні партії, які часто отримують широку підтримку від виборців і приймають загальне положення євроскептицизму. Наприклад, Консервативна Партія Великобританії.

4. Євроскептичні фракції. У тому випадку, коли значна фракція цієї партії пропагує євроскептицизм у той час як сама партія в цілому дотримується позиції на користь інтеграції. Наприклад, фракція “Лейбористи проти Євро” у Лейбористській партії Великобританії.

Зауважу, що основну класифікацію П. Таггарт розробив разом із А. Щербяком. Вони наводять поділ євроскептицизму на 2 типи: “твердий” (hard) та “м’який” (soft), в залежності від ступеню та причин заперечення інтеграції:

- “Твердий” євроскептицизм заперечує ідею існування ЄС в цілому та, відповідно, відкидає можливість членства в цій організації.
- “М’який” євроскептицизм, навпаки, підтримує ідею існування ЄС та членства в ньому, але в той же час протистоїть окремим елементам європейської політики та федералізації Європи, апелюючи при цьому до необхідності поважати національні інтереси [207, Р.14].

Втім, ця класифікація зазнала критики з боку інших вчених – К. Мюдде та П. Копецкі, які в своїй статті “Two Sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe” вказують, зокрема, що визначення “м’якого” євроскептицизму, надане П. Таггартом та А. Щербяком є занадто широким та може включати в себе будь-яку незгоду з діяльністю Європейського Союзу. Вони ж, у свою чергу, запропонували розглядати євроскептицизм в контексті інших позицій до європейської інтеграції. В залежності від ставлення до ЄС вони виділяють єврофілів, які в принципі не заперечують ідею євроінтеграції та єврофобів, які з ідеологічних причин виступають проти ЄС з одного боку та європесимістів і єврооптимістів з іншого. Єврооптимісти схвалюють ЄС та шлях його

розвитку, в той час як європесимісти не підтримують ЄС, як такий, або ж шляхи його розвитку, втім, не заперечуючи членства в Союзі.

Відштовхуючись від цих двох груп К. Копецкі та П. Мюдде запропонували такий поділ партійних та суспільних об'єднань в залежності від ставлення до ЄС: євроентузіасти, європрагматики, європротівники та євроскептики. За цією типологізацією євроскептики підтримують загальну ідею євроінтеграції але песимістично ставляться до теперішнього та її подальшого розвитку. Отже дослідники зарахували євроскептиків до категорії європесимістів і в той же час прихильників інтеграції, не відкидаючи при цьому можливості того, що євроскептицизм може приймати різні форми [173].

Варто також зазначити, що дослідженням феномену “євроскептицизму” займаються не лише європейські наукові школи. Так, на нашу думку, варто відмітити і дослідницьке співтовариство університету Північної Кароліни. Основні роботи даної школи були опубліковані в декількох академічних журналах, номери яких були спеціально присвячені даній проблематиці протягом останнього десятиліття.

Окремі представники цієї школи визначають євроскептицизм як сумнівне ставлення або зневіру в Європі, розуміючи під євроскептицизмом об'єднання ряду критичних позицій до певних аспектів об'єднання або цілковитої опозиції до ідей євроінтеграції, загалом, погоджуючись тим самим з визначенням П. Таггарта та А.Щербяка [168]. Не менш цікавими є дослідження даної школи щодо питань класифікації євроскептицизму. Так, один із науковців Леонард Рей, класифікуючи ставлення до європейської інтеграції, розробив шкалу із 7 можливих варіантів: сильна опозиція, опозиція, слабка опозиція, нейтральне ставлення, слабка підтримка, підтримка, сильна підтримка.

У своїй статті вчений використовує поняття євроскептицизм як поєднання цієї шкали та поділу євроскептицизму П. Таггарта та А.Щербяка на “твердий” та “м'який”. Так, до “м'якого” євроскептицизму Л.Рей

відносить нейтральне ставлення, слабку підтримку та підтримку євроінтеграції, а до “твердого”, відповідно – сильну опозицію, опозицію та слабку опозицію, зараховуючи при цьому сильну підтримку до відсутності євроскептицизму взагалі [188].

Цікавими також є дослідження даної теми данської дослідниці К.Серенсен. Вона визначає євроскептицизм, як несхвальне ставлення до ЄС у цілому або до якоїсь окремої сфери його діяльності (аспекту розвитку) зокрема. Для того, щоб уточнити настільки широке визначення, вона виділяє чотири основні типи євроскептицизму:

- Перший тип – *utilitarian* – властивий тим, хто не бачить економічної вигоди для своєї країни від участі в ЄС і критикує економічні досягнення ЄС.

- Другий тип – *ideological* – пов’язаний з проблемою політичної оцінки ЄС, підкреслюючи недостатню соціальну спрямованість і рівень демократії в Союзі.

- Основною проблемою для прихильників євроскептицизму третього типу – *sovereignty-based* – є проблема державного суверенітету. У цілому ставлення до ЄС як до економічного інтеграційного об’єднання може бути позитивним, проте будь-які спроби надати Союзу наднаціональний політичний характер відкидаються.

- Прихильники євроскептицизму четвертого типу, яких К.Серенсен називає “принциповими” (*principled*) заперечують будь-яку інтеграцію чи кооперацію і саму ідею ЄС [197].

Як ми бачимо, дана класифікація є більш широкою, ніж надана попередніми дослідниками і більш детально описує поняття євроскептицизму.

Але найбільш повною, на думку деяких дослідників, є класифікація надана С. Ріхсой. Він виділяє 8 основних типів євроскептицизму:

1. “Identity-based” (“заснований на ідентичності”) – тип євроскептицизму, в основу якого покладена ідея національної ідентичності та страх бути поглинутими наднаціональними структурами.

2. “Cleavage-based” (“заснований на розколі”) – тип євроскептицизму, який ґрунтується на соціально-економічному розколі, вказуючи що ставлення до євроінтеграції залежить від соціальної приналежності (наприклад, сільські жителі більш скептично налаштовані до ЄС).

3. “Policy-based” або “functional euro-realism” (“політичний” або “функціональний єврореалізм”) – тип євроскептицизму, обумовлений опозицією до окремих політичних рішень, які приймаються в ЄС – єдина валюта, охорона навколишнього середовища, продаж землі та інші.

4. “Institutionally-based” (“інституційний”) – тип євроскептицизму, який ґрунтується на низькій довірі до владних інституцій ЄС та вказує на їх не легітимність.

5. “National interest-based» (“заснований на національних інтересах”) – тип євроскептицизму, який протиставляє загальноєвропейські інтереси національним, вважаючи останні більш важливими.

6. “Experience based” (“заснований на досвіді”) – тип євроскептицизму, який базується на тому, що прийняття нових членів є непрозорим та асиметричним.

7. “Party-based” (“партійний”) – тип євроскептицизму, що виник внаслідок ідеології партії та лідерів, які очолюють партію. Найчастіше це партії ультраліберального та консервативного ґатунку.

8. “Atlantic-based” (“атлантичний”) – тип євроскептицизму, який став результатом чіткого прояву суперечностей між європейською та атлантичною орієнтацією політики ЄС. Він пов’язаний з незгодою деяких держав формувати окрему від атлантичної зовнішню оборонну політику [192, P.25].

Здійснений тут аналіз робіт провідних західних вчених доводить, що досі не існує єдиного підходу до визначення поняття “євроскептицизм”. Наведені класифікації різняться за підходами та характером, визначаючи при цьому, що основними передумовами розвитку євроскептицизму є як опозиційність до ідеї Європейського Союзу в цілому, так і до окремих аспектів

його діяльності. Зокрема невдоволення економічною та соціальною політикою ЄС, відмова від спільної конституції та негативне ставлення до єдиної валюти, небажання приймати нових членів та бажання зберегти власну національну ідентичність та суверенітет. На даний момент кількість євроскептиків в країнах ЄС збільшується, вони об'єднуються у власні організації, створюють політичні партії і фракції з метою пройти в парламенти та проводити свою політику – антиінтеграційну. Саме тому продовження вивчення цього питання є дуже важливим, адже без нього буде важко визначити подальший шлях розвитку ЄС.

У даній дисертаційній роботі конкретне дослідження проводилось на основі визначення та типологізації, розроблених П.Тагартом та А.Щербяком, як таких, що є найбільш вживаними в світових наукових колах. В той же час, можна стверджувати, що зроблена на даний момент кількість спроб для визначення цього поняття є недостатньою і ця проблема потребує подальшого вивчення та аналізу.

Зробимо ще одне, на наш погляд, важливе зауваження. Усі наведені підходи і міркування – як на *теоретичному*, так і на *практичному рівнях* мають непересічне значення для України, яка зробила свій рішучий крок до економічної, а у перспективі й до політичної інтеграції з ЄС після трагічних подій Євромайдану, уклавши Договір про Асоціацію з впливовим субрегіональним європейським об'єднанням. Однак шлях до повного членства України в Євросоюзі, зважаючи зокрема на євроскептичні настрої всередині і ззовні, не буде безболісним і простим. На ньому є і чимало внутрішніх перешкод. На одну з них звернув увагу вітчизняний дослідник Володимир Фісанов, який зауважив: “Проблема України в Європі... полягає у тому, що і представники влади, іноді навіть громадські активісти налаштовані не на адаптування і осмислене застосування європейських норм і цінностей, а на бурхливу діяльність імітаторів” [124, С.41]. А ось як визначив орієнтири для нашої країни поміркований єврооптиміст Жак Ів Понель: “Я був причетний до процесу вступу і прийняття в Європейський Союз Португалії та до роботи

з його поширенням на країни Східної Європи. Усе це відбувалося нелегко: щоб Польща й Чехія стали членами спільноти, знадобилося 15 років напруженої праці. Якщо ЄС хоче включити до своїх лав Україну, на таке розширення знадобиться як мінімум років 20–25” [84].

Сьогодні ми не відкриємо якоїсь таємниці, коли скажемо, що на прикладі сучасного Євросоюзу можемо спостерігати збіг об’єднання і фрагментації, їх взаємопроникнення, взаємного доповнення і модифікації в процесі формування нового міжнародного порядку. Дійсно, на початку ХХІ століття більшість європейських громадян зацікавлена в якнайшвидшому виробленні прийнятної й функціональної моделі соціального світопорядку з історично вкоріненою системою цінностей і орієнтирів розвитку. Згадана модель ні в якій мірі не суперечить підтриманню традиції індивідуалізму, свободи і демократії, яка за останні півтора століття стала частиною європейської ідентичності. Це непросте “соціальне замовлення”, фактично сформоване у сьогоднішніх суперечливих геополітичних реаліях багатьма політиками і вченими поки що залишається невиконаним, оскільки відсутні політичні сили, які здатні виробити теоретично і втілити у життя на практиці оптимальну політичну модель євроінтеграції, розраховану на середньострокову перспективу.

1.1. Стан наукової розробки проблеми

У даному підрозділі нами поставлено за мету з’ясувати ступінь наукової розробки проблематики “євроскептицизму”, та його впливу на реалізацію зовнішньої політики Європейського Союзу та України. У центрі уваги буде аналіз джерельної бази дисертаційної роботи і з’ясування основних підходів зарубіжних і вітчизняних дослідників до вивчення даної проблематики.

Наукове дослідження євроскептицизму здійснювалося шляхом комплексного аналізу всієї сукупності джерел, в яких містилася та чи інша інформація з проблеми. За своїм характером одні джерела безпосередньо

стосуються питання антиєвропейських настроїв всередині ЄС, інші – проблеми євроскептицизму в самій Україні. До джерел з проблеми були віднесені й ті, котрі характеризують оперативну політичну обстановку і відображають процес впливу євроскептицизму на внутрішню і зовнішню політику України і окремих країн Європи. При цьому ретельно вивчалися конкретні документи – офіційні угоди Європейського Союзу та України стосовно євроінтеграції. Особлива увага приділялась джерелам, в яких розкривається теоретична проблематика євроскептицизму. Окрему групу джерел, для визначення рівня партійного євроскептицизму складають основні та передвиборчі програми українських та європейських політичних партій, а також інтерв'ю їх політичних лідерів у провідних ЗМК. Не менш важливою частиною джерельної бази є результати соціологічних досліджень громадської думки в ЄС та в Україні стосовно ставлення до євроінтеграції та подальшого розширення ЄС.

Для забезпечення повноти дослідження нами було розглянуто та проаналізовано документальну базу в сфері співпраці між Україною та Європейським Союзом. В якості базових угод, що регулюють таке співробітництво ми розглянули Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [116] і План дій “Україна - Європейський Союз” [81] в рамках Європейської політики сусідства. Особливий інтерес серед інших документів у представляє Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами [115], з іншої сторони, яка замінила Угоду про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною та дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Саме Угода про асоціацію стала поштовхом для розвитку політичних і громадських дискусій стосовно євроінтеграції, що спричинило затяжну кризу у внутрішній і зовнішній політиці держави.

Важливими у цьому контексті представляється також розпорядження Кабінету міністрів України та державні цільові програми стосовно інформаційного забезпечення європейської інтеграції України. Основними серед них є Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008-2011 рр. [29] та Розпорядження КМУ “Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року” [101].

Особливе значення для подальшої розробки зазначеної проблематики мали роботи українських і зарубіжних вчених з питань зовнішньої політики ЄС. Ґрунтовним, з цієї точки зору, є як колективні видання „Глобальна роль Європи. Зовнішня політика Європейського Союзу” [158], „Переосмислення зовнішньої політики Європейського Союзу” [190], „Зовнішня політика Європейського Союзу. Оцінка ролі Європи у світі” [209], так і праці окремих науковців.

Так, неоднозначні процеси розширення ЄС досліджують Т. Сидорук [104], Л. Чекаленко [127], В. Воронкова [82]. Вивченню місця України в зовнішньо-політичній діяльності Європейського Союзу досліджують Г. Перепелиця [74, 75, 76], О. Ковольова [48], А. Костенко [51], Н. Гнидюк [24].

Питання економічної складової євроінтеграції висвітлено аналітичним-дорадчим центром „Блакитна стрічка” у відповідній аналітичній записці „Зона вільної торгівлі чи Митний союз” [45], Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій у дослідженні “Наслідки створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС”, де надано стислий огляд відповідних розділів Угоди про асоціацію та проаналізовано основні напрямки впливу Угоди на бізнес, населення та державне управління [57].

Концептуальна база дослідження ґрунтується в основному на розробках британських (Пол Таггарт, Алекс Щербяк), німецьких (Петр Копецки), бельгійських (Карл Мюдде), данських (Сорен Ріісхой, Катаріна Соренсен) вчених, які у своїх наукових працях розкривають теоретичні основи поняття

“євроскептицизм”, його визначення та класифікацію та розглядають основні проблеми діяльності євроскептиків в країнах-членах ЄС.

Серйозні дослідження з даної тематики проводяться представниками так званої наукової школи університету Сассекс. При університеті створена віртуальна інфраструктура для вивчення феномену “євроскептицизму” під назвою “Мережа європейських партійних виборів та референдумів”. Установа стала основною мережею для дослідження проблеми євроскептицизму в Східній та Західній Європі і віртуально об’єднує більшість європейських дослідників даної тематики. В рамках діяльності регулярно проводяться дослідницькі семінари та конференції. Кульмінацією такої роботи став випуск збірника статей провідних дослідників проблематики євроскептицизму з різних країн в двох томах “Опозиція до Європи? Порівняльна партійна політика євроскептицизму” [182], за редакцією Пола Таггарта та Алекса Щербяка. Основоположником дослідження цього питання прийнято вважати англійського науковця П. Таггарта, який ще в 1998 р. в своїй статті “Наріжний камінь: Євроскептицизм в сучасних системах західноєвропейських партій ” [208] визначив євроскептицизм як “точку розходження”, що поширюється Європою. На його думку, євроскептицизм – це ідея повної або часткової опозиції до європейських інтеграційних процесів. Разом із А. Щербяком вони наводять поділ євроскептицизму на 2 типи: “твердий” (hard) та “м’який” (soft), в залежності від ступеню та причин заперечення інтеграції [207].

Інші вчені – К. Мюдде та П. Копецки, які в своїй статті “Дві сторони Євроскептицизму. Партійні позиції з питань європейської інтеграції в Центральній і Східній Європі” [173] вказують, зокрема, що визначення “м’якого” євроскептицизму, надане П. Таггартом та А. Щербяком є занадто широким та може включати в себе будь-яку незгоду з діяльністю Європейського Союзу. Вони, в свою чергу, запропонували розглядати євроскептицизм в контексті інших позицій до європейської інтеграції. В залежності від ставлення до ЄС вони виокремили єврофілів, єврофобів, європесимістів і єврооптимістів і запропонували поділ партійних та

суспільних об'єднань в залежності від ставлення до ЄС на: євроентузіастів, європрагматиків, європротивників та євроскептиків.

Варто також зазначити, що дослідженням феномену “євроскептицизму” займаються не лише європейські наукові школи. Так, у роботі використані і дослідження наукового співтовариства університету Північної Кароліни. Основні праці даної школи були опубліковані в декількох академічних журналах, деякі номери яких протягом останнього десятиліття були спеціально присвячені даній проблематиці [168]. Так, один із науковців школи Л. Рей, намагаючись класифікувати ставлення до європейської інтеграції, розробив шкалу із 7 можливих варіантів: сильна опозиція, опозиція, слабка опозиція, нейтральне ставлення, слабка підтримка, підтримка, сильна підтримка. В своїй статті “Основи євроскептицизму: тренд чи оксюморон?” [188] Л.Рей використовує поняття євроскептицизм як поєднання цієї шкали та поділу євроскептицизму П. Таггарта та А.Щербяка на “твердий” та “м’який”.

Цікавими також є дослідження даної теми К.Серенсен, висвітлене в її праці “Порівняння данського і британського євроскептицизму: скептична оцінка концепції” [198]. Автор визначає євроскептицизм як несхвальне ставлення до ЄС у цілому або ж до якоїсь окремої сфери його діяльності (аспекту розвитку) зокрема. Для того, щоби уточнити настільки широке визначення, вона виокремила чотири основні типи євроскептицизму: уталітарний, ідеологічний, суверенний, принциповий.

Найбільш повну класифікацію представив в своїй статті “Європеїзація та євроскептицизм. Досвід Польщі та Чехії” [192] С. Рііхсой. Він виокремив 8 основних типів євроскептицизму: “заснований на ідентичності”, “заснований на розколі”, “політичний” або “функціональний єврореалізм”, “інституційний”, “заснований на національних інтересах”, “заснований на досвіді”, “партійний”, “атлантичний”.

Теоритична проблематика євроскептицизму також є головною тематикою наукових праць американського політолога Річарда Катца, який у статті “Євроскептицизм в парламенті: порівняльний аналіз Європейського і

національних парламентів” [172] дає наступне визначення євроскептицизму – це виступ проти будь-якої форми наднаціональних європейських інституцій, які загрожують національному суверенітету і традиційній європейській державній системі. Такого роду опозиція може проявлятися до кожного аспекту політики ЄС і існувати в різних формах, починаючи від недовіри до ворожості. Автор також вивчає недоліки досліджень вчених у вивченні євроскептицизму, які, на його думку, полягають у недостатньому приділенні уваги цьому питанню з моменту розширення ЄС, або ж вивченню проблем ЄС лише з точки зору євроінтузіастів.

Питанню різних проявів євроскептицизму та екзистенційної кризи Європейського Союзу присвячено ряд робіт зарубіжних вчених А.Смірнова [105], Т.Саррацина [103], Ж.Потеля [84], І.Валерстайна [10], Дж. Транхольм-Міккельсена [218], У.Кротца [174], В.Копійки [49]. Дослідження авторів висвітлюють фактори, котрі уповільнюють процеси євроінтеграції, зокрема, мова йде про націоналізм і різномірність, відсутність спільності інтересів, кризу мультикультуралізму та повернення до індивідуалізму.

Проблеми польського євроскептицизму висвітлені в працях А.Щербяка [206], І.Петровича [163], А. Стародуба [191], М.Тумі [78], С.Ріісхой [51], які в своїх працях приділили увагу розгляду партійного євроскептицизму на основі діяльності найбільших партій, що виступають проти певних аспектів існування ЄС та дослідили причини виникнення такого ставлення серед польського населення.

Британський тип євроскептицизму, його історичні передумови та сучасний вплив на зовнішнішню політику Королівства та ЄС загалом глибоко аналізується європейськими та вітчизняними дослідниками, серед яких варто особливо відмітити роботи М.Елкіної [120], В. Крушинського [140], Я.Саєнко [186], К. Соренсен [57], Д.Сірайт [53].

Серед українських авторів, які у своїх дослідженнях торкалися проблематики євроскептицизму варто назвати Є. Артьомува [2, 3], І. Нечаюк [58], В.Фісанова [124].

Так, наприклад, основна увага в роботах Є.Артьомової присвячена проблемам євроскептицизму у геополітичному дискурсі ЄС. Автор розглядає процес інституціоналізації євроскептицизму в сучасній європейській політиці, характеризуючи при цьому сутність, виникнення, розвиток та форма прояву євроскептицизму. Окремої уваги в дослідженнях Є. Артьомової заслуговують питання впливу геополітичної ідентичності на розповсюдження євроскептичних настроїв в країнах Західної Європи та вплив геополітичного феномену дисконтинуальності на розвиток євроскептицизму в країнах Східної Європи [3].

Інша дослідниця – І. Нечаюк зорієнтувала своє дослідження в більшій мірі на вивчення євроскептицизму з історичної точки зору. Авторка виокремила зокрема еволюційні етапи появи та розвитку євроскептицизму та визначила історичні передумови, географію, причини виникнення та поширення “євроскептицизму” у межах ЄС. На основі вивчення результатів референдумів, соціологічних досліджень, звітів Європейської Комісії щодо політики ЄС та ставлення до неї громадян країн-членів ЄС, дослідницею було визначено типологію “євроскептицизму” – політичного, соціального, економічного, утилітарного, культурного; причини та рівні “євроскептицизму” в країнах-членах ЄС. Окрім того, І. Нечаюк зробила спробу проаналізувати перспективи європейської інтеграції крізь призму критичного аналізу причин загострення євроскептицизму у державах-членах Євросоюзу [58].

З метою визначення рівня партійного євроскептицизму нами було проаналізовано програми політичних партій України, Великої Британії, Польщі та інших європейських країн, а також заяви партійних лідерів, окремі аспекти голосування в національних парламентах під час прийняття тих чи інших зовнішньополітичних рішень. Серед європейських партій особливу увагу приділено таким із них як “Справжні фіни”, “Шведські демократи”, “Данська народна партія”, голландська “Вільна партія”, грецька “Золота зоря”, “Партія незалежності Сполученого Королівства”, Французький

“Національний фронт”, “Альтернатива для Німеччини”, польська “Право і справедливість”, угорська “Йоббік”.

В Україні передвиборчі програми усіх учасників парламентських виборів містять пункти, які стосуються питань розвитку зовнішньої політики та євроінтеграційних питань зокрема. Зокрема було проаналізовано програми всіх партій, котрі пройшли або ж могли подолати прохідний бар’єр до Верховної ради України починаючи з часів Помаранчевої революції, коли гостро постало питання визначення зовнішньополітичного курсу держави. Особливу увагу було приділено аналізу програм ВО “Свобода”, “Правий сектор”, “Партії Регіонів”, Прогресивної соціалістичної партії, та Комуністичної партії України. Програми всіх перерахованих партій так чи інакше містять євроскептичну складову.

Варто відмітити й існування так званої партійної преси. Так, газету “Комуніст” та “Рабочую газету” Комуністичної партії України можна вважати рупором євроскептичної думки через велику кількість антиєвропейських публікацій на кшталт “Євростандарт рабовладения” [35] або “Євроінтегруємось шматками” [38].

З метою аналізу громадської думки з питань європейської інтеграції у роботі було проаналізовано результати соціологічних опитувань провідних Українських та світових соціологічних інституцій. Найбільш ґрунтовні та послідовні дослідження даної проблематики були здійснені Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова – провідним недержавним аналітичним центром України, який безпосередньо займається дослідженням державної політики. Центр проводить дослідження з даної тематики, починаючи з 2002 року, що дозволяє простежити ставлення громадян України до євроінтеграції більш ніж за 10 років. Так, наприклад, динаміка опитувань Центру ім. О. Разумкова на тему “Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу?” ілюструє проблему громадського євроскептицизму за 2002-2012 роки. Окрім того, проводились опитування на таку тематику: “Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до Європейського

Союзу? (регіональний розподіл)” [134], в якому ставлення громадян до євроінтеграції можна прослідити залежно від регіону країни, “Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС? (Регіональний розподіл)” [135], “Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (динаміка, 2011-2015)” [138].

Проблемою громадського ставлення до євроінтеграції займається також соціологічна група “Рейтинг” [222] та Київський міжнародний інститут соціології КМІС, який у 2015 році провів опитування громадської думки на тему “Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз” [137]. Цікавим соціологічним дослідженням є також опитування, проведене Інститутом світової політики “Як світ підтримує Україну” в якому висвітлено ставлення громадян різних країн світу до України [136].

Основним джерелом вивчення настроїв громадян ЄС, зокрема й до України, є соціологічні дослідження Євробарометру [213, 214, 215] – міжнародного проекту регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під егідою Європейської Комісії. Планові опитування проводяться двічі на рік та охоплюють як питання внутрішньої, так і зовнішньої політики ЄС та ставлення громадян ЄС до тих чи інших подій.

В дисертації також висвітлені результати вагомого дослідження, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва з метою пошуку шляхів вирішення існуючих проблем у стосунках ЄС-Україна. Фонд провів експертне опитування “Україна – ЄС: ключове у статусі-кво”. В рамках дослідження було опитано дві категорії респондентів: закордонні експерти, представники закордонних аналітичних центрів та українські експерти, які мали відповісти на запитання, які кроки, на їх думку, мають бути здійснені для зближення України і ЄС [120]. Результати опитування вказують на економічні та політичні проблеми, які існують в Україні та шляхи їх подолання задля інтеграції в європейське співтовариство у середньостроковій перспективі.

Далекосяжні сценарії розвитку відносин між ЄС, Україною та Російською Федерацією загальними сусідами ЄС були сформульовані Групою

з побудови сценаріїв Фонду імені Фрідріха Еберта (ФФЕ). Фонд став ініціатором проекту під назвою “Перспективна Східна політика для Європейського Союзу”. Спираючись на своє широке експертне співтовариство в Європі, Фонд запросив для участі в цьому аналітичному процесі 20 експертів з 12 країн, які спеціалізуються на проблемах відносин між ЄС і Росією, а також на програмі ЄС “Східне партнерство”. Результатом дослідження стала аналітична публікація “ЄС і Схід у 2030 році” [26], в якій описано 4 сценарії розвитку відносин між ЄС, Росією та їх спільними сусідами: дім спільного проживання (всі європейці, з прагматичних міркувань “живуть в одному домі”), спільний дім (“Європа – дім для націй, об’єднаних спільними цінностями”), зруйнований будинок (“Європейський дім рухнув”), розділений дім (європейці живуть поруч, але окремо).

Висновки до розділу I

Проаналізувавши джерельну базу і методологію дослідження євроскептицизму, можна зробити висновок, що у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників основна увага при вивченні даного питання приділяється висвітленню теоретичних аспектів зазначеної проблематики. Теоретизація євроскептицизму стала основою досліджень наукової школи університету Сассекс та наукового співтовариства університету Північної Кароліни. У своїх роботах представники згаданих шкіл здійснили ґрунтовні дослідження і надали розширені визначення і класифікацію явища євроскептицизму. Інші ж дослідники даного феномену, в тому числі і українські, приділяють значну увагу вивченню проявів громадського та партійного євроскептицизму в окремих країнах Європи.

У методологічному аспекті можна підсумувати, що євроскептицизм являє собою розгалужену концепцію, яка, загалом, зводиться до опозиції загальноприйнятому позитивному ставленню до Європейського Союзу та євроінтеграції та його окремих аспектів зокрема, викликане у різних країнах історичними, економічними та соціальними передумовами.

Втім, можна констатувати, що до цього часу не було здійснено серйозних спроб комплексно дослідити виникнення та існування євроскептицизму в Україні і з'ясувати можливість його впливу на подальший розвиток зовнішньополітичного курсу держави.

З огляду на це, спираючись на концептуальні підходи, які дозволили дослідити індивідуальні та політичні мотиви антиєвропейських настроїв, нами було опрацьовано значну кількість соціологічних досліджень, програм політичних партій та заяв політичних лідерів з питань її ставлення до євроінтеграції. Для виконання поставлених мети і завдань наукової роботи, враховуючи комплексність ідеології євроскептицизму, нами було застосовано широкі спектр загальних і спеціальних методів. Результати аналізу даних

джерел дозволив скласти достатньо чітке уявлення про стан суспільного і партійного євроскептицизму в Україні.

Підсумовуючи, можна констатувати, що задля вирішення розбіжностей у ставленні до зовнішньополітичного курсу України необхідне проведення подальших ґрунтовних досліджень проявів євроскептицизму в Україні на суспільному та політичному рівнях. Відсутність подібних досліджень може призвести до можливого поглиблення суперечностей в українському суспільстві, викликаних незадоволенням євроінтеграційним курсом та політичними спекуляціями на цю тему.

Здійснене дослідження, на нашу думку, дозволить більш чітко з'ясувати причини, характер і наслідки євроскептицизму як новітнього явища у суспільно-політичному житті України.

РОЗДІЛ II. ЯВИЩЕ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

2.1. Прояви євроскептицизму в Європейському парламенті: загальний огляд

У Європейському Союзі все частіше виникають критичні настрої по відношенню до інтеграції, паралельно з об'єднанням європейських країн в єдиний союз почали з'являтися і противники такого об'єднання – євроскептики. Складні часи економічної, фінансової, політичної та інституційної кризи, що переживає сучасний Європейський простір посилюють позиції євроскептично налаштованих політичних і суспільних кіл як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях. У той час як критика європейської інтеграції завжди існувала, в тій чи іншій мірі, в різних державах, два десятиліття після дебатів навколо ратифікації Маастрихтського договору стали початком зародження все більшого скептицизму стосовно переваг Європейського Союзу. Цей скептицизм став очевидним після провалу Європейської Конституції 2005 році, а також після ірландського референдуму, на якому ірландці відмовились від Лісабонського договору в 2008 р.. Проблема євроскептицизму стала очевидною і після появи євроскептичних партій та заміни ідеології більшості існуючих популістських партій на опозиційну до європейської політики.

Євроскептицизм має під собою розвинену суспільну основу: підвищення ролі наднаціональних інститутів ЄС призвело до поширення у більшості громадян європейських країн думки про свою неспроможність вплинути на політику Брюсселя. На даний момент значна частина європейців (60%) вважають, що їх голос не враховуються в ЄС. У 25 країнах Євросоюзу більшість опитаних зазначили, що їхній голос не має значення в ЕС. В той же час, в усіх державах-членах ЄС, окрім Словенії, більше 50% респондентів

вважають, що голосування на національних виборах залишається ефективним способом вплинути на політичні рішення [201].

У все більшій кількості країн-членів створюються партії та рухи, які критикують діяльність ЄС, або навіть ставлять за мету вихід з Єврозони. Як зазначалось в одній із статей німецької газети “Die Zeit”, по всій Європі зростають євроскептичні настрої: “Європою блукає привид – привид євроскептицизму”, наштовхуючи читача на порівняння з розвитком комунізму на початку минулого століття [196]. Так, наприклад, на останніх національних виборах фінська партія “Справжні фіни” отримала 19% голосів виборців, “Шведські демократи”, які не приховують свого гасла “Швеція для шведів”, представлені в риксдагу 20 депутатами, 12% голосів вдалося набрати “Датській народній партії”. Голландська “Вільна партія” Герта Вілдерса, яка виступає за жорстку економію і вихід зі складу ЄС отримала 27 місць з 150, а грецька расистська партія “Золота зоря” – 13%, британська “Партія незалежності Сполученого Королівства” – отримала 27% голосів на виборах до Європарламенту, а Французький “Національний фронт” Марін Ле Пен, у свою чергу, здобув перемогу на виборах у 2014 році. Сумніви множаться і в Німеччині, про що свідчить несподіваний успіх партії “Альтернатива для Німеччини”. Антиєвропейські настрої зростають також у країнах Східної та Південно-Східної Європи.

Такі партії, звісно ж, не обмежуються лише діяльністю на національному рівні, створюючи свої фракції в загальноєвропейських органах влади, вони намагаються активно впливати на загальноєвропейську політику. Тому, найкращим полем для вивчення діяльності євроскептиків, на нашу думку, є Європейський парламент, як орган, в якому безпосередньо відображена думка всього населення ЄС. Феномен євроскептицизму в Європейському парламенті та дослідження його впливу на прийняття загальноєвропейських рішень в цілому, та інтеграційних рішень, зокрема, є надзвичайно важливим питанням для євроінтеграційного курсу України, адже саме цей орган має безпосереднє відношення до подальшого можливого розширення ЄС.

Європейський парламент обирався на основі загального голосування ще з 1979 року. Однак вибори того часу з практичної точки зору їх результату являлися більше символічною дією. Вони лише давали виборцям можливість відчувати себе громадянами ЄС. Безвладний статус Європейського парламенту визначався тим, що він не мав впливу на найголовніше – національні бюджети країн-членів ЄС. На даному етапі ж, відповідно до останніх нововведень Європейського Союзу, які ми детальніше розглянемо пізніше, Європейська комісія отримала певну ступінь контролю над національними бюджетами, а Європейський парламент може впливати на склад цього верховного виконавчого органу Євросоюзу. Означені обставини сприяють зміцненню демократичної легітимності Брюсселя у прийнятті рішень у спільному європейському процесі і, в кінцевому підсумку, продовженню європейської інтеграції. Тепер через європейські вибори громадяни можуть впливати безпосередньо на напрям політики ЄС.

Загалом, варто нагадати, що вибори до Європарламенту проводяться кожні 5 років і це дозволяє глибше зрозуміти та прослідкувати динаміку появи та популярності євроскептичних партій в різних країнах ЄС протягом останніх десятиліть, які, на нашу думку, варто розглянути більш детально.

Так, першу євроскептичну фракцію в Європейському парламенті було сформовано ще в 1994 р. під назвою “Європа націй”. Фракція зайняла 19 парламентських місць з 576 та складалася з представників Данії, Франції і Нідерландів. Данію представляли депутати від партії “Червневий рух” та від партії “Народний рух проти ЄС”. Партія “Червневий рух” була створена в серпні 1992 р. як євроскептична партія і отримала свою назву після проваленого в Данії референдуму по Маастрихтському договору у червні 1992 р. Зауважимо, що партія не виступала за вихід Данії з ЄС, а за вдосконалення та реформування організації. В той же час партія “Народний рух проти ЄС” проявила себе більше як “жорсткий” євроскептик, адже виступала за вихід країни із ЄС та реорганізацію його в Європейську вільну торгову асоціацію. Франція була представлена 13 депутатами від партії “Рух Франції”, яка

активно виступала проти розширення ЄС в цілому та проти його ісламізації, зокрема. Окрім того, до фракції входили депутати від “Політичної реформаторської партії” та “Реформістської політичної ліги” Нідерландів, які виступали проти євроінтеграції з релігійних міркувань. Загалом, в програмі фракції зазначалось, що “Європа націй” виступає проти недемократичної та централізованої структури прийняття рішень, як це передбачено Маастрихтським договором та прагне створити Об’єднані штати Європи, які передбачали б рівноправну співпрацю між націями, регіонами та народами Європи. Фракція виступала проти вирішення всіх питань більшістю голосів, наголошуючи на рівних правах всіх народів [157].

В 1996 р. зі зміном складу, було змінено і назву фракції на “Незалежні за Європу націй”. Фракція поповнилась депутатом від англійської партії “Олстерські уніоністи”, які виступали проти вступу до єврозони, проти європейської конституції і розширення ЄС.

Втім, окрім офіційно оформленої євроскептичної фракції до Європарламенту 1994 р. скликання пройшли ще 28 представників ультралівих і комуністичних партій, які хоч офіційно і не називали себе євроскептиками, втім їх програми та дії прямо вказували на протилежне. В Європарламенті вони об’єднались у фракцію “Європейські об’єднанні ліві” та виступали за антиглобалізацію. Окрім того, 26 місць отримали представники національних консерваторів, тобто ультраправих партій, які підтримували вимоги, спрямовані на захист національного суверенітету.

Загалом, вибори 1994 р. привели до Європарламенту близько 74 євроскептично налаштованих депутатів, що склало близько 13% від загальної кількості депутатів.

Чергові вибори до Європарламенту 1999 р. не принесли значних змін до його складу. Основний сегмент євроскептиків так само складали представники комуністів, ультраправих та ультралівих сил і, власне, фракція євроскептиків – “Європа за демократію і різноманіття” [164], яка включала в себе представників Данії, Франції, Нідерландів, Великобританії та, пізніше,

Польщі. Загальна кількість євроскептиків склала близько 14% від загальної кількості євродепутатів.

Незважаючи на масштабне розширення ЄС, вибори до Європарламенту 2004 року також суттєво не вплинули на розстановку політичних сил. Основу євроскептичної фракції “Незалежність і Демократія” склали депутати від партії “Незалежність Великобританії” та “Ліга польських родин” (ЛПР). Перша виступала за вихід Великобританії з Європейського Союзу, припинення виплат в структури ЄС, відмову від діючих договорів. Партія наголошувала на тому, що Великобританія сама здатна здійснювати економічну співпрацю з іншими європейськими країнами, не будучи при цьому членом ЄС. Програма партії “Ліга польських родин” базувалась на ідеях польського національного відродження. ЛПР виступала проти легалізації легких наркотиків, евтаназії та одностатевих шлюбів. Партія вважала, що об’єднана Європа певним чином загрожує незалежності Польщі і тому схвалювала курс на ізоляцію. У програмі партії, зокрема, зазначалось: “Ми вважаємо державний суверенітет основою розвитку кожної держави. Всі спроби обмежити національну незалежність наднаціональними структурами неприйнятні для нас. Ми підтримуємо багатосторонню співпрацю між вільними суверенними державами, але з позицій поваги до їх прав і свобод” [205, Р.227]. І хоча, загалом, фракція об’єднала 37 депутатів Великобританії, Чехії, Польщі, Данії, Греції, Нідерландів, Італії, Швеції, загальний відсоток євроскептиків по відношенню до загальної кількості депутатів залишився незмінним. Основні ідеї нової фракції також залишились незмінними. Члени фракції виступали проти спільної конституції ЄС та Лісабонської угоди, активно критикували владні структури ЄС та прагнули децентралізувати ЄС.

Безпосереднім продовжувачем політики європарламентської групи “Незалежність і Демократія” після парламентських виборів 2009 р. стала фракція “Європа за свободу і демократію” (Europe of Freedom and Democracy, EFD) [156]. Ця група депутатів об’єднувала критиків ЄС, євроскептиків і єврореалістів. Основним завданням фракції було перешкоджати подальшим

інтеграційним процесам, які загрожують суверенітету національних держав ЄС. Деякі її члени, особливо партія “Незалежності Великобританії”, виступали за вихід країни з Союзу. Одним з основних завдань парламентської групи було розширення демократії та поліпшення прозорості механізмів функціонування всіх рівнів влади ЄС. Це було основним лозунгом партій фракції на національних та загальноєвропейських виборах. За результатами виборів фракція налічувала 35 членів з 9 різних країн: Данії, Греції, Франції, Словаччини, Фінляндії, Нідерландів, Великобританії, Італії, Литви. Лідерами групи були Найджел Фарадж (Партія незалежності Сполученого Королівства), відомий своєю публічною критикою вищих посадових осіб ЄС і Франческо Спероні (Ліга Півночі, Італія) [141].

Офіційна програма фракції мала досить м'який характер, втім, через деякі радикальні висловлювання лідерів за нею закріпився імідж ультраправої групи. В ЗМІ критики європарламентського об'єднання називали членів фракції ісламофобами, гомофобами і ненависниками іммігрантів [184]. Хартія політичної групи складалася з наступних принципів:

1) Свобода і співробітництво народів різних держав. Кооперація між представниками різних держав може, на їх думку, лише позитивно позначитися на розвитку міжнародних відносин, якщо це не зачіпає суверенітету національних держав.

2) Затвердження демократії та повага до волі народу. Принцип демократії і суверенітету народу розуміється виключно як демократія в рамках національної держави, що не має піддаватись впливу ЄС.

3) Повага до європейської історії, традицій і культурних цінностей. “Народи і нації мають право захищати свої кордони і зміцнювати свої історичні, традиційні, релігійні та культурні цінності”.

4) Повага до національної специфіки та національних інтересів в рамках ЄС. Це, на їх думку, означає, що прийняття загальноєвропейської Конституції загострить існуючу антидемократичну і централізовану політичну структуру

ЄС. Поки немає “єдиного європейського народу”, закон повинен мати юрисдикцію виключно на рівні національної держави [156].

Представники партії також вимагали від своїх політичних опонентів відмови від створення єдиної європейської супердержави. Серед засад були і заохочення до відкритої, прозорої, демократичної, відповідальної співпраці серед суверенних європейських держав і відмову від створення єдиної держави. Втім, у всіх офіційних документах групи відкидались ксенофобія, антисемітизм та інші форми дискримінації. Найбільшу кількість місць в групі отримали парламентарі від польської партії “Самооборона”, яка мала 56 місць у Сеймі і 6 депутатів у Європарламенті.

Саме ці євроскептичні партії і фракції в Європарламенті впливали на гальмування прийняття єдиної Європейської конституції, яка вперше була схвалена главами держав ще у червні 2004 р. і офіційно підписана в жовтні того ж року в Римі. Проте процес ратифікації не відбувся за планом Європейського Союзу. Спочатку представники Франції, а згодом Нідерландів оголосили про референдуми з питання спільної конституції. На референдумах населення цих країн не підтримало проект Європейської конституції, що можна вважати однією з вагомих перемог євроскептиків до цього часу. З тих пір розпочався черговий етап обговорень і дебатів з приводу нової конституції.

В результаті, лише в 2007 році на черговому саміті ЄС в Лісабоні вдалося досягти компромісу в питанні про конституційний договір ЄС. Він отримав нову назву “Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський союз та Договору про заснування Європейського співтовариства” або скорочено “Лісабонський договір” і був остаточно ратифікований в 2009 році, хоча і не без зауважень. За цим договором сам Європейський парламент, включаючи опозиційні фракції, отримав більшу повноту влади, оскільки його вага як законодавчого органу була прирівняна до ваги Європейської Ради. Він також отримав рівний статус з Радою щодо питань бюджету. Європарламенту було доручено обрання голови Єврокомісії (тоді як за попередніми нормами він тільки схвалював кандидатуру, підтриману урядами країн-членів).

Найнаполегливішими євроскептиками в групі були Великобританія і Італія – кожна, зрозуміло, з власних причин. Представлений Лігою Півночі, італійський регіон Паданія, який претендує навіть на власну державність і незалежність від решти Італії, взагалі заперечував будь-які наддержавні структури, здатні чинити тиск на внутрішню політику регіону. Великобританія взагалі сумнівалась в доцільності перебування в європейському просторі, спираючись на традиційні консервативні настрої всередині країни та історичну пам'ять про велич Британської імперії. Члени парламентської групи активно брали участь у парламентських дискусіях та дебатах, протидіючи як прийняттю нової конституції ЄС, так і фактичному посиленню ролі його інститутів.

Ще однією парламентською групою євроскептиків була парламентська група “Європейські консерватори і реформісти” (European Conservatives and Reformists, ЄКР). Залишаючись формально євроскептичною, ЄКР, в той же час, відрізнялась більшою поміркованістю у порівнянні з групою “Європа за свободу і демократію”. Головною особливістю цієї фракції був їх “помірний” консерватизм, виражений у відкритому європейському антифедералізмі. Провідну роль у цьому об’єднанні також відігравали Великобританія і Польща. Перша була представлена однією з найстаріших європейських партій – Консервативною партією (26 депутатів). Польща представлена одразу двома партіями: “Право і справедливість” (6 депутатів) і “Польща – понад усе” (пізніше – “Польща разом”) (3 депутати) і позапартійними депутатами. Була представлена в групі й ще одна країна – Чехія, у якій спостерігались досить сильні позиції євроскептиків. Її репрезентували представники Громадянської демократичної партії. Всі інші партії у фракції представляли по одному депутату. До пріоритетів фракції, сформульованих у т.зв. Празькій декларації, відносилися:

- Свобода підприємництва, вільної і чесної торгівлі та конкуренції, мінімальне державне регулювання, зниження оподаткування.

- Свобода особистості, більше особистої відповідальності і демократичної підзвітності.
- Безперебійне і чисте енергопостачання, забезпечення енергетичної безпеки.
- Першорядне значення сім'ї як основи суспільства, заперечення одностатевих шлюбів.
- Суверенна цілісність держави–нації, заперечення федералізації ЄС.
- Ефективний контроль за імміграцією і негайне припинення зловживання процедурами надання притулку.
- Припинення витрат на надмірно роздуту бюрократичну систему ЄС, забезпечення більшої прозорості та чесності інститутів ЄС та використання фондів ЄС.
- Повага і рівноправне ставлення до всіх країн ЄС, як до нових, так і до старих, до великих і малих [211].

До євроскептиків в Європарламенті 2009 року можна було віднести також Європейських об'єднаних лівих / Ліво-зелені півночі [146], які отримали 35 голосів. Відповідно до програми, фракція виступала за тотальну зміну європейських інституцій, спільний розвиток країн-членів, справедливую співпрацю та за припинення неоліберальної монетарної політики.

Загальна кількість євроскептиків в Європарламенті 2009 року склала близько 17%. Як бачимо, ця цифра дещо перевищила результати попередніх парламентських виборів, однак була недостатньою для ефективного впливу євроскептично налаштованих депутатів на загальноєвропейську політику.

За результатами аналізу діяльності євроскептиків в Європарламенті протягом останніх років дослідники виокремили 4 групи євроскептично налаштованих парламентарів:

1. Представники анти-ЄС, які повністю заперечують проект Європейської інтеграції;

2. Мінімалісти, які критикують певні аспекти діяльності ЄС;
3. Реформісти, які після критичної оцінки ситуації в ЄС, прагнуть провести ряд реформ для покращення ситуації;
4. Неактивні представники, які заперечують проект інтеграції, але співпрацюють з ним через брак альтернатив [165, Р.41].

При цьому варто наголосити, що представники анти-ЄС склали переважну меншість, саме тому антиєвропейська політика проводилася малоефективно. Дослідники називають декілька причин недостатнього впливу євроскептиків на діяльність Європарламенту та загальноєвропейську політику:

- Євроскептики гетерогенні, розподілені на лівих і правих, що заважає їм діяти злагоджено;
- Великі політичні групи не ідуть на компроміси з євроскептиками;
- Для формування фракцій євроскептикам доводиться об'єднуватись з партіями, які не розділяють євроскептичних міркувань.
- Часто євроскептики відстоюють лише національні інтереси, забуваючи про важливість боротьби на загальноєвропейському рівні [142, Р.131].

Втім, порівняно з усіма попередніми, вибори 2014 року привели до Європарламенту набагато більшу кількість невдоволених політикою ЄС. Євроскептики зайняли перше місце на виборах у Франції (“Національний фронт” – 24 мандати), Великобританії (“Партія незалежності Сполученого Королівства” – 24 мандати), Данії (“Датська народна партія” – 4 місця), збільшили своє представництво в Австрії (“Австрійська партія свободи” – 4 мандата), Німеччини (“Альтернатива для Німеччини” – 7 мандатів і “Націонал-демократична партія Німеччини” – 1 мандат), Швеції (“Шведські демократи” – 2 місця), Фінляндії (“Істинні фіни” – 2 мандати), Греції (“Золота зоря” – 3 місця).

Однак, після виборів євроскептики знов показали свою розрізненість. Це можна пояснити тим, що усі партії євроскептиків мають різні стратегічні

інтереси. Так, наприклад, нідерландська Партія свободи Герта Вілдерса і британська Партія незалежності Сполученого королівства (ПНСК) Найджела Фараджа стурбовані проблемою мігрантів у своїх країнах. Німецька партія “Альтернатива для Німеччини” (АДН) основну проблему бачить в наявності єдиної валюти євро. Голова партії Бернд Лукка вже висловив сумніви в перспективах співпраці своєї партії з британською ПНСК унаслідок ворожого ставлення останньої до мігрантів. “Справжні фіни” Тімо Сойні (втім, як і німецька АДН) незадоволені активною фінансовою підтримкою слабких країн півдня Європи. Угорська партія “Йоббік” з Центральної Європи стурбована проблемою експлуатації Угорщини фінансовими установами та промисловими концернами з Старої Європи. Хоча, деякі з них одразу утворили парламентські фракції, інші політичні групи збирались залишитися незалежними депутатами, а були і ті, хто бажав створити нову фракцію. До останніх належали націоналістичні партії з Франції та Нідерландів. Для цього їм необхідно було зібрати щонайменше 25 євродепутатів з 7 країн ЄС. Увійти в нову фракцію погодились “Австрійська партія свободи”, “Фламандський інтерес”, “Шведські демократи” і “Ліга Півночі”. Це означало, що для формування нової фракції була потрібна ще одна партія. У цій ситуації виникла наступна проблема. Націоналісти, що збирають нову групу не бажали працювати пліч-о-пліч з більш радикальними партіями, такими як “Золота зоря” і “Йоббік”. У той же час менш радикальні антиєвропейські партії (“Партія незалежності Сполученого Королівства” та “Альтернатива для Німеччини”) відмовлялися об’єднуватися з націоналістично налаштованими силами.

Втім, після довгих вагань, станом на кінець 2014 р. євроскептичні сили розподілились в Європарламенті таким чином:

1. Утворено третю за величиною фракцію “Європейські консерватори і реформісти”, яка складається з 71 депутата від 21 партії п’ятнадцяти європейських країн. Найбільше представлена “Консервативною партією Великобританії” та польською партією “Право і справедливість”.

2. Утворено партію жорських євроскептиків “Європа за свободу і пряму демократію”, яка складається з 48 депутатів з 7 партій країн ЄС. Найбільше представлена британською “Партією незалежності Сполученого Королівства” та італійським “Рухом п’яти зірок”.

3. 50 депутатів, які представляють євроскептичні партії ще 10 європейських країн залишились позафракційними.

4. Євроскептиками називають себе і частина представників “Європейських об’єднаних лівих/Ліво-зелених Півночі” та “Зелених – європейський вільний альянс” [189].

Таким чином, загальний результат євроскептичних партій склав близько 25% від загальної кількості депутатів. І хоча здобутий ними результат не є більшістю, а небажання виступити одним фронтом поки що не дозволяє суттєво вплинути на європейську політику, їх позиція вже стала помітною для України. Так, під час ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом голосування в Європейському Парламенті показало, що близько 20% європарламентарів виступило проти цієї угоди, ще 5% утрималось, що, на нашу думку, є важливим показником, адже вказує на досить високий рівень недовіри до нашої держави.

Втім, поки що можна констатувати, що діяльність євроскептиків в Європарламенті важко назвати успішною, адже вони не в змозі зашкодити ані інтеграційним процесам, ані змінити інституційну структуру ЄС. Парадокс полягає ще й у тому, що євроскептики набирають голоси на виборах до структур, яким вони, власне протистоять та здійснюють свою діяльність, посідаючи місця в цих структурах. Однак, як показали вибори 2014 року, Європа поступово почала схилитись до націоналістичних поглядів і ліберали втрачають усталені позиції. У такому випадку євроскептики зможуть хоча б частково втілити свою політику і, в першу чергу, це стосуватиметься опозиції до розширення ЄС, а отже впливатиме і на євроінтеграційні наміри України. Тому, ми вважаємо за доцільне більш детально дослідити прояви євроскептицизму в тих країнах, де євроскептики отримали перемогу на

виборах до Європарламенту, або, на нашу думку, можуть в більшій мірі ніж інші європейські країни вплинути на подальшу долю Європи, а отже і України. На нашу думку, з цієї точки зору доцільно було б розглянути позицію Сполученого Королівства, як країни, яку сміливо можна вважати батьківщиною євроскептицизму, країну в якій євроскептики мають серйозний вплив на суспільну думку і країну яка в 2017 р. стала першою країною “старої” Європи, що шляхом загальнонаціонального референдуму обрала свій власний шлях поза ЄС. Окрім того, важливо дослідити і євроскептичний досвід країн Східної Європи, як таких, що історично більше пов’язані з Україною і тут, ми вважаємо, найкраще було б ознайомитись з досвідом Польщі, в якій євроскептицизм є не на стільки явним, як, наприклад, в сусідніх Угорщині чи Чехії, але достатньо популярним, для того, щоб бути в значній кількості представленим в польській квоті депутатів Європарламенту. Окрім того, Польща з різних причин є чи не найбільшим прихильником європейської інтеграції України, а отже подолання євроскептицизму в Польщі стане ще одним кроком на шляху до Європи і нашої країни.

2.2. Великобританія як батьківщина євроскептицизму: історичний екскурс та сучасні реалії

Великобританія приєдналася до Європейського Співтовариства в 1973 році, але, попередньо, її майбутнє членство палко обговорювалось як на національному, так і на європейському рівнях. Британські євродебати надовго розкололи британське суспільство на прихильників і противників вступу. Провідні політики, преса і громадськість – всі, хто був зацікавлений у подальшій долі країни сперечалися з цього питання у кабінетах, парламенті, на партійних конференціях і зборах спеціально заснованих рухів європейців і євроскептиків, а також на сторінках різних видань.

У 1957 році Британія відмовилась стати частиною групи країн, які засновували ЄС, пояснюючи це тим, що не зможе прийняти фундаментальні

наднаціональні елементи Римського договору. Але вже через чотири роки, в 1961 р., уряд Г. Макміллана оголосив про свій намір подати заявку на вступ до ЄС. Зміна ставлення була пов'язана з низкою чинників, у тому числі з тим фактом, що Франції, Німеччині, Італії та країнам Бенілюксу насправді вдалося створити успішне об'єднання і з тим, що почалась британська переоцінка її ролі і впливу в світовій політиці, зокрема, відносно США та інших країн Співдружності, стало зрозуміло, що Британія не зможе стати рівним партнером СРСР та США на світовій арені.

Проте, в ЄЕС 6 були сумніви щодо реальних можливостей Великобританії в зв'язку з бажанням зміцнити європейську єдність – сумніви, які у Франції поєднувались з турботою про майбутнє центральної франко-німецької вісі після можливого британського приєднання.

Хоча переговори до кінця 1962 року відбувались досить успішно, президент Франції Шарль де Голль, який вважав, що Великобританія сильно відрізняється від інших держав континенту, ветовав вступ два рази поспіль. Тільки після відставки де Голля у 1969 році переговори про вступ були відновлені. Доведення Британією серйозності своїх намірів і зростання французького занепокоєння щодо необхідності протистояти зростаючому політичному впливу Західної Німеччини, нарешті, привели до британського приєднання в 1973 році.

Втім, після вступу, євроскептичні настрої на берегах Туманного Альбіону не вщухли. Протягом усього часу перебування у складі ЄЕС (а згодом ЄС) в британських суспільних і політичних колах жорстко стояло питання доцільності членства. Це стало приводом для проведення багатьох наукових досліджень. Так, наприклад, Д. Бейкер, Е. Гембл, Н. Рандалл та Д. Сирайт у своїй статті “Євроскептицизм в партійній системі Великобританії: джерело привабливості, розгубленості та, іноді, розчарування” [194, Р.94] виокремлюють чотири етапи розвитку британського євроскептицизму:

Перший етап британського євроскептицизму вони визначають як період між закінченням Другої світової війни і парламентською ратифікацією вступу

Великобританії в Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) в 1972 році. На початку цього періоду євроскептицизм був визначений як прояв традиційної мудрості серед британської політичної еліти. До 1972 р. інтелектуальна і політична гегемонія євроскептиків була втрачена.

Проте, прагматичне економічне обґрунтування членства не змогло підірвати ідеї євроскептицизму і, дійсно, послідувала скорочена друга фаза, яка тривала до референдуму 1975 року.

Період після цього, до 1988 року – третій період, під час якого, навіть враховуючи підсумки референдуму і зміни правлячих партій, євроскептицизм не став більш латентним явищем британської політики і продовжив бути стійкою тенденцією у політичному житті країни.

Четверта і нинішня, на думку дослідників, фаза євроскептицизму почалася в кінці 1980-х років. У цей період євроскептицизм став основоположним для сучасної конфігурації британської політики і у передвиборчий період зокрема. Динаміка прискорення більш тісної політичної інтеграції, питання суверенітету та національної ідентичності стали основними турботами євроскептиків, активізуючи зростання євроскептицизму всередині консервативної партії і створення нових невеликих євроскептичних партій. А після того, як отримав імпульс монетарний союз, відкрився новий фронт для британських євроскептиків, на якому вони отримали підтримку нової генерації – м'яких євроскептиків, які називали себе проєвропейськими, але, тим не менш, енергійно виступали і виступають проти єдиної валюти.

Таке особливе ставлення британців до ЄС, звісно, має своє підґрунтя. Вчені виокремили декілька причин британського євроскептицизму. Одним із перших аргументів, яким пояснюється євроскептицизм в Британії – це географічне розташування, адже географічно вона є фактично периферією Європи. Як засвідчують результати опитувань “Євробарометру”, більшість британців навіть не вважає себе європейцями. Ті ж самі опитування свідчать про досить низький рівень обізнаності британців у структурі та діяльності ЄС та відображають настрої байдужості до ЄС з боку громадян. Окрім того,

історичні передумови вселяють в британців впевненість про їх особливість і відмінність від решти європейських країн. Ще Вінстон Черчилль колись наголосив: “Кожного разу, коли нам доведеться обирати між Європою і морським простором, ми завжди будемо обирати морський простір” та зазначав, що Британія може бути пов’язана з Європою, але не поглинена нею. І якщо системно проаналізувати особливості зовнішньої політики Великобританії, то складається враження, що більшість англійців і досі бажає жити за цим принципом.

Британська незалежність і почуття переваги багато в чому спирається на політичні мотиви. Зокрема, британці пишаються своїми політичними традиціями і, насамперед, стабільністю своєї політичної системи навіть в ті часи, коли на континенті царює політична турбулентність. Дійсно, континент іноді сприймається британською спільнотою, як джерело великої загрози британському державному устрою і ця ідея підтверджується тим фактом, що більшість воєн, в яких була задіяна Британія виникали саме на континенті. Крім того, Великобританія ніколи не була окупована. Досвід окупації під час Другої світової війни був основним стимулом для багатьох континентальних держав об’єднуватись, але саме цей стимул в значній мірі відсутній на Британських островах.

Політична влада у Британії традиційно вважається неподільною, такою, що належить насамперед уряду. Це основна відмінність від більшості континентальних країн, які мають більш узгоджену систему, засновану на політичних союзах і компромісах. Недостатня обізнаність у політичній системі ЄС також додає британцям почуття віддаленості від Союзу [198, Р.18].

Важливу роль у формуванні ставлення до ЄС також відіграють мас-медіа. При цьому особливістю Сполученого Королівства у даному питанні є той факт, що в основному медіа країни стали рупором євроскептицизму.

Тому, для того щоб зрозуміти, чому британські громадяни без ентузіазму ставляться до членства Великобританії в ЄС, необхідно зрозуміти складний взаємозв’язок між позицією громадян і більш широкими соціально-

політичними дискурсами. Необхідно зокрема розглянути взаємозв'язок між громадською думкою і висвітленням у засобах масової інформації державної політики щодо ЄС, зрозуміти, чи преса є відображенням громадської думки, чи, навпаки, основним джерелом її формування.

Сьогодні існують два основних варіанти відображення євроскептичного дискурсу в британських медіа: ЄС – як зовнішня сила впливу та ЄС – як переговорна площа. Перший з них зображує ЄС не як регіональне об'єднання, в якому Великобританія є державою-членом, а як певне наддержавне утворення, з яким Великобританія має двосторонні відносини. У цьому ракурсі, ЄС розглядається як суперник, своєрідна квазі-імперська влада, що створює загрозу для стабільного існування Великобританії.

Другий аспект євроскептичного дискурсу – зображення ЄС як переговорної площини, де інтереси Великобританії протиставляються інтересам інших держав-членів, зокрема Франції, Німеччини і перемінливій коаліції їх союзників. Крім того, інститути ЄС розглядаються як такі, що спрямовані проти інтересів Великобританії. Франція і Німеччина, будучи ключовими країнами-членами ЄС, розглядаються як управлінці і бенефіціари європейської інтеграції. Великобританія, навпаки, уявляється такою, що приречена залишатись на периферії ЄС з обмеженим впливом на прийняття рішень, насолоджуючись лише кількома перевагами членства, а ЄС, самим фактом свого існування, становить певну загрозу британським національним інтересам, які мають бути захищені від нього [166].

Для формування євроскептичних настроїв зазвичай обираються події, які називають євроміфами – досить розлогі публікації у пресі, що містять чутки і напівправду, з інтенсивністю повторень, достатньою для карбування у суспільній свідомості потрібної, насамперед, негативної інформації.

Для Європейської комісії, а також для національних урядів, боротьба проти негативної міфілогізації вимагає постійної пильності, але, все ж, є малоуспішною. В результаті, засоби масової інформації отримують чи не вирішальний вплив на національну політику, особливо в період виборів або

референдумів. Тому європейськими владними інституціями виділяється багато коштів на моніторинг та спростування євроскептичних інформаційних кампаній [169].

Як вказує в своїй статті Д. Палмер, можна навести десятки прикладів, коли рішення ЄС неналежним чином відображалися в ЗМІ євроскептиків і згодом ставали частиною народної міфології. Серйозні репортажі зустрічаються все рідше і рідше, а газетні публікації все більше засновані на принципах індустрії розваг і гонитвою за збільшенням продажів за рахунок гучних заголовків, а не професійної журналістики.

Більш резонансним є непередумане висвітлення найсерйозніших проблем, таких як шахрайство при розподілі коштів ЄС. Деякі євроскептичні британські газети, до прикладу, стверджували, що відповідальність лежить на вкрай некомпетентній, якщо не корумпованій, Єврокомісії. Проте в реальності виключну відповідальність за належне використання коштів ЄС несуть національні уряди. Комісія позбавлена юридичного права втручатися в цю зону “національних суверенітетів”.

Такий популізм британських ЗМІ стосовно Європейського Союзу Д. Палмер пояснює недостатньою представленістю як в Брюсселі, так і в інших столицях Європи. Євроскептична преса практично не має корпунктів у більшості європейських столиць і, головне, не має їх і в Брюсселі [183]. Серед інших причин популяризації євроскептицизму в британських медіа називають також бажання збільшити продажі за рахунок критики, і, навіть незнання британськими журналістами іноземних мов, що значно звужує для них інформаційне поле, а отже, позбавляє об’єктивності.

Ще одним фактором висвітлення діяльності ЄС для британських ЗМІ є фінансові мотиви. Найбільш яскраво євроскептичний дискурс проявляється у таких британських виданнях як “The Times”, “Daily Telegraph”, “Daily Mail” та “The Sun”, де про-європейські голоси майже повністю відсутні.

Варто відзначити, що і “The Times”, і таблоїд “The Sun” належать видавничій компанії, яка працює під назвою NewsUK. Однією з ключових

фігур у цьому агентстві є відомий медіа-магнат і відвертий євроскептик, Руперт Мердок. Зокрема, існує думка, що палка риторика євроскептиків у вищезазначених газетах викликана сильною неприязню Р. Мердока до політики ЄС, у тому числі до антимонопольного законодавства, обмеження на супутникове мовлення та план з очищення офшорних зон по всій Європі. Інші власники газети, такі як брати Барклай (“The Daily Telegraph”), Річард Десмонд “The Daily Express” і Лорд Потермір із “The Daily Mail”, також не приховують своїх інтересів у пропаганді виходу Британії з ЄС [219].

Однак, на нашу думку, все ж таки, не варто перебільшувати роль преси у висвітленні справ Європейського Союзу, адже вона, нехай і в гіперболізованому форматі, але все ж висвітлює реальні економічні, соціальні і політичні події, лише підживлюючи і без того стале скептичне ставлення до ЄС серед більшості населення. Отже, британські ЗМІ швидше відображають, а не створюють ставлення населення до ЄС. Хоча і останнє також має місце.

Загалом, як ми вже зазначали, результати опитування Євробарометр свідчать про високий рівень публічного євроскептицизму в Британії. Так, у 1994 році близько половини опитаних британців не бачили вигоди в членстві в ЄС [213], в 2000 році ЄС отримав підтримку лише 25% громадян, 44% британців зазначили, що членство не приносить ніякої вигоди [214], в 2006 році 42% опитаних позитивно оцінили членство.

Опитування “YouGov” в 2010 року виявило, що 47% виборців в Сполученому Королівстві проголосувало би за те щоб залишити Європейський Союз, в той час як 33% проголосували б за те, щоб залишитися у ньому (14% не змогли відповісти і 5% не бажали голосувати). Відзначимо, що різне ставлення до виходу з Союзу не рівномірно розподілене серед різних вікових груп: опозиція до членства в ЄС є найпоширенішою серед осіб від 60 років і старше (57%) і знижується до 31% серед осіб у віці 18–24 роки (35% у віці 18–24 років проголосували б за те, щоб Великобританія залишилася в ЄС). Швидше за все, проголосували б за продовження членства в ЄС особи у віці 25–39 років – 38%, хоча такий же відсоток 25–39-річних голосуватиме, щоб

залишити Союз. Результати опитування показали і деякі регіональні відмінності: підтримка виходу з ЄС є найнижчою в Лондоні і Шотландії (на 40% і 44% відповідно), але досягала 49% по материковій частини Великобританії [225].

В 2014 році згідно опитування, представленого у Євробарометрі 45% британців песимістично оцінили майбутнє ЄС [215]. При цьому, на виборах до Європарламенту того ж року близько 50% британців проголосувало за євроскептичні партії. Так, перемогу, з результатом 26,6% отримала Партія незалежності Сполученого Королівства (ПНСК), 23% отримала Консервативна та юніоністська партія та ще близько 7% голосів отримали невеликі партії націоналістичної спрямованості.

При цьому, немає жодної великої політичної партії, яка могла б стверджувати, що вона послідовно проводить проєвропейську політику. І серед лейбористів, і серед консерваторів кілька разів відбувались розколи через питання щодо ставлення до ЄС.

Втім, на даному етапі, як невеликі ліві націоналістичні партії, так і переможець виборів до ЄП – Партія незалежності Сполученого Королівства головною своєю метою називають вихід Великобританії з ЄС. Заснована у 1993 році, ця партія одразу виступила проти ратифікації Маастрихтських угод, а сьогодні висловлюється за вихід Великобританії з ЄС. У 2004 р на виборах до Європарламенту партія отримала 12 місць (16% голосів), що вдвічі менше за результат 2014 року.

ПНСК виступає за вихід з Європейського Союзу, відмову платити членські внески в ЄС і вихід з договорів ЄС, зберігаючи при цьому торговельні зв'язки з іншими європейськими країнами [176]. Найджел Фарадж, голова партії, наголошує на тому, що Британії для співпраці з ЄС достатньо “звичайної угоди про вільну торгівлю” [180], і що Великобританія може підписати свої угоди про вільну торгівлю з країнами світу без участі в торгових угодах ЄС. Так, ПНСК припускає, що Британія може створити окрему зону вільної торгівлі – Зону вільної торгівлі Співдружності.

Вся програма ПНСК до загальних виборів 2010 року також була націлена на те щоб показати як вихід з ЄС може принести користь Великобританії в усіх сферах: від імміграції до протидії злочинності, податків, збільшенні робочих місць, пенсій, збільшення ефективності державної служби і, навіть, у царині добробуту тварин та поштових відділень. Роблячи наголос на тому, наскільки сильно ЄС контролює і втручається у життя простих британців.

У програмі, зокрема, наголошувалося, що вихід з ЄС дозволить Британії “повернути три основних свободи” і висловлювалася віра в громадянський націоналізм, який має бути “відкритим і виключним для всіх, хто бажає ідентифікувати себе з Великобританією, незалежно від етнічної чи релігійної приналежності”, протиставляючи це ідеології “крові і ґрунту” націоналістичних екстремістських партій.

ПНСК визнає Великобританію глобальним гравцем з глобальною долею, а не регіональною державою “Сполучених Штатів Європи” і пропонує своїм виборцям вихід з політичної наддержави ЄС, але при цьому підтримку торгових відносин з європейськими сусідами, використовуючи швейцарську модель угоди про вільну торгівлю як найбільшого торгового партнера ЄС, наголошуючи на тому, що британці не хочуть або не повинні перетворитися на провінцію в європейській наддержаві, однак замість цього хочуть співдружного і взаємно-вигідного торгового і культурного співробітництва з сусідами ЄС [220].

В програмі 2014 року до виборів в Європарламент партія не змінювала риторику і так пояснює своє прагнення працювати в Європейському парламенті: “Ми не ідемо туди, щоб ЄС став краще, могутніше і щоб допомогти йому прийняти ще більше законів. Ми йдемо туди, щоб з’ясувати, що там насправді відбувається, і дати вам знати. Ми вкладаємо багато сил щоб створити “опозицію” і мати змогу голосувати проти зазіхань ЄС на нашу демократію” [151, Р.3].

Особливі розділи передвиборчих програм всіх рівнів також присвячені імміграції. Партія жорстко критикує імміграційну політику ЄС та закликає виборців підтримати їх ідеї стосовно фактичного закриття кордонів для мігрантів: “Покинувши ЄС, ми можемо керувати нашими кордонами і вирішувати, кого ми хочемо пускати жити і працювати у Великобританії. Правила ЄС заважають нам зробити це”.

В Європейському парламенті партія входить до Альянсу прямої демократії в Європі (колишня партія “Європа за свободу і демократію”), який, відповідно відстоює ідеї євроскептицизму в ЄП.

Успіх у 2014 році на травневих виборах до Європарламенту правих поглядів Партії незалежності продемонстрував, що європейське питання в значній мірі турбує жителів Об'єднаного Королівства. І на полі “правих” стала грати Консервативна партія на чолі з Девідом Кемероном.

За підсумками виборів 2014 р. партія є третьою за величиною з британських партій в Європейському парламенті і займає 19 місць, які входять до помірно-євроскептичної фракції “Європейські консерватори і реформісти”, до якої також входять “Альтернатива для Німеччини”, польська “Право і справедливість”, “Датська народна партія” і партія “Справжні фіни”.

Прем'єр-міністри від Консервативної партії очолювали уряд 57 років в ХХ столітті, серед них були і Уїнстон Черчилль, і Маргарет Тетчер. Під час терміну правління Тетчер партія стала найбільш євроскептично налаштованою з трьох провідних партій. В уряд партія повернулася за підсумками виборів 2010 року, не зумівши набрати більшості, під керівництвом більш ліберального лідера Девіда Кемерона.

В передвиборчій програмі партії до загальноєвропейських виборів 2014 р. на першій же сторінці наголошується на необхідності змін в Європі. Зміни, на думку Кемерона, мають стосуватись як обмеження міграційних процесів, так і глибших економічних проблем. В програмі Європейський Союз звинувачується в бюрократизмі та недемократичності. Втім, на відміну від ПНСК, консерватори не закликають до виходу з ЄС, а навпаки, пояснюють

виборцям економічну вигоду від, наприклад, спільного європейського ринку, але в той же час звертають увагу на необхідність зменшення внеску до бюджету ЄС. Д. Кемерон так коментує ситуацію, що склалася: “Я не хочу, щоб це відбулося (вихід з ЄС – авт.), я бажаю бачити Європейський союз успішним. ЄС повинен змінитися, щоб процвітати і зберегти підтримку народів які входять в нього. Підхід Великобританії до ЄС – практичний, а не емоційний”. А вирішення більшості розходжень між ЄС та Великобританією лідер консерваторів бачить в проведенні загальнонаціонального референдуму на якому планується поставити питання про вихід Великобританії з ЄС [147, Р.7].

Стратегія Д. Камерона, частково, є реакцією на британську внутрішню політику. У правлячої Консервативної партії є значна фракція, яка дотримується погляду, що країна повинна повністю вийти з ЄС. Саме ця фракція тисне на Д. Камерона, вимагаючи референдуму про членство Великобританії у ЄС. Деякі члени партії також бояться, що Партія незалежності Сполученого Королівства, посилює свої політичні позиції по всій країні.

Зауважимо, що подібні настрої є цілком обґрунтованими. Згідно з результатами різних соціопитувань, близько 8–14% жителів країни підтримують ПНСК і парламентські вибори 2015 року підтвердили ці очікування. Партія здобула 13% голосів виборців. Такий рівень підтримки робить її серйозним конкурентом ліберальних демократів в якості третьої за величиною партії Великобританії (після лейбористів і консерваторів). Зростаюча популярність партії пояснюється й іншими чинниками. За межами антиєвропейською риторикою ПНСК набуває прихильників завдяки своїй позиції, спрямованій проти істеблішменту країни, підтримуваної тими, хто розчарований політикою традиційних британських партій. Подібні ситуації спостерігаються і в інших країнах Європи, де криза послаблює традиційні політичні еліти.

Таким чином, під тиском євроскептиків з його власної партії і на тлі зростання популярності Партії незалежності, Д. Кемерон пообіцяв провести референдум про вихід Великобританії з Єврозони.

Варто зазначити також, що такий референдум буде не першим для Великобританії. З приходом у 1974 році до влади партії лейбористів, ними було порушено питання про продовження членства в Європейському Співтоваристві. Ідея про проведення референдуму з цього питання здобула масову підтримку лівого крила партії. У березні 1975 року відповідна резолюція була подана на голосування в парламенті і, незважаючи на неоднозначне ставлення до цього заходу з боку парламентарів, була схвалена. М. Тетчер, новий лідер партії консерваторів, не погоджуючись тоді, в принципі, з можливістю проведення референдуму, який вона охарактеризувала як “імпортний конституційний прийом”, все ж, закликала консерваторів віддати свій голос на підтримку членства в ЄЕС. З березня по червень 1975 р. в країні розгорнулися масштабні агітаційні кампанії європеїстів і євроскептиків. Сам Вільсон – голова лейбористів, виступив з рекомендацією підтримати членство. Перший в історії Британії референдум відбувся 5 червня 1975 р., участь у ньому взяли 64,6% британського електорату. За підсумками референдуму Британія зберігала своє місце в Союзі. Тоді 67,2% виборців проголосували за членство Великобританії в ЄЕС і 32,8% – проти [37, С.17].

Ситуація повторилася і на сучасному етапі Британської історії. Втім, зараз ініціаторами референдуму виступають вже консерватори. Однією з причин звернення до референдуму, як і у середині 1970-х рр. стало те, що британська економіка перебуває в кризі, витоки якої лідери уряду пояснюють кризою Єврозони, а не внутрішніми політичними проблемами Великобританії. З точки зору політичної ситуації і зараз, і в зазначений період, британські політики своїми популістськими закликами до референдуму намагаються чинити тиск на лідерів ЄС, а також отримати підтримку незадоволених британських виборців і уникнути розколу всередині своїх партій.

Однак, другий референдум щодо доцільності членства за останні 40 років, на нашу думку, свідчить про стійкість переконань євроскептиків, а отже, майбутнє Великобританії в ЄС викликає певний сумнів. Така висока багатолітня підтримка євроскептицизму має стати сигналом не лише для британської влади, але і для самого ЄС, адже ставить під сумнів доцільність самої ідеї єдиної Європи взагалі та спроможності ЄС відповідати інтересам окремих країн-членів зокрема.

При цьому, на думку експертів, можливий вихід Британії з ЄС стане серйозним ударом по Сполученому Королівству, адже спричинить додаткові серйозні проблеми в економічній, фінансовій і промисловій сфері, адже за стільки років членства всі ці галузі стали глибоко пов'язані з відповідними галузями ЄС та інших європейських країн.

Внутрішня британська дискусія при цьому регулярно підживлюється з континенту. Так, наприкінці жовтня 2014 р. ЄС виставив Лондону додатковий рахунок в 2,7 млрд. доларів виплат у бюджет ЄС (оскільки британська економіка зростала швидше, ніж прогнозувалося). Окрім того, канцлер Німеччини Ангела Меркель тоді заявила, що не дозволить Лондону порушувати свободу пересування громадян всередині ЄС, що є вимогою більшості британських євроскептиків і одним з наріжних каменів європейської інтеграції. На думку німецького канцлера, А. Меркель Німеччина скоріше погодиться з виходом Британії з ЄС, ніж з відміною ключових принципів євроінтеграції.

Навіть традиційний британський союзник – Вашингтон наголошує на тому, що вихід з Євросоюзу може нашкодити Лондону, оскільки зменшить вагу британського голосу в Європі, а це вже суперечитиме і американським інтересам. Європейці занепокоєні з приводу можливого британського референдуму тому що жодна країна-член не покидала Євросоюз і ця процедура поки не відрегульована. Окрім цього, приклад Великобританії може стати заклик до дії для інших невдоволених європейською політикою країн. Адже деякі політичні сили Франції та Греції також давно наголошують на

необхідності виходу з ЄС, а отже Британський референдум може стимулювати дезінтеграційні тенденції в ЄС, що спричинить значні геополітичні потрясіння на європейському континенті та зміну центрів впливу. Втім, вибір залишається за самими британцями, саме вони визначатимуть долю не лише своєї країни, а і Європейського Союзу в цілому, якщо здійснять вихід із Єврозони.

2.3. Проблема євроскептицизму в Польщі (на прикладі діяльності політичних партій)

Більше десяти років тому в ЄС відбулось найбільше розширення за всю його історію. До Союзу приєдналось десять країн, вісім з яких – Чехія, Угорщина, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія та Естонія – колишні комуністичні держави. Більшість мешканців цих країн активно підтримували євроінтеграцію, вбачаючи в цьому “повернення додому”, очікуючи, що тепер ЄС вирішить всі їх нагальних проблеми.

Втім, економічна криза в ЄС призвела до економії бюджетних коштів, що значно зменшило видатки на нових членів. Ряд вимог і умов, висунутих до країн Центральної та Східної Європи з початком процесу членства в ЄС, вже в той період стали причиною виникнення деяких сумнівів щодо доцільності членства. Хоча дослідники пов’язують негативне ставлення до ЄС у цих країнах ще й морально-етичними причинами, головну причину вони все ж бачать в економічних і політичних факторах.

Спільний ринок, лібералізація всіх сфер економіки поставили національну економіку менш розвинутих членів перед необхідністю конкурувати з більш сильними економіками. Наслідком цього стало те, що багато сфер економіки цих країн, не витримавши конкуренцію, зазнали занепад. А це, в свою чергу, призвело до підвищення рівня безробіття та збільшення еміграційних потоків, в тому числі, висококваліфікованої робочої сили. Окрім того, існує великий прошарок мешканців неготових підкорятись

загальноєвропейським політичним рішенням, відчуючи свою неспроможність вплинути на їх прийняття чи неприйняття.

Всі ці країни представляють науковий інтерес для нашої роботи, адже з Україною їх певною мірою пов'язує спільне комуністичне минуле, втім державам Східної Європи вдалось швидше пройти посткомуністичний шлях та стати членами ЄС. При цьому, важливість більш детального аналізу саме польського випадку скептичного ставлення до євроінтеграції обумовлено не лише історичними зв'язками Польщі та України, але й тим, що за багатьма параметрами Польща є чудовим прикладом для України на шляху до ЄС.

Польща стала однією з 10 країн, що приєднались до Європейського Союзу в 2004 році, після підписання Ніщцького договору. Це приєднання означало для Польщі, насамперед, розрив з комуністичним минулим, повернення до Європи, надавало їй шанс посилити демократію, відкривало нові перспективи економічного розвитку. Втім, дослідження, проведені напередодні виборів показали досить високий рівень недовіри до ЄС як на суспільному, так і на партійному рівнях.

Серед основних причин такого ставлення дослідники виокремлюють декілька причин:

- по-перше, страх втратити самостійність, свободу та національну ідентичність.
- по-друге, деякі непорозуміння з Німеччиною – спірні історичні питання, розбіжності у ставленні до зовнішньої політики США, німецько-російське будівництво трубопроводу в Балтійському морі.
- по-третє, економічна складова інтеграції.
- по-четверте, потужний вплив Католицької церкви, яка протягом століть була одним із найважливіших чинників збереження польської ідентичності [78, С.236].

У той же час варто наголосити, що ставлення до ЄС в Польщі на різних етапах інтеграції відрізнялось. Якщо кінець 80-х років ознаменувався закликem відійти від комуністичного минулого та формувати трансатлантичну

Європу, то парламентські вибори 2001 року привели до влади політичні сили, які вбачали в інтеграційному процесі загрозу національній ідентичності, християнським цінностям та можливість стати для ЄС постачальником дешевої робочої сили. Серед партій, які пройшли до парламенту, можна виокремити як представників “м’якого”, так і “жорсткого” євроскептицизму. Однак, враховуючи те, що під “м’яким” євроскептицизмом можна розуміти будь-яку незгоду з політикою ЄС і під цю категорію можна підлаштувати риторику майже всіх партій, то доцільно було б дослідити саме ідеологію та діяльність тих партій, які в повній мірі заперечували ідею євроінтеграції Польщі.

Найбільш відкритим та беззаперечним антиєвропейським угрупованням в польському Сеймі була Ліга польських родин (ЛПР). ЛПР була створена напередодні виборів як коаліція різних правих та католицько-націоналістичних партій та організацій і отримала майже 8% голосів, що дозволило їй зайняти 38 з 460 місць в Сеймі. Програма партії базувалась на ідеях польського національного відродження та спиралась на підтримку католицького “Радіо Марія”. Партія виступала як проти реформ в середині країни, так і проти інтеграції в цілому. ЛПР заперечувала договір про приєднання, посилаючись на те, що він обійдеться Польщі у 10 мільярдів доларів торговельного дефіциту та спричинить еміграцію більше 1 мільйона поляків. Лідери партії наголошували на тому, що Польща недостатньо економічно розвинена для вступу у таке велике об’єднання. Окрім того, ЛПР виступала проти легалізації легких наркотиків, евтаназії та одностатевих шлюбів. Партія вважала, що об’єднана Європа певним чином загрожує незалежності Польщі і тому схвалювала ізоляціоністський курс. У програмі партії, зокрема, зазначалось: “Ми вважаємо державний суверенітет основою розвитку кожної держави. Всі спроби обмежити національну незалежність наднаціональними структурами неприйнятні для нас. Ми підтримуємо багатосторонню співпрацю між вільними суверенними державами, але з

позицій поваги до їх прав і свобод” [205, С.227]. Зрозуміло, що така позиція певним чином суперечила ідеї об’єднаної Європи.

Іншим, досить успішним євроскептичним політичним угрупованням на цих виборах була партія Самооборона Республіки Польщі (СРП) на чолі з Анджеєм Леппером. СРП – це популістська опозиційна партія, відома своїми численними акціями громадянської непокори в дев’яностих роках. Її первинною мотивацією було те, що Європа не принесе вигоди польському селянину. Партія з’явилася як об’єднання польських селян, тому виступала за активну роль держави в економіці, особливо в сільському господарстві та будівництві. У 2000 р. Самооборона розгорнула активну діяльність, організувавши пікети на найбільших автомагістралях республіки з метою привернути до себе увагу. Однак, під час президентських виборів того ж року її лідер А. Леппер отримав лише 3% голосів, хоча вже в 2001 р. в ході парламентських виборів Самооборона посіла третє місце, заручившись підтримкою 10,5% виборців, здобувши 53 місця в Сеймі і 2 – в Сенаті республіки. СРП виступала за мораторій на виплату зовнішнього боргу, збільшення фінансування соціальних програм для підтримки сільського господарства Польщі. Разом з тим, партія не підтримувала надмірного зростання іноземних інвестицій в Польщі, ідею легалізації легких наркотиків, евтаназії та абортів, реєстрації одностатевих шлюбів, відокремлення церкви від держави, введення професійної армії і відміни призову в армію. Як і Ліга польських родин, СРП наголошувала на важливості збереження національної ідентичності. Однак, пересвідчившись, що більшість громадян підтримують Європейську інтеграцію, а не ізоляціонізм Самооборони, партія зменшила свою активність, і протягом кампаній референдуму взагалі не висловлювала з цих питань чіткої позиції. І хоча лідер партії А. Леппер заявляв, що Польща зробила помилку віддавши перевагу відносинам з Заходом, повернула спину до Сходу, партія не закликала виборців голосувати проти вступу країни в ЄС. Замість цього було висунуто гасло: “Вирішувати вам!” [192, Р.26].

Втім, слід зазначити, що активна євроінтеграційна агітація уряду певною мірою обмежували інформаційні можливості євроскептиків: автори, які агітували проти вступу до ЄС, могли розраховувати на публікацію лише у деяких часописах, загальний тижневий наклад яких сягав не більше 10% денного накладу популярних в Польщі проєвропейських газет. Єдиним недрукованим засобом масової інформації, який зайняв негативну позицію щодо вступу до ЄС, було вже згадане нами католицьке “Радіо Марія”, популярне, головним чином, серед жителів сіл та людей старшого віку.

Дослідники визнають, що проблема рівного доступу “євроскептиків” та “єврооптимістів” до ЗМІ у Польщі дійсно існувала. Так, наприклад, створена в 2001 р. фундація “За рівні можливості” зверталася з цього приводу до Єврокомісії, висловлюючи занепокоєння фактами обмеження доступу до медіа тим, хто активно виступає проти приєднання Польщі до ЄС, але ці зауваження не були почуті [106, С.9]. Однак, такі обмеження не завадили вплинути на громадську думку. На початку 2000-х рр. відбувся значний спад прихильності до ідей інтеграції. Кількість поляків, які підтримували членство в ЄС, поступово зменшилась з 77% в червні 1994 р. до 55% в березні 2002 р. [206, Р.249]. Значна частина польського суспільства ставилась до єдиної Європи не найкраще – 47% серед опитаних поляків вважали, що користь від контактів між Варшавою і Брюсселем отримає головним чином сам ЄС, а майже половина респондентів вважала, що з огляду на стан польської економіки їхня країна не готова до вступу в Європейський Союз [159].

Як відомо, успішна інформаційна кампанія уряду напередодні референдуму забезпечила 77,6% підтримки членства, хоча і була досягнута за доволі низької виборчої активності. Проблема полягала у тому, що у польському суспільстві все ж існувало достатньо багато застережень та побоювань, пов’язаних із вступом до Європейського Союзу, адже майже 23% голосів на референдумі усе-таки було подано проти інтеграції [181], тому активне суспільно-політичне обговорення членства продовжувалось не лише після референдуму, а й після приєднання до ЄС. Так, навіть відразу після

вступу, згідно з опитуваннями громадської думки, 41% опитаних не довіряли ЄС. Більше того, близько 31% вважали, що Польщі не вигідно членство, а 36% очікували погіршення рівня життя у найближчий рік [159, Р.2]. Проте, в зв'язку з тим, що переважна більшість все ж висловлювала довіру ЄС і країна приєдналась до співтовариства, польським “євроскептичним партіям” довелося переглянути свою тактику, здійснюючи свою політичну діяльність вже в межах Європейського Союзу і, слід зазначити, не безуспішно. За результатами виборів в Європейський парламент ЛПР отримала 16% голосів, котрі забезпечили їй 15 з 54 місць зарезервованих в парламенті ЄС для Польщі, а “Самооборона” набрала 10% голосів і, відповідно, обійняла 6 з 54 місць. Не сильно втратили свої позиції ці партії і на внутрішніх парламентських виборах 2005 року. Так, СРП набрала 11,41% відсотки голосів, а Ліга польських родин – 7,97%, що, на думку експертів, лише підтвердило розчарування певної частини населення у вступі до ЄС.

Окрім того, на виборах 2005 р. до сейму з результатом у 26,99% голосів пройшла ще одна партія, скептично налаштована щодо ЄС – Право і справедливість (ПіС). Заснована братами Качинськими ще на передодні виборів 2001 р. ця партія, хоч і вказала вступ до ЄС одним із своїх основних програмних зовнішньополітичних пріоритетів, втім прославилась своєю національно орієнтованою політикою. Партія захищала позицію, згідно з якою, членство в ЄС може відбуватись лише на вигідних для Польщі умовах. Окрім того ПіС не приховувала своїх проамериканських поглядів, підтримувала діяльність НАТО, виступала проти федералізації ЄС, наголошуючи у своїх передвиборних програмах, що Європейський Союз повинен служити Польщі, а не навпаки. Отримавши на виборах другий після “Громадянської платформи” результат, та, окрім того, здобувши перемогу на президентських виборах в особі Леха Качинського, ПіС стала партією влади, а отже, партією, здатною чинити найбільший вплив не лише на внутрішню, але і зовнішню політику держави. Більше того, партія підписала коаліційну угоду з уже згаданими нами євроскептично налаштованими Лігою польських

родин і Самообороною. Їх лідери Анджей Леппер і Роман Гертх стали віцепрем'єрами. Зрозуміло, що союз цих трьох партій викликав у Брюсселі занепокоєння з приводу розвитку продуктивних стосунків з Польщею. І, дійсно, в цих відносинах відчувався деякий рівень політичної напруги, але внутрішня парламентська криза відсунула питання зовнішньої політики на другий план. Робота коаліційного кабінету, як відомо, супроводжувалася неодноразовими кризами, скандалами, ротаціями міністрів, взаємними звинуваченнями членів коаліції в корупції і протизаконній діяльності. Так, серед звинувачених виявився і сам Анджей Леппер, який, в результаті, був відсторонений від займаних посад. Після цього партія “Самооборона” внесла до парламенту Польщі пропозицію про саморозпуск Сейму і проведення дострокових виборів у зв'язку з політичною кризою в країні.

І таке рішення справді було прийнято. Перемогу на виборах, що відбулися 21 жовтня 2007 р., отримала “Громадянська платформа” Дональда Туска, набравши 41,64 % голосів. Друге місце посіла “Право і справедливість” (32,04 %). Коаліцію партія-переможець сформувала з Польською селянською партією. “Самооборона” і “Ліга польських Родин” до Сейму так і не потрапили.

Тим не менш, партія братів Качинських мала у польському Сеймі другу за чисельністю парламентську фракцію. Без голосів цієї партії не можливо було прийняти жодного важливого політичного рішення. Одним з таких питань стала ратифікація Лісабонського договору. Кабінет нового прем'єра країни Дональда Туска зробив багато для того, щоб ратифікація договору відбувалась без особливих проблем у Сеймі. Втім, Я. Качинський заявив, що фракція його партії не підтримає ратифікацію договору в його нинішньому вигляді. Колишнього прем'єра хвилювали в основному питання легалізації одностатевих шлюбів та проблема можливості фінансових претензії німців, зокрема, тих із них, хто був переселений з земель, що відійшли до Польщі після Другої світової війни. У зв'язку з цим лідер “Права і справедливості” наполягав на тому, щоб при схваленні договору до ратифікаційного документу

була додана преамбула, де б містилось положення, що “Польща є суверенною країною”, а її конституція “має пріоритет над базовим договором Євросоюзу”. Політик також наполягав на тому, щоб у преамбулі підтвердили так званий “принцип Йоаніни”, згідно з яким, можна відкладати ухвалення рішення в Раді міністрів ЄС. На думку Я. Качинського, це допомогло б Польщі уникнути залежності від великих країн Євросоюзу. Втім, Президент Польщі все ж погодився підписати Лісабонський договір, але тільки після схвалення цього документу Ірландією. Глава польської держави особливо підкреслив, що і в новій ситуації в ЄС, після підписання Лісабонського договору, “Польща є і буде державою суверенною”. І хоча євроскептики поступились деякими позиціями, їм вдалось показати силу власного впливу не лише на зовнішньополітичний курс Польщі. Ішлося також і про загальноєвропейський контекст. Їм, зокрема, вдалось добитись “права на неучасть” країни у Хартії основних прав Євросоюзу [111].

Парламентські вибори 2011 року фактично не змінили розстановку політичних сил. Перемогу на виборах отримала Громадянська платформа, а друге місце посіла Право і справедливість.

При цьому варто звернутись і до суспільних настроїв у Польщі стосовно членства ЄС. Так, згідно досліджень Єврокомісії, в 2009 р. (рік ратифікації Лісабонської угоди) 61% опитаних підтримали членство, а 8% висловились “проти”, в той же час, 74% опитаних визнали, що Польща має більше переваг від членства, аніж недоліків [199]. За останні роки ці показники майже не змінилися і Польща продовжує демонструвати чи не найвищий рівень підтримки ЄС серед країн-членів, в той час як євроскептицизм у середовищі еліт представлявся більш поширеним явищем, за що країну стали називати євроскептичним євроентузіастом. Варто відзначити, що позиція політиків певним чином відобразила страх можливого зникнення самобутності польського національного характеру і загрозу ЄС щодо релігійного життя, культурних цінностей і традицій держави. Проте, у польському суспільстві культурні та ідеологічні аспекти не мали значного впливу на формування

евроскептичних настроїв. Польські громадяни були стурбовані швидше впливом ЄС на загальну ситуацію в економіці. Причиною таких розбіжностей може бути той факт, що погляди політичної еліти не сповна відображали думку людей, або ж рівень довіри до влади був настільки низький, що суспільство свідомо вибирало протилежну позицію по відношенню до тієї, яку займав його уряд [216, Р.19].

Втім, вибори до Європарламенту 2014 року знову стали певним чином парадоксальними. Євроентузізм населення не підтвердився результатами виборів. Окрім вже традиційної ПіС до Європарламенту від Польщі, з результатом більше 7% голосів пройшла і молода польська партія Конгрес нових правих, сама назва якої говорить сама за себе. До опозиційного флангу з загальним результатом в 7,5% приєдналися також ще молодші євроскептичні партії – “Солідарна Польща” та “Польща разом”, хоча, після виборів обидві виявилися, скоріше маргінальними партіями, які не тільки не отримали жодного місця, але й були поглинені ПіС. Вони, однак, є цікавими прикладами протилежних сторін польського правого євроскептицизму – одна з яких орієнтована на фактори, які впливають на рівень життя та соціальну сферу, а інша – на ринкові стосунки. Ще однією особливістю цих виборів став той факт, що гасла євроскептиків також з’явилися в заявах і програмах партій, які сприймаються як про-європейські, такі як Громадянська платформа, яка, у своїй передвиборчій програмі вимагала, щоб втручання ЄС в “спосіб життя людей” було обмежене [162, Р.5].

Для того щоб краще зрозуміти успіх євроскептиків у 2014 р. пропонуємо розглянути основні програмні пункти євроскептичних партій.

Так, наприклад, ПіС рішуче виступали проти федералізації ЄС, наголошуючи, що ЄС повинна залишатися міжнародною організацією. Вони не виступали проти інтеграції як такої, але, разом з тим, заперечували її нинішні форми. Замість цього, вони вимагають повернення до економічної інтеграції і обмеження політичної інтеграції. Партія зокрема запропонувала, щоб принцип субсидіарності ЄС і пріоритет компетенцій держави над

компетенціями ЄС як міжнародної організації були прописані в статуті Союзу. Партія заявляє: “Ми не будемо вести Польщу в бік будь-яких добровільних механізмів, які підвищуватимуть ступінь європейської інтеграції і не відповідатимуть критерію відповідності польським інтересам і ми будемо виходити з об’єктивно не вигідних пропозицій розширення співробітництва, в яких Польща вже бере участь”. “Право і справедливість” заявляє: “Ми пропонуємо євросоціалістичне співтовариство націй і держав, щоб припинити євро-панування найсильніших”. Ще один наголос у програмі партії було зроблено на захист польської ідентичності в ЄС. “Ми ефективно захищатимемо польську національну ідентичність, традиції, культуру і польську модель життя і звичаїв на противагу новим тенденціям, покликаним, наднаціональним чином, нав’язати деякі ризиковані культурні експерименти, які не приймаються більшістю суспільства. Кожен народ і кожна держава, в рамках Європейського співтовариства, повинні зберегти своє суверенне право формувати свою власну модель соціального порядку і не можуть бути піддані “культурним перевихованням” ззовні” [187, Р.151]. Це основні приклади євроскептичних гасел у програмі партії. Як бачимо, партія залишається, так би мовити, м’яким євроскептиком, що дозволяє зробити висновок про її незначний вплив на європейську політику.

Згадаємо про ще одну політичну силу. Ідеться про Конгрес нових правих (КНП) – партія утворена 2011 р., на чолі якої стоїть консервативний ліберал Януш Корвін-Мікке, який відомий своїм негативним ставленням до України та, навіть називає її ворогом Польщі. Так, наприклад, коментуючи приєднання Криму до Росії, Корвін-Мікке заявив, що “якщо б, наприклад, у Львові проживало 95% поляків і в референдумі громадяни попросили б їх прийняти до складу Польщі, то жоден польський лідер їм би (мешканцям Львова) в цьому не відмовив” [64]. У квітні 2015 р. він заявив, що снайпери, які розстрілювали людей на Майдані у Києві під час лютого державного перевороту 2014 року, пройшли навчання в Польщі [170]. Партія радикально виступає проти подальшої інтеграції і навіть бажає скоротити участь Польщі

в ЄС до рівня зони вільної торгівлі, аналогічно колишньому Європейському економічному співтовариству. Януш Корвін-Мікке заявив, що ЄС “повинен бути скасований якомога швидше. Польща повинна залишатися членом Шенгенської угоди та економічної зони, – але ці інститути, незалежні від ЄС”. Як бачимо, КНП є партією з досить радикальною позицією, а її лідер не тільки негативно ставиться до розширення ЄС, але і відкрито висловлює свою неприязнь до України, що, враховуючи не лише його підтримку на території Польщі, але і можливість певним чином впливати на європейську політику, будучи членом ЄП, звісно ж негативно позначатиметься на підтримці євроінтеграційних зусиль України [186].

Що стосується ще однієї нової політичної сили – “Польща Разом”, то варто відзначити таке. У своїй програмі, вона неодноразово підкреслює, що ЄС перебуває в кризі (при чому не тільки економічній кризі) і що це “вимагає кардинальних змін”. Партія виступає проти федералістських тенденції та наголошує на “будівництві Європи як єдиного ринку”. Партія вимагає більше повноважень для країн-членів в усіх владних структурах ЄС, зменшення бюрократичного апарату на 10%, а також зменшення витрат на посадових осіб ЄС. Партія зазначає, що будь-яка передача повноважень від Варшави до Брюсселя має узгоджуватись на референдумах. І, звісно ж, виступає проти будь-якого впливу ЄС на польські християнські та культурні цінності.

Ідеологія “Солідарної Польщі” (СП) мало чим відрізняється від попередньої. Партія також виступає за обмеження участі Польщі в ЄС рамками виключно економічної співпраці, вимагає відміну Лісабонського договору та, взагалі, зменшення кількості членів ЄС. Хоча і в меншій мірі, але як і ПР, СП відстоює польські національні цінності, наголошуючи на важливості християнства і польської культури [153].

Результати виборів 2014 року засвідчили значне зростання євроскептичних гасел серед польських політиків, а сумарний результат електоральних голосів на підтримку євроскептиків склав близько 47%. На нашу думку, це дуже високий показник, а враховуючи радикальну

налаштованість деяких представників цього політичного напрямку, виникає навіть питання подальшої підтримки Польщею євроінтеграційних прагнень України. І нехай, навіть, поки що питання вступу України до ЄС не стоїть першочерговим у порядку денному ЄС, все ж Україна, за несприятливих політичних умов, може спіткати проблема непорозумінь у відносинах із своїм найбільшим прихильником з боку ЄС і не отримати підтримки в навіть таких болючих питаннях як, наприклад, безвізовий режим.

Як бачимо, у роки, що передували вступу Польщі до ЄС існували досить потужні євроскептичні настрої і тенденції, що проявлялися у діяльності насамперед правоконсервативних політичних партій, які певною мірою впливали на громадянську думку в країні і ставлення населення до ЄС. Хоча це і не стало на заваді успішному приєднанню країни до Євросоюзу, десятиріччя свого перебування в складі ЄС Польща відмітила значним проривом євроскептичних партій на виборах до ЄП. Чи означає це, що поляки пошкодували про вступ до ЄС, поки що важко визначити, адже результати опитувань громадської думки свідчать про протилежне, втім, це є тривожним дзвоником для нашої країни, адже нам необхідна підтримка лояльно налаштованих до нас країн-членів ЄС для лобіювання власних інтересів. На нашу думку, досвід Польщі потребує подальшого вивчення, адже може бути корисним при вивченні феномену євроскептицизму в сучасній Україні.

Висновки до розділу II

Другий розділ дисертаційного дослідження присвячено вивченню антиєвропейських рухів на теренах Європейського Союзу. Динаміка європейських виборів останніх років засвідчила, що не всі мешканці задоволені політикою Євросоюзу і в багатьох європейських країнах популярності набувають політичні рухи та об'єднання, які виступають проти інституційної та економічної політики ЄС, подальшого розширення та інших проблем, пов'язаних із діяльністю розрізнених соціальних і політичних груп в рамках спільного Союзу. Найбільш прийнятним способом продемонструвати рівень євроскептицизму в масштабах цілого ЄС є, на нашу думку, Європейський парламент, як такий, що відображає політичні вподобання всього населення Співдружності. Нами було розглянуто зокрема програми політичних партій, що були представлені в Європейському парламенті протягом останніх 20 років, що дозволило прослідкувати динаміку євроскептичних поглядів різних країн.

Здійснений аналіз показав, що кількість євроскептиків поступово збільшується і за результатами останніх парламентських виборів до Європарламенту складає близько 25% відсотків від загальної кількості депутатів. Євроскептики утворили навіть третю за величиною фракцію ЄП “Європейські консерватори і реформісти”, яка складається з 71 депутата від 21 партії п'ятнадцяти європейських країн. Найбільше представництво мають “Консервативна партія Великобританії” та польська партія “Право і справедливість”. Окрім того, створено партію жорстких євроскептиків “Європа за свободу і пряму демократію”. Такі результати безумовно доводять, що Європа поступово почала схилятися до націоналістичних поглядів і ліберали почали втрачати усталені позиції. Це, в свою чергу, може негативно позначитися (і вже позначається) на подальшому розвитку відносин Україна-ЄС.

З метою дослідити діяльність євроскептиків більш детально нами було досліджено антиєвропейські настрої в тих країнах, де євроскептики отримали перемогу на виборах до Європарламенту, або, в більшій мірі ніж інші європейські країни можуть вплинути на подальшу долю України в ЄС.

На нашу думку, з цієї точки зору доцільно було дослідити позицію Сполученого Королівства як країни, яку сміливо можна вважати батьківщиною євроскептицизму та державу де євроскептики чинять серйозний вплив на громадську думку. Протягом усього часу перебування у складі ЄЕС (а згодом ЄС) в британських суспільних і політичних колах жорстко дебатовалося питання доцільності членства. Це, у свою чергу, стало приводом для проведення двох за останні 40 років референдумів з питань доцільності членства. І якщо перший референдум не приніс євроскептикам перемоги, то другий, ініційований консерваторами в 2017 році, став доленосним для Британії, адже може спричинити вихід країни з єврозони, а разом з тим і додаткові проблеми в економічній, фінансовій і промисловій сфері, адже за стільки років членства всі ці галузі були глибоко пов'язані з відповідними галузями ЄС та інших європейських країн. Таким чином, можна констатувати, що євроскептицизм відіграє чималу роль у британській політиці протягом усього часу існування ЄС.

Третій підрозділ другого розділу присвячено вивченню проблеми євроскептицизму в Польщі. Країни Східної Європи представляють особливий науковий інтерес для нашої роботи, адже з Україною їх певною мірою пов'язує спільне комуністичне минуле, втім цим державам вдалось швидше пройти посткомуністичний шлях та стати членами ЄС. В результаті проведеного аналізу політичних та суспільних рухів, нами було доведено, що у роки, які передували вступу Польщі до ЄС, існували досить потужні євроскептичні настрої і тенденції, котрі проявлялися в діяльності насамперед правоконсервативних політичних партій, що певною мірою впливали на громадську думку в країні і ставлення населення до ЄС. Хоча це й не стало на заваді успішному приєднанню країни до Співтовариства, десятиріччя свого

перебування у складі ЄС Польща відзначила великим проривом євроскептичних партій на виборах до ЄП та, власне, на виборах до польського Сейму.

При цьому, важливість більш детального аналізу саме польського випадку скептичного ставлення до євроінтеграції обумовлено не лише історичними зв'язками Польщі та України, але й тим, що за багатьма параметрами Польща, з одного боку, може стати прикладом для України у подоланні проблем, пов'язаних з євроінтеграцією, а з іншого, подолання євроскептицизму саме в Польщі сприятиме просуванню українського питання в Європі.

РОЗДІЛ III. ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ ЯК ФАКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНИ: ВПЛИВ НА СУЧАСНУ ІНТЕГРАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ

3.1. Євроскептичні тенденції у контексті суспільно-політичного розвитку України.

Сучасні тенденції світового розвитку, характерною рисою яких є бурхлива динаміка інтеграційних процесів у світі та Європі зокрема, ставлять перед Україною нові задачі та потребують від неї активної участі в їх вирішенні. Адже навіть ті країни, які не входять до складу інтеграційних об'єднань, неминуче відчують на собі їх значний вплив. На європейському континенті таким інтеграційним угрупованням є Європейський Союз, розширення якого утворило з Україною спільний кордон, що, в свою чергу, відкриває нові можливості для поглиблення співпраці та, водночас, змушує відповідати на нові виклики. Співробітництво з ЄС посідає особливе місце у системі зовнішньополітичних пріоритетів України, адже зі здобуттям незалежності Україна обрала курс саме на євроінтеграцію. Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 року, після того, як Міністр закордонних справ Нідерландів як представник країни, яка на той час головує в ЄС, офіційно визнав незалежність України від імені ЄС. З тих пір почалось формування нормативно-правової бази, яка стала основою розвитку двосторонніх відносин з Європейським Союзом. Так, у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року “Про основні напрями зовнішньої політики України” Україна вперше офіційно заявила про прагнення приєднатись до ЄС. У документі наголошувалось, що “перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і

співробітництво, реалізація якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом - до повного її членства у цій організації” [83]. З тих пір нормативно-правова база поповнилась великою кількістю двосторонніх договорів та законодавчих актів. Одним із найважливіших став Закону України від 1 липня 2010 року “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”. Відповідно до статті 11 Закону, однією з основних засад зовнішньої політики України є “забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС” [39].

Що стосується двосторонніх договорів, то до найважливіших можна віднести Угоду про партнерство і співробітництво, реалізація якої стала першим етапом наближення до асоційованого членства в ЄС. Угода про партнерство та співробітництво є довгостроковою стратегією відносин між державами-членами ЄС з одного боку та з Україною, з другого боку. Це була перша угода, підписана ЄС з країнами колишнього Радянського Союзу. Тривалий процес ратифікації Угоди державами-членами ЄС тривав 4 роки і угода набула чинності 1 березня 1998 року. З огляду на завершення у березні 2008 року 10-річного терміну дії УПС [116], 5 березня 2007 року Україна та ЄС розпочали переговорний процес щодо укладення нової угоди між Україною та ЄС. 9 вересня 2008 року на Паризькому саміті Україна та ЄС досягли політичної домовленості про укладення майбутньої угоди в форматі Угоди про асоціацію, засновану на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Підписання угоди відбулось на тлі затяжної політичної та економічної кризи в Україні в червні 2014 року. Саме Угода про асоціацію стала причиною активного громадського обговорення та протиріч в українському політикумі та суспільстві. Процес підписання угоди довів, що в країні насправді існують протиріччя з приводу вступу до ЄС, хоча, насправді про-європейський курс і раніше мав противників серед громадськості та політичної еліти.

В той же час, варто зазначити, що відсутність аналітичних досліджень з проблематики євроскептицизму, недостатній моніторинг суспільно-політичних настроїв громадян обмежує можливості створення і реалізації ефективної зовнішньополітичної стратегії України, спрямованої на здобуття членства в ЄС, що призводить до помилкового розуміння власного потенціалу та геополітичної ролі у контексті сучасних міжнародних відносин. Зазначені проблеми є актуальними незалежно від офіційно проголошеного зовнішньополітичного курсу держави, глобалізаційних тенденції розвитку світу. Можливе розширення ЄС на схід та південь Європейського континенту вимагає від України належної зовнішньополітичної активності та відповідальної зовнішньої політики [61, С.27].

Відразу підкреслимо, що євроскептичні настрої серед українських громадян і частини політичного класу носять не завжди обґрунтований, а деколи, навіть суперечливий характер. Проте, вони не можуть не впливати на прийняття “євроінтеграційних” рішень і тому їх вивчення є надзвичайно актуальним. Втім, варто відмітити, що сучасні українські дослідники приділяють недостатньо уваги цьому питанню, а окремі повідомлення з даної тематики часто мають суто інформативний характер.

Для більш ґрунтовного аналізу євроскептичних тенденцій, вважаємо за доцільне використання типологізацію євроскептицизму за П.Таггартом, який виокремив 2 основних види євроскептицизму: суспільний і партійний [208, С.365].

Для визначення рівня суспільного євроскептицизму, важливо, на нашу думку, проаналізувати результати соціологічних опитувань останніх років, а також окремі аспекти електоральної поведінки українських громадян. З метою аналізу громадської думки з питань європейської інтеграції нами було використано результати соціологічних опитувань провідних Українських соціологічних інституцій – Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, соціологічної групи “Рейтинг” та Київського міжнародного інституту соціології (KMIC).

Найбільш ґрунтовні та послідовні дослідження даної проблематики були проведені Центром Разумкова. Центр проводить дослідження з даної тематики починаючи з 2002 року, що дозволяє простежити ставлення громадян України до євроінтеграції більш ніж за 10 років. Так, наприклад, динаміка опитувань Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова на тему “Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу?” за 2002-2012 роки свідчить, що за 10 років кількість людей, які не бажають вступати до Європейського Союзу збільшилась на 16% і станом на 2012 р. складала 29,2% опитаних. Відповідно, зменшилась і кількість прихильників інтеграції з 65,1% в 2002 р. до 48,4% в 2012 р. [128].

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою “Рейтинг” наступного, 2013 року, 50% респондентів підтримали приєднання України до Європейського Союзу. Не підтримали – 37%, ще 13% – не визначилися. Разом з тим, 42% опитаних підтримали створення єдиної держави у складі України, Росії, Білорусі. Не підтримали – 47%, а 11% – не визначилися. При цьому, кожен четвертий українець, який підтримав створення єдиної держави з Росією, одночасно підтримав і вступ України до ЄС. Враховуючи такі особливості відповідей, респондентам було поставлено пряме запитання: “який з економічних союзів вигідніший для України?.” Відповіді респондентів розділились майже навпіл. 40% опитаних відповіли, що для України підписання Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом вигідніше, ніж вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном (37% опитаних). При тому, що 20% – не змогли визначитися [222, Р.9].

Втім, дослідження Центру Разумкова, проведене вже наступного року показало вищий результат підтримки євроінтеграції. Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене спільно з Фондом “Демократичні ініціативи ім.Ілька Кучеріва” в травні 2014 року та включало в себе всі регіони України окрім АР Крим. Відповіді респондентів на те саме запитання, поставлене рік тому соціологічною групою “Рейтинг”

показали, що кількість прихильників ЄС зросла до 50,5%, а підтримка інтеграції в Митний союз, відповідно, зменшилася від 31% до 21%. В той же час до 17% збільшилася частка тих, хто вважає, що Україні не варто приєднуватися ані до ЄС, ані до Митного союзу, і ще 11% не змогли визначитися зі своєю позицією. Дослідження також засвідчило суттєві регіональні відмінності у підтримці певного інтеграційного напрямку в альтернативній постановці запитання. Так, вступ до ЄС найбільше підтримали на Заході (88% населення регіону) та в Центрі України (64%). На Півдні кількість прихильників євроінтеграційного напрямку приблизно дорівнювала кількості тих, хто вважає, що Україні варто залишатися поза обома об'єднаннями – 28% та 28,4%, дещо менша частка населення підтримує Митний союз – 25%. На Сході думки респондентів також майже рівноцінно поділилися між трьома варіантами: вступом до ЄС (30,5%), до Митного союзу (29,5%) та неприєднанням до жодного з об'єднань (32,2%). Донбас вирізнявся з-поміж усіх регіонів абсолютною підтримкою інтеграції в Митний союз (68%). Вступ до Європейського Союзу підтримали лише 13% жителів Донбасу. Варто відмітити, що вибір на користь європейського вектора був спільним для всіх вікових груп. Навіть серед населення віком 60 років і старше 41% визначив пріоритетом вступ до ЄС, тоді як членство в Митному союзі підтримали 28% [43].

В березні 2015 року Центр повторив опитування поставивши запитання вже іншим чином: “Яким інтеграційним напрямом має йти Україна:

- Вступ до ЄС?
- Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану?
- Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу з РФ?
- Не визначились?”.

Опитування було проведене у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. За результатами опитування 52% респондентів обрало би інтеграційним напрямком вступ до ЄС, 12,6% – вступ до митного союзу, 22,6% вважали що не варто йти жодним

з цих напрямків і решта 12,8% не змогли визначитись [138]. При цьому, традиційно, найвищий рівень противників євроінтеграції було виявлено на Донбасі – 52%, на Сході – 45,3% та на Півдні – 38,8% респондентів. У всіх трьох регіонах кількість противників євроінтеграції перевищує кількість прихильників і, враховуючи противників євроінтеграції з інших регіонів разом складають близько 30% [134]. При цьому, варто звернути увагу на той факт, що в опитуванні не брали участь мешканці Криму та окупованих територій, які завжди показували анти-європейські настрої, а отже реальна кількість українців, налаштованих проти вступу до ЄС дещо більша і, наприклад, в 2013 році складала, за різними даними близько 37 – 44% опитаних [138].

Для порівняння, наведемо також результати іншого опитування. За даними цього опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 2015 року, якби референдум з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу проводився у грудні 2015 року, 53% жителів України проголосували б за вступ України до ЄС, 23% – проти, і решта 24% – не визначилися, або не брали би участі у голосуванні. Протягом 2015 року частка готових проголосувати за вступ до Європейського союзу коливалася від 46% (вересень 2015) до 53% (грудень 2015), і в середньому за об'єднаними річними даними склала 49,6%. Опитування КМІС також підтвердило регіональні протиріччя в питанні євроінтеграції. У разі проведення референдуму з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу, у грудні 2015 року в західних областях “за” проголосували би 78%, у Центрі – 58%, на Півдні – 41%, а на Сході – 29% [137].

Як бачимо, найбільший рівень євроскептицизму протягом останніх 13 років опитувань зберігається на Сході та Півдні країни. А зростання загальнонаціонального рівня євроентузіазму в останні роки можна частково пояснити тим, що традиційно євроскептичні регіони не змогли прийняти участь в опитуваннях.

При цьому цікаво дослідити прояви суспільного євроскептицизму. Одним з таких проявів є участь в масових мітингах та акціях протесту. Якщо

для прихильників євроінтеграції в Україні традиційним стало висловлювати свою думку на Єіромайдані, то євроскептики мали змогу висловити свою думку на так званих “Антимайданах”. Звісно ж, в основному подібні політичні акції мали на меті відстоювання не лише європейських чи антиєвропейських ідей, а й вирішення багатьох інших соціально-економічних та політичних проблем. Перша масштабна акція протесту – Майдан, яка згодом отримала назву “Помаранчева революція” розпочалась, як відомо, після президентських виборів 2004 року. 21 листопада 2004 року Центральна виборча комісія України оголосила попередні результати другого туру президентських виборів, згідно з якими з перевагою в 3% переміг Віктор Янукович, який на той час був прем'єр-міністром. Прихильники основного суперника В. Януковича на виборах – Віктора Ющенка вважали, що ця перевага Януковича в голосуванні була досягнута за рахунок порушень виборчого законодавства. Акція почалася як реакція на фальсифікації, які вплинули на результат виборів. Підтримку опозиційні сили отримали в основному в західних і центральних областях країни (включно з містом Київ), в той час як Віктор Янукович – переважно, в східних і південних [11].

Однією із основних ідей Помаранчевої революції стало закріплення в свідомості більшості громадян України зацікавленості в європейській перспективі, інтеграція в Європейський Союз мала стати загальнонаціональною ідеєю, яка б об'єднала всі регіони України. Втім, ця ідея отримала зворотній розвиток і стала причиною посилення чи то антиєвропейських, чи то проросійських настроїв на Сході та Півдні країни.

Велика частина населення східної частини країни і Криму (де переважали прихильники Януковича) негативно сприйняла акції протесту в Києві та інших містах України. Прихильники Януковича заявляли, що до Києва можуть приїхати 300 тисяч людей з усієї України, щоб не допустити приходу Ющенка до влади, але насправді активність “синього електорату” була невелика: на сході України проходили порівняно нечисленні мітинги “синіх”, а до Києва в організованому порядку було привезено кілька тисяч

шахтарів з Донбасу. “Сині” мітинги були, але не такі численні як “помаранчеві” і не такі тривалі. А “сині” наметові містечка трималися лише в Донецькій, Луганській, Харківській областях.

Для підвищення активності свого електорату керівники південно-східних регіонів України почали ініціювати проведення референдуму щодо створення Південно-Східної автономії або переходу до федеративного устрою України і 26 листопада 2004 року чергова сесія Луганської обласної ради більшістю голосів прийняла рішення про створення Південно-Східної Української Автономної Республіки (ПСУАР) [59]. В цей же день луганські депутати звернулися до президента Росії Володимира Путіна за підтримкою та визнанням. Проект створення ПСУАР в формі федеративної республіки зі столицею в Харкові вперше публічно був винесений на обговорення на Першому Всеукраїнському з’їзді депутатів всіх рівнів у Сєвєродонецьку, що відбувся 28 листопада 2004 року і на якому були присутні 3,5 тисячі делегатів місцевих рад з 16 регіонів України та 159 депутатів Верховної Ради України. Ідеологами такого розвитку подій вважаються голова донецької обласної ради Борис Колесников та харківський губернатор Євген Кушнар'ов – члени Партії регіонів.

Делегати з’їзду ухвалили рішення про винесення питання проекту створення ПСУАР на референдум у разі, якщо президентом буде оголошено Віктора Ющенка. Також було прийнято рішення про створення Міжрегіональної ради органів місцевого самоврядування українських регіонів. Місцем роботи цієї координаційної ради, а також виконавчої дирекції було визначено Харків [108, С.20].

Проект ПСУАР автоматично “закрився” після перемоги Ющенка в третьому турі. Проти головних євроскептиків Кушнар'ова, Єфремова і Колесникова було порушено кримінальні справи за звинуваченням у сепаратизмі, які, проте, в 2005-2006 роках припинили за відсутністю складу злочину, а голову Донецької облради, Віктор Ющенко згодом навіть нагородив орденом “За заслуги” [118].

Втім, незважаючи на тодішній провал ідеї федерації і автономії, на думку дослідника С.Тарана, фактично відбулося пробудження етнічної ідентичності [109, С.20]. Ідеї державного статусу для російської мови і зближення з Росією “пробудили” електорат південно-східних регіонів і збільшили соціальну підтримку Партії регіонів і В.Януковича. Дії прихильників В.Януковича актуалізували проросійські гасла, спровокували активність про-російськи налаштованих сил (ПСПУ Н.Вітренко, “Русский блок”), що, звісно ж, протирічило ідеям євроінтеграції. Хоча, не можна говорити, що ідеї Помаранчевої революції були цілком побудовані на євроінтеграційних прагненнях тодішньої опозиції чи суспільства, але вона стала початком розподілу українського суспільства на прихильників союзу з Росією та прихильників вступу до ЄС, про що свідчать сучасні події в Україні, починаючи від Євромайдану 2013 року.

Як ми вже зазначали, політика Східного партнерства між Україною та ЄС мала завершитись підписанням Угоди про Асоціацію. Підписання планувалося на саміті “Східного партнерства” у Вільнюсі 28-29 листопада 2013 року, проте 21 листопада уряд України на чолі з Миколою Азаровим призупинили процес укладення угоди, посилаючись на вкрай важку економічну ситуацію. Такий непередбачуваний поворот обставин став причиною масових протестів українських громадян, які згодом переросли в революцію. Втім, навіть це не змусило владу дати пояснення своїм діям та чітко пояснити населенню раптову зміну в зовнішньополітичному курсі.

Однак, як і 2004 року поряд з анти-владними проєвропейськими протестами, мали місце і анти-європейські мітинги, які отримали назву “анти-євромайдан”. Мітинги відбувались в основному в містах Півдня і Сходу України та в Криму. Більшість мітингів були організовані проросійськими партіями та силами за підтримки місцевої влади. Окрім того, організаторам закидалися обвинувачення в підкупі мітингувальників (втім, як і взаємні обвинувачення організаторам Євромайдану) та у використанні адмінресурсу, наголошувалось на малочисельності зібрань та значному впливу Росії на їх

організацію. Однак, на нашу думку, не можна назвати проведення цих мітингів повністю сфальшованими, адже вони дійсно відображали думку великої частини населення, враховуючи результати опитувань, висвітлені нами раніше та електоральну поведінку громадян. Окрім того, вимоги висунуті на мітингах дозволяють дослідити причини анти-європейських мітингів та українського євроскептицизму в цілому.

Так, наприклад, на мітингу в Сімферополі, у листопаді 2013 року, організованому місцевою владою, Комуністичною партією України, Руським блоком, Руським рухом Криму учасники протесту вийшли з величезним транспарантом з написом “Народ Криму за Митний союз з Росією”, а по закінченню мітингу-пікету організатори винесли резолюцію. Основною вимогою документа стало проведення всеукраїнського референдуму з питання зовнішньополітичного вектора держави: “Чи підтримуєте Ви приєднання України до Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан і Російської Федерації? Так. Ні.”, мотивуючи це тим, що євроінтеграція суперечить національним інтересам України. Втім, чисельність мітингу євроскептиків не перевищувала 100 осіб [9].

Подібний мітинг відбувся 13 грудня в Севастополі за участю байкерів (в тому числі російських) на підтримку вступу України в Митний союз. Мітинг також не відрізнявся багаточисельністю та зібрав в основному людей старшого віку. Присутні на площі розтягнули два великих прапори – прапор Росії і Андріївський прапор – і скандували гасла: “Росія”, “Севастополь – Крим – Росія”, “Дві країни – один народ”. Хоча організатори заявляли, що акція проходить без прапорів політичних партій і громадських організацій, свій прапор розгорнула Російська громада Севастополя, також майоріли прапори Росії і червоні знамена Перемоги, серед виступаючих були члени Прогресивної соціалістичної партії. Байкери встановили величезний банер “Де ми, там Росія”. Виступаючі на мітингу у своїх промовах закликали не лише до вступу в Митний Союз, а і до приєднання Криму до Росії [85]. Це вже було не

просто проявом антимайданівських, євроскептичних настроїв, а пряме зазіхання на територіальну цілісність України.

В Одесі прихильники вступу України в Митний союз провели мітинг під назвою “Марш за альтернативу”. Мітинг зібрав за різними підрахунками від 300 до 1000 осіб, але набагато більше народу, ніж одеський Євромайдан. Протестувальники виступили з гаслами: “Ні Євроістерії” і “Ми за Митний союз”. Окрім невдоволення політикою євроінтеграції, демонстранти також висловились за федералізацію України [8]. Крім гасел, які вигукували мітингувальники, вони тримали в руках прапори КПУ і Прогресивної соціалістичної партії [7].

Більш багаточисельні мітинги були організовані Партією регіонів, тобто тодішньою безпосередньою владою. Одним із таких мітингів сив мітинг в Херсоні 7 грудня 2013 року. За різними оцінками на мітингу були присутні від 4 до 10 тисяч працівників бюджетних організацій Херсону. Втім, окрім заяв про підтримку діяльності Президента та Уряду, на мітингу не висловлювалось гострих анти-європейських позицій.

Ще один багаточисельний мітинг “Донбас за стабільність, закон і порядок” відбувся в Донецьку 4 грудня 2013 року. За даними організаторів мітинг зібрав від 12 до 15 тисяч людей. Самі організатори наголошували, що активісти зібралися на площі за власною ініціативою – за прояв солідарності сходу України з президентським та урядовим курсом стосовно не підписання Угоди про асоціацію з ЄС [56].

В той же час, мітинги організовані Партією регіонів в Києві мали більш виражений антиєвропейський характер. Так, на першому Київському мітингу 24 листопада 2013 року на Михайлівській площі майоріли плакати з написами “Євро = Гомо”, із перекресленим намальованим півнем і прапором ЄС. Євросоюз на мітингу називали “Гейропа”, підкреслюючи, що євроінтеграція посилить вплив гей-культури на Україні [6]. Мітинг зібрав близько 10000 людей [107].

Найчисельнішим мітингом на підтримку анти-європейського курсу уряду, який зібрав близько 60000 осіб, став мітинг 14 грудня 2013 року на Європейській площі столиці – “Збережемо Україну”. Зі сцени до мітингувальників звертались члени Партії регіонів та, власне, уряду. Прем’єр-міністр України Микола Азаров, виступаючи на початку мітингу розповів, як згубно було б для України підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Зі сцени Азаров запитував у людей: “Ми повинні були б узаконити одностатеві шлюби! Чи готове наше суспільство до цього? Ми повинні були ввести біометричні паспорти! Чи готові ми до цього?” “Ні-і-і!” – Відповідали мітингувальники. Крім цього, Азаров і мітингувальники погодилися, що не готові виконати таку, наприклад, вимогу ЄС, як наявність касових апаратів у всіх торговців на ринках [47]. На плакатах протестувальників можна було прочитати: “Ми за європейські зарплати і пенсії, але ми проти європейського безробіття”, “Руки геть від України”, “Ні іноземному втручання”. Тобто організовані владою акції протесту мали продемонструвати суспільству і світовій громадскості широку підтримку євроскептичних настроїв у населення України.

Втім, після подій які відбулись в Україні через зміну влади і закінчення революції характер протестів євроскептиків змінився. На Сході та Півдні країни противники зміни влади розпочали блокування і захоплення адміністративних будівель, підняття над ними російських прапорів і прапорів новопроголошених місцевих республік – Луганської та Донецької народної республіки. Ідейні противники Євромайдану висунули гасло федералізації України і вимагали проведення референдуму щодо приєднання окремих регіонів до Російської Федерації. Перший такий референдум було проведено в АР Крим, в результаті якого Крим було анексовано Росією, а в результаті протестів на Сході, Донецька та Луганська області опинились в зоні проведення антитерористичної операції та в стані замороженого конфлікту. Втім, незважаючи на очевидну підтримку Росією протестів та сепаратистських настроїв на Сході та Півдні, не можна відкидати і той факт, що дії РФ отримали певну підтримку серед населення згаданих регіонів.

З огляду на ситуацію що склалася в Україні, на нашу думку доцільно дослідити чим викликане негативне ставлення до європейської інтеграції, адже без з'ясування причин вирішення конфлікту буде неможливим. Виходячи з результатів опитувань та аналізу вимог мітингувальників на провладних анти-європейських мітингах та ситуації в країні в цілому ми виокремили декілька основних причин євроскептицизму серед громадян України.

Першою і однією з основних причин євроскептицизму в Україні, на нашу думку є причина, пов'язана з історичним розвитком нашої держави. За результатами соціологічних опитувань, ми бачимо, що найбільша кількість противників ЄС зберігається серед прихильників Митного Союзу, а отже, прихильників Росії. Звісно, при цьому не можна відкидати економічну складову, але важливу роль в цьому питанні відіграє і розвиток, який різні регіони України проходили впродовж своєї історії. Так, одній частині України судилось більше знаходитись під впливом західних країн, іншим під впливом Росії. Саме тому у визначенні зовнішньо-політичного курсу перед Україною споконвіку стояв складний вибір між збереженням нейтралітету, співпрацею з країнами Заходу чи Московським царством. І хоча геополітична карта світу значно змінилась протягом останніх століть, Україна і досі стоїть перед вибором свого шляху, як і за часів гетьманства Богдана Хмельницького 1648-1657 рр., коли сусідні держави (Польща, Московська держава, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України і українська зовнішня політика постійно змінювалась підтримкою тієї чи іншої зовнішньополітичної сили, а відносини з державами, що на даний час є членами Європейського Союзу були досить суперечливими. Саме з тих пір, на нашу думку, можна говорити про виникнення противників західного шляху розвитку нашої держави. Однією з причин поділу України на Лівобережну (відійшла до Російського царства) і Правобережну (залишилась в складі Речі Посполитої), окрім складної внутрішньо-політичної ситуації, тиску збоку іноземних

держав, стало невдоволення утисками з боку Речі Посполитої, в складі якої знаходилась значна частина сучасних українських земель.

На початку 70-х років XVIII ст. Річ Посполита прийшла в занепад унаслідок соціально-економічної відсталості й політичної анархії, що послабили країну також і у воєнному відношенні. Скориставшись з цього, сусідні Австрія, Пруссія і Росія 1772 р. здійснили її перший поділ: Росії дісталася частина Білорусії, Австрії — Східна Галичина й Буковина. В 1792 р. Росія і Пруссія ввели до Речі Посполитої свої війська й наступного року провели її другий поділ, за яким до складу Росії увійшла Правобережна Україна. Нарешті, через три роки Австрія, Росія і Пруссія втретє поділили Річ Посполиту, поклавши край її існуванню. За третім поділом до Росії відійшли Східна Волинь і Західна Білорусія. Це і стало важливою історичною подією, адже, нарешті Україна стала об'єднаною, хоча і залежною від Москви.

Наступні два століття Україна зовсім не мала впливу на вибір зовнішньополітичного курсу, адже знаходилась в складі Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу. Так, довгий період перебування під впливом Росії став причиною формування великої групи населення схильної бачити майбутнє України не в складі об'єднаної Європи, а разом з країнами колишнього Радянського Союзу.

Не менш важливою причиною євроскептицизму серед українських громадян є також економічні фактори. Зазначимо, що економічна частина Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, яка вступила в дію з 1 січня 2016 року тією чи іншою мірою охоплює основні сфери та галузі економіки і, звісно, має як свої переваги, так і недоліки, які викликали занепокоєння серед українських підприємців.

В 2014 році в рамках проекту “Дослідження ділової думки. Підприємства” Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій було здійснено Опитування українських промислових підприємств, пов'язане з поглядами бізнесу на розвиток міжнародної торгівлі.

В опитуваннях взяли участь більше 300 великих, середніх і малих підприємств, які представляють різні галузі промисловості [113, С.10].

Так, згідно результатів, малі та середні підприємства України мало представлені на європейському ринку та не очікують суттєвих переваг від створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Разом з цим, вони відносно менше побоюються можливих негативних наслідків, пов'язаних із лібералізацією торгівлі з ЄС. Зокрема, малий та середній бізнес менше, ніж великий, ризикує постраждати від санкцій з боку Росії та від можливого скасування режиму вільної торгівлі між Україною та Російською Федерацією. Дослідження показують, що серед великих виробників 30% працюють на європейських ринках, а відповідна частка середніх підприємств становить 17,1%, а малих – лише 3%. Так, 68,2% великих промислових підприємств України вважають, що виграють від запровадження ЗВТ з ЄС. Однак, такі позитивні очікування мають тільки 39,3% середніх та 35,9% малих підприємств.

Через достатньо високий рівень занепокоєння підприємців ми вважаємо за необхідне більш детально розглянути деякі особливості Угоди про ЗВТ з ЄС та зовнішньоекономічної ситуації загалом.

За даними Держстату, сьогодні Україна експортує товари і послуги в 224 країни і території світу, основними ринками збуту є Азія (33,5% від загального обсягу експорту), Європа (33,2%), СНД (20,4%) [19]. Диверсифікація експортних поставок невелика: майже три чверті експорту забезпечують три галузі – АПК та харчова промисловість, металургійний комплекс і машинобудування. Тобто товарний експорт представлений в основному сировиною і продуктами низького ступеня переробки. З огляду на це зрозуміло, що падіння світових цін на типовий український експорт, скорочення світової торгівлі в 2015 року, перенасиченість європейського ринку через застосування Росією ембарго на європейські товари в поєднанні з внутрішніми проблемами позначилися на стані експортної діяльності України – за перше півріччя 2015 року падіння експорту склало 33,6%. Це вкотре

продемонструвало вразливість української економіки до коливань світової кон'юнктури сировинних ринків [79, С.20].

За задумом, за умови успішної реалізації, Угода про ЗВТ має суттєво наблизити економічну систему України до економічної системи Євросоюзу на основі взаємної лібералізації руху товарів, капіталів та послуг, а також гармонізації значної частини законодавчої бази України з нормами та практиками ЄС. До 2014 року, як ми вже зазначали, товарообіг між Україною та ЄС регулювався Угодою про партнерство та співробітництво (УПС) [116] та Загальною системою преференцій (ЗСП) [191]. Згідно з УПС сторони застосовували одна до одної режим найбільшого сприяння (РНС). У той же час, ЗСП дозволяла застосовувати більш низькі тарифи, ніж при РНС, до більш ніж 6000 товарів. Українські виробники активно використовували ці переваги. Рівень використання оцінювався від 75% до 100% [179, С.123]. А з 2016 року ЄС скасував ввізне мито для українських товарів стосовно більш ніж 98% кодів товарної номенклатури. Щодо деяких кодів встановлені тарифні квоти, в межах яких товари імпортуються в ЄС без сплати мита.

Варто зазначити, що підписання Угоди про ЗВТ значно вплинуло на відносини з Російською Федерацією. Так, протягом січня-серпня 2014 року спостерігалось загальне падіння обсягів торгівлі з Митним союзом Росії, Білорусі та Казахстану (РБКМС), тоді як у торгівлі з ЄС вдалося забезпечити позитивну динаміку експорту. В 2014 році, коли до девальвації гривні, уповільнення економічної активності та військового конфлікту, додалися, з одного боку, проблеми в торгівлі з Росією та, з іншого, автономні торговельні преференції ЄС, це справило значний вплив на характер торгівлі з обома партнерами [57, С.32].

Торговельні відносини з Росією завжди відзначались перемінливою стабільністю. Важливою рисою цих відносин є застосування нетарифних обмежень, які мають суттєвий вплив на торгівлю. Торговельні протистояння посилились у 2013-2014 роках, коли Україна взяла курс на підписання Угоди про Асоціацію з ЄС. Хоча, теоретично, будь-яка країна може підписувати ЗВТ

із різними країнами, але створення Україною ПВЗВТ із ЄС розглядається в Росії як загроза економічним інтересам, що, відповідно, веде до зростання торговельних бар'єрів [144, Р.5].

З огляду на вищевикладене можна підсумувати, що економічна інтеграція з Євросоюзом викликає занепокоєння серед підприємців через такі основні причини:

- необхідність приваблювати значні фінансові ресурси задля імплементації європейських норм і стандартів,
- необхідність модернізації виробництв,
- страх не витримати конкуренцію після напливу в країну дешевших європейських товарів,
- ризик не витримати конкуренцію на Європейському рівні,
- небажання втрачати великий ринок збуту в Російській Федерації.

Економічна складова є причиною виникнення особливого для України типу євроскептицизму – євроскептицизму олігархів. Політична система України побудована таким чином, що значний вплив на правлячу еліту чинять олігархи, або ж олігархи особисто представлені в Парламенті чи Уряді в разі, якщо їх бізнес-інтереси тісно пов'язані з Росією.

Недостатня поінформованість громадян про євроінтеграцію та Європейський Союз в цілому є ще однією причиною, що перешкоджають розвитку довіри до ЄС. Соціологічні дані свідчать про суперечливе та неоднозначне ставлення українських громадян до європейської інтеграції. Незважаючи на те, що на державному рівні було декілька спроб налагодити підтримку євроінтеграційного курсу всі вони не давали бажаного результату. Так, наприклад, Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 років (затверджена Указом президента України від 13 грудня 2003 року №1433) [28] та Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008-2011 роки (затверджена Кабінету міністрів України від 2 липня 2008 р. №594) [29] не були виконані через недостатнє фінансування [36].

Про це свідчать і численні дослідження громадської думки. Наприклад, в 2008 році на запитання “Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС?” лише 4,5% опитаних визнали свій рівень високим, а близько 50% – низьким [135]. В 2013 році в рамках проекту “Дослідження обізнаності цільових груп та стратегія комунікаційної кампанії щодо Угоди про асоціацію Україна – ЄС, включно із ЗВТ”, який фінансувався Урядом Великої Британії через Посольство Великої Британії в Україні було проведено дослідження обізнаності цільових груп щодо питання укладання Угоди про асоціацію Україна-ЄС [139, Р.13].

Дослідники прийшли до висновку, що інформаційна кампанія щодо вступу до Митного Союзу була набагато активніша ніж кампанія щодо підписання Угоди про асоціацію і тим більше подальшої євроінтеграції, незважаючи на офіційно проголошений євроінтеграційний курс. В результаті такої політики рівень обізнаності цільових груп населення виявився дуже низьким. В рамках дослідження було проведено аналіз інформаційного поля к контексті підписання Угоди про асоціацію. Основними проблемними моментами у висвітленні засобами масової інформації питань що стосуються підписання Угоди про асоціацію стали такі:

- інформація щодо угоди про Асоціацію та зону Вільної торгівлі – не диверсифікована та не адаптована для різних цільових груп;
- одноманітність інформації про ЄС, примітивність викладу, масований “передрук” і цитування одних і тих же джерел, причому таких, що мають низький рівень довіри аудиторії;
- інформація про співпрацю між Україною та ЄС подавалась відірвано від контексту Угоди та ЗВТ, при цьому, наводились узагальнені дані;
- відсутність конкретних та зрозумілих широкому загалу прикладів досягнутих результатів;
- подача інформації про євроінтеграційні процеси з використанням “міфів”, стереотипів, шаблонів та оціночних суджень (у Митному союзі –

“корумповані країни”, Росія прагне відновити імперію тощо; “ЄС на межі розвалу”, “ЄС – бюрократична структура” тощо);

- різна інтерпретація фактів (від “Україна підпише Угоду про асоціацію вже найближчим часом”, “Україна взагалі не підпише Угоди про асоціацію”, “Якщо у 2013 році УА не буде підписано, то її не буде підписано ніколи”, “ЄС не зацікавлений у підписанні Угоди”, “Угоду не буде підписано саме за нинішньої влади” тощо);

- трансляція завідомо неправдивих меседжів (“Угоду буде підписано після виборів”, настане “ізоляція України”);

- кількість коментарів представників ЄС періодично переважає кількість коментарів представників української влади. У відповідних ситуаціях позиція ЄС, трансльована як через Брюссель, так і через представництво ЄС в Україні, є проактивною, Російської Федерації – реактивною, а українська влада тяжіє до пасивності або вичікування;

- відсутність системної, послідовної, координованої інформаційної кампанії [139, Р.17].

Наступним державним кроком на шляху до покращення ситуації стало ухвалення Урядом 27 березня 2013 року “Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року” [101], а 18 вересня 2013 р. – Плану заходів з її виконання [100]. Втім, цікаво зазначити, що діючий на той час Уряд М. Азарова з одного боку сприяв європейській інтеграції, розробляючи подібні концепції, а з іншого, раптово відмовився підписувати Угоду про асоціацію. При цьому, незважаючи на зміну владних еліт, Концепція залишилась незмінною, а отже продовжує діяти.

Так, в рамках реалізації Концепції на кожний рік заплановано проведення соціологічного дослідження для визначення рівня підтримки, мотивації, обізнаності населення з євроінтеграційним курсом України; створення та трансляцію державними телерадіокомпаніями тематичних

програм щодо реалізації європейського курсу України, проведення в регіонах публічних заходів із залученням експертів, громадськості та молоді, міжнародних конференцій з питань подальшого розвитку відносин між Україною та ЄС; конкурсів серед журналістів на кращий опублікований інформаційний матеріал з європейської тематики; публічних заходів із залученням експертів та громадськості щодо розвитку співпраці України та ЄС в контексті різного тематичного спрямування; створення та забезпечення підтримки діяльності національних та регіональних інформаційно-контактних пунктів програм ЄС у сфері освіти, навчання, молоді та спорту, досліджень, інновацій та конкурентоспроможності тощо.

Звісно, про результати впровадження даної Концепції та її ефективність судити поки що зарано, втім, враховуючи ситуацію, яка склалася на Півдні і Сході країни можна констатувати, що великого впливу на противників євроінтеграції вона не вчинила.

Останньою, однак, не менш важливою причиною українського євроскептицизму серед громадян є, на нашу думку, релігійні переконання та страх втратити національну самобутність. Саме релігійні переконання та прадавні стереотипи породили серед українців неприязнь до сексуальних меншин. Жодна акція протесту, що відхиляла ідеї євроінтеграції не проходила без гасел, що принижували б людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією та пов'язували Європейський Союз з пропагандою нетрадиційних сімей та незвичного для України способу життя. Окрім того противники ЄС досить часто висловлюють побоювання, що інтеграція до ЄС буде означати «тотальне окатоличення» та втрату національних традицій.

Це, на нашу думку, є основні причини які стимулюють євроскептичні настрої серед населення України. Однак, повне розуміння громадського євроскептицизму неможливе без дослідження партійного євроскептицизму. Адже, по-перше, електоральна поведінка громадян також вказує на рівень прихильності до євроінтеграції, а по-друге, вибори тих чи інших політичних

сил є, по суті, єдиним важелем громадян впливати на державну політику в принципі і на зовнішню політику, зокрема.

3.2. Прояви “партійного євроскептицизму” в контексті політичного протиборства в Україні.

Для дослідження проявів євроскептицизму серед політичних партій, як одного із основних видів євроскептицизму за А. Щербяком та П. Таггартом, ми вирішили проаналізувати програми та діяльність політичних партій України, починаючи з 2004 року, коли питання євроінтеграції постало особливо гостро. Незважаючи на те, що офіційно Україна оголосила курс на приєднання до ЄС ще в 1991 році, лише після Помаранчевої революції, коли громадскість та політичні сили розділились на прихильників євроінтеграції і прихильників більш поглибленого союзу з Росією, це питання стало розмінною монетою у передвиборчих кампаніях для усіх політичних партій. У зв'язку з тим, що в Україні зареєстровано більше 260 політичних партій, для дослідження було обрано лише ті партії, які мали успіх на парламентських та місцевих виборах протягом цього періоду, тобто партії, політичні програми яких мають найбільшу підтримку серед населення України.

В якості критеріїв прояву євроскептицизму ми визначили програми політичних партій, заяви партійних лідерів та окремі аспекти голосування в Верховній Раді під час прийняття тих чи інших зовнішньополітичних рішень. Передвиборчі програми усіх учасників парламентських виборів містять пункти, що стосуються питань розвитку зовнішньої політики та євроінтеграційних питань зокрема. Окрім того ми поставили перед собою завдання визначити які серед політичних партій є представниками так званого “м'якого”, а які “жорсткого” євроскептицизму, адже саме кількість “жорстких” євроскептиків в Парламенті може кардинально вплинути на прийняття євроінтеграційних рішень.

Перші вибори до Верховної Ради України після Помаранчевої революції відбулись в 2006 році. Учасниками виборів стали 45 політичних партій, втім до Парламенту пройшло лише п'ять з них: Партія регіонів (186 мандатів), Блок Юлії Тимошенко (129), Народний союз “Наша Україна” (81), Соціалістична партія України (33), Комуністична партія України (21), 0,7% відсотки до прохідного бар'єру не добрав Блок Наталії Вітренко “Народна опозиція” [14].

Серед перерахованих партій лише дві в своїх передвиборчих програмах чітко вказали, що пріоритетним напрямком зовнішньої політики для України є євроінтеграція. Так, в програмі партії “Наша Україна” зазначалось: “Основним напрямом зовнішньої політики України залишатиметься інтеграція до європейських структур. Наші пріоритети – забезпечення політичних, економічних інтересів держави, захист наших громадян за кордоном, просування вітчизняних товарів на світові ринки, залучення інвестицій, утвердження досягнень України за кордоном” [121, С.4].

А програма Соціалістичної партії України вже в своїй назві “Збудуємо Європу в Україні” містила намір тримати курс на євроінтеграцію. В своїй програмі соціалісти декілька раз згадують європейські стандарти та норми і наголошують: “Мета соціалістів – соціальна справедливість, добробут кожної сім'ї, сильна, демократична, суверенна держава. Таким бачимо демократичний соціалізм і європейський вибір України” [42, С.5].

Партія, яка жодним чином не натякнула на пріоритетність того чи іншого зовнішньополітичного курсу – Блок Юлії Тимошенко. В програмі зазначається: “Визначимо чіткі національні пріоритети України та захистимо їх на всіх рівнях. Зовнішня політика буде здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних, рівноправних, взаємовигідних, економічних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси” [88, С.4]. Очевидно, таким чином партія намагалась уникнути гострих питань та отримати якомога більше голосів на виборах.

Решта передвиборчих програм вже не можна назвати ані проєвропейським, ані нейтральними. Так, Партія регіонів в своїй програмі

“Добробут - народу! Владу - регіонам!” зазначала, що в сфері зовнішньої політики вони обіцяють: “Вести послідовну зовнішню політику, спрямовану на захист національних інтересів. Нормалізувати відносини із стратегічним партнером України – Росією, завершити роботу зі створення Єдиного Економічного Простору”. Одночасно, в іншому розділі програми зазначається зовсім протилежне: “Практичними справами, а не гаслами планомірно вести Україну до європейської інтеграції, за умов захисту національних інтересів України”. [32, С.5] Така невизначеність може свідчити лише про бажання здобути перемогу на виборах, отримавши прихильність і євроскептиків, і тих хто бажає приєднатись до ЄС. Насправді, таке формулювання зовнішньополітичних орієнтирів важко віднести до прояву “жорсткого” євроскептицизму, адже жодного заперечення стосовно євроінтеграції в програмі не міститься, втім чітко вказано на політичний курс в протилежному напрямку – створення ЄП з Росією. Тому, на цьому етапі Партію регіонів можна віднести до представників м’якого євроскептицизму.

А от до жорстких євроскептиків, на нашу думку, можна зарахувати Комуністичну партію України. Основний зовнішньополітичний слоган передвиборчої програми: “Сусід ближчий від заокеанського “родича””. В програмі гостро заперечувалась можливість вступу України до НАТО та наголошувалось на тому, що партія сприятиме розвитку дружніх зв’язків з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та іншими країнами СНД, наповнюватиме реальним змістом Угоди про Єдиний Економічний Простір [17, С.4].

Таким чином, загальний відсоток євроскептиків в Парламенті шостого скликання склав приблизно 36%.

Найбільш успішним “жорстким” євроскептичним блоком на виборах 2006 року, який хоча і не пройшов до Верховної Ради, втім майже пройшов тривідсотковий бар’єр та отримав досить значну підтримку в деяких регіонах був Блок Наталії Вітренко “Народна опозиція”. Вже з назви передвиборчої програми “Справедливість, добробут, народовладдя, союз з Росією і

Білоруссю” зрозуміло, що євроінтеграція не була партійним пріоритетом партії. Автори програми зокрема наголошували: “Ми категорично проти вступу до ВТО та ЄС! Це вбивство національної економіки. Відкриття внутрішнього ринку світовим монстрам, транснаціональним корпораціям розорить і без того ослаблену промисловість і сільське господарство України. Європейські ціни на продукти харчування, енергоресурси і товари першої необхідності збільшать кількість жебраків серед населення України. Сировина й енергоносії, потрібні для економіки України, з Європи ми не одержимо. А наші товари на європейських ринках не конкурентоздатні. У ЄС Україну очікує масове безробіття, духовне і культурне рабство. Ми категорично проти перетворення України на могильник ядерних відходів Європи.” Окрім того, майже в кожному пункті програми наголос робився на життєвій необхідності в співпраці з Росією: “Шлях порятунку України у міждержавному Союзі з Росією і Білоруссю”. А без такого Союзу неможливе відродження промисловості, сільського господарства, науки, культури і духовності, забезпечення суверенітету України [42, С.5].

Втім, склад Верховної Ради цього скликання вже через рік було змінено. Через порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій відбувся розпуск Парламенту, що призвело до позачергових виборів. В результаті Парламентських виборів 2007 року до Ради пройшли п'ять політичних партій: Партія регіонів (175 мандатів), Блок Юлії Тимошенко (156), Народний союз “Наша Україна” (72), “Блок Литвина” (20), Комуністична партія України (27). Зрозуміло, що передвиборчі програми партій не зазнали суттєвих змін. Єдиною новою політичною силою яка пройшла в Парламент став “Блок Литвина”, який замінив Соціалістичну партію. Втім, на відміну від Соціалістичної партії, передвиборча програма “Блоку Литвина” не містила жодних планів стосовно зовнішньополітичного курсу [66, С.4]. Як бачимо, склад Верховної Ради не зазнав суттєвих змін.

Наступні парламентські вибори відбулись в Україні в 2012 році. Більше 87 партій виявило бажання взяти участь у виборах, втім лише 5 з них змогло

подолати 5% бар'єр – Партія регіонів (30% голосів), Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”, або Об'єднана опозиція “За Батьківщину” – в складі: ВО “Батьківщина”, “Фронт змін”, “За Україну”, “Народна самооборона”, “Народний рух України”, “Реформи і порядок” (25,5%), Комуністична партія України (13%), партія В. Кличка “УДАР” (14%), та ВО “Свобода” (10%) [15].

Найбільша увага проблемам взаємин Україна – ЄС приділялась в програмі політичної партії Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина”. Цим питанням присвячено окремий розділ програми – “Українська самобутність – Європейський вибір”, де було обіцяно ліквідувати кризу у відносинах із Євросоюзом, досягти безвізового режиму з країнами Євросоюзу. Крім того, програмою передбачалось підписання і ратифікацію Угоди про політичну асоціацію між Україною та ЄС, створення “поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі”, та неухильне виконання положень даної Угоди. “Європейські цінності – це наші цінності”, – зазначалось в програмі [91].

Ще однією політичною партією, у передвиборній програмі якої була окреслена підтримка євроінтеграційних прагнень України, як не дивно, стала Партія регіонів. І хоча, значна увага у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів як і раніше приділялась стратегічному партнерству з Росією та країнами СНД, одним з пунктів програми в сфері міжнародної політики стало “отримання асоційованого членства в Євросоюзі, введення безвізового режиму та створення зони вільної торгівлі з ЄС” [13].

І хоча обидві програми мали суто декларативний характер, оскільки в них не були визначені чіткі політичні кроки для досягнення намічених цілей, проте ні в програмних тезах Партії регіонів, ні в програмі Об'єднаної опозиції “За Батьківщину” не спостерігались євроскептичні тенденції. При цьому, необхідно наголосити на зміні зовнішньополітичних орієнтирів в програмі Партії регіонів. З м'якого євроскептика в 2006 році партія раптово перетворилась на прихильника євроінтеграції. Причини та результати такої зміни пріоритетів ми розглянемо пізніше.

На противагу попереднім політичним силам, КПУ основний пріоритет зовнішньої політики нашої держави, як і раніше, вбачала у вступі до Митного союзу, Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу та припинення співробітництва України із МВФ [68]. Зрозуміло, що така політика суперечитиме поступовому просуванню України до європейського співтовариства. Разом з тим, програмні положення комуністів знов можна кваліфікувати як прояв “жорсткого” євроскептицизму.

Що стосується партій В. Кличка “УДАР”, та ВО “Свобода”, то в даному випадку варто наголосити, що в їх програмах відсутні окремі пункти про зовнішньополітичні орієнтири взагалі, та про євроінтеграційні наміри України, зокрема. Втім, програма “УДАРу” містить обіцянки про досягнення європейських стандартів життя та розкриття потенціалу нашої держави, що в майбутньому сприятиме приєднанню України до європейської спільноти [72].

Стосовно ВО “Свобода”, відзначимо також, що передвиборча програма цієї політичної сили не містила жодної згадки про євроінтеграцію [67]. Проте, відсутність чітких намірів щодо приєднання до ЄС в передвиборній програмі партії також може свідчити про певний прояв євроскептицизму. В даному випадку, на нашу думку, можна вести мову про окремий вид євроскептицизму, який властивий лише Україні – “прихований” євроскептицизм. Адже, висловлювання лідерів партії, діяльність її членів та загальна програма партії, які ми розглянемо пізніше, однозначно свідчать про прояви євроскептицизму, але в умовах боротьби за голоси виборців деякі партії воліють приховати свої справжні політичні наміри.

Таким чином, загальний відсоток партій-євроскептиків в Парламенті сьомого скликання склав більше ніж 23%.

Наступними позачерговими виборами до Верховної Ради стали вибори 2014 року. Після вже згадуваної нами Революції гідності, яка відбувалась наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. українська влада потребувала оновлення. З 52 партій, які балотувалися, до Парламенту пройшло шість: Народний фронт (22,14%), Блок Петра Порошенка (21,84%), Об’єднання

“Самопоміч” (11%), Опозиційний блок (9,43%), Радикальна партія Олега Ляшка (7,44%), Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина” (5,68%). 0,3% до прохідного бар’єру недобрало вже відоме нам ВО “Свобода”.

Аналіз передвиборчих програм цих партій показав, що євроскептиків залишилось серед них небагато. Так, наприклад, в програмі Блоку Петра Порошенка зазначається: “У сфері зовнішньої політики пріоритетом для партії є повноцінне членство України в Європейському Союзі, щоб жити в “сім’ї вольній, новій”. Шлях до ЄС для нас – це інструмент, стимул змінити країну і запровадити в ній європейські стандарти життя” [69].

Програма Народного Фронту також відзначається чіткою орієнтацією на Європейський Союз. Своєю метою партія визначає побудову європейської України шляхом впровадження Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [92].

Не прямо, але достатньо чітко на необхідності євроінтеграції наголошується і в програмі Радикальної партії Олега Ляшка. Вказується, що Асоціація з ЄС допоможе в розвитку промисловості, та, відповідно, економіці України [94].

В програмі ВО “Батьківщина”, взагалі, цілий розділ присвячено євроінтеграції – “Європейський вибір”. “Наша мета незмінна – Україна має стати невід’ємною частиною об’єднаної Європи”, – основна ідея розділу [73].

Жодних ідей щодо напрямків зовнішньополітичного розвитку не вказано в програмі Об’єднання “Самопоміч” [70]. Але, враховуючи те, що згодом дана партія увійшла в склад проєвропейської більшості в Верховній Раді, ми не можемо вважати її євроскептичною.

Єдиною євроскептично налаштованою партією в Парламенті восьмого скликання можна вважати Опозиційний блок, як партію, що сформувалась в результаті розпаду Партії регіонів, та як її продовження. В програмі не вказується напрям бажаного зовнішньополітичного курсу, втім, зазначається про негативні наслідки підписання Угоди про Асоціацію. Так, в одному із розділів зазначається, що одним із пунктів для того, щоб Україна стала

країною, в якій люди будуть впевнені у завтрашньому дні, де відбуватиметься вільний діалог, в якому можна без страху висловлювати власні думки та політичні позиції, дружньою для бізнесу, інвестицій та підприємницької ініціативи є зменшення негативних наслідків від підписання Угоди про асоціацію Україна – ЄС [71].

Цікавим фактом виборів 2014 року, є те, що за мажоритарною системою до Верховної Ради пройшли представники партій, які не змогли подолати п'ятивідсотковий бар'єр по багатомандатним округам. Так, наприклад, народним депутатами стали 6 представників партії “Свобода” та тодішній голова партії “Правий сектор” Дмитро Ярош, відомий своїми радикальними висловлюваннями та військовим спрямуванням політичних гасел. І зовнішньополітичні пріоритети партії відрізняються від традиційних: “Пріоритетним простором реалізації української геополітичної стратегії має стати Середньо-Східна Європа за діагоналлю Балтика-Закавказзя. Саме у цьому просторі розташовані ті країни, котрі історично співдіяли з Україною (Швеція, Литва, Польща, Туреччина, Грузія)” [93]. Тобто, співпраця з ЄС розглядається не з точки зору перспективи членства, а з точки зору співпраці з окремим країнами ЄС.

Таким чином, кількість євроскептиків не перевищила тоді 10%. Втім, важко сказати, чи даний результат можна вважати перемогою політичних єврооптимістів, в порівнянні з результатами попередніх років, адже, в зв'язку з військовим конфліктом, у виборах не брали участь найбільш євроскептично налаштовані регіони – анексований Крим, та, частково, Донецька і Луганська області. Окрім того, під заборону потрапила Комуністична партія України. 8 липня 2014 року Міністерство юстиції України та Укрдержреєстр звернулися до Окружного адмінсуду Києва з позовом про заборону на території країни діяльності Компартії України.

Як зазначалось у позові, “КПУ вчиняє дії, спрямовані на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету й територіальної цілісності України; пропаганду війни, насильства,

розпалювання міжетнічної ворожнечі; посягання на права і свободи людини, а також представники КПУ систематично звертаються із закликами до створення воєнізованих формувань”.

Окружний адмінсуд Києва за позовом Мін’юсту припинив діяльність Комуністичної партії України (оновленої) та Комуністичної партії робітників і селян. Ці події, звісно ж, вплинули на голосування і партія не змогла подолати прохідний бар’єр. Остаточню партію було заборонено на основі Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” [40].

Бачимо, що аналіз учасників виборів останніх років показав, що партійний євроскептицизм проявляється в програмах лівих (Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія) і правих (ВО “Свобода”, “Правий сектор”) політичних сил. Особливої уваги заслуговують ті політичні партії, програми яких важко було назвати євроскептичними, втім, їх діяльність виявилась протилежною.

Однією з партій, програми та діяльність якої часто вводили виборців в оману стала Партія регіонів на чолі з лідером Віктором Януковичем. Партія регіонів – одна з найбільших партій в Україні до 2014 року, яка протягом декількох років була правлячою партією, мала велику фракцію у Верховній Раді України і представництво майже в усіх обласних, міських, районних радах і чисельність партії на жовтень 2009 року становила дещо більше одного мільйона чоловік. Підтримка Партією регіонів режиму Л. Кучми, виступи лідера партії В. Януковича, в яких він неодноразово заявляв про першочерговість орієнтації зовнішньої політики України в бік Росії і наголошував на необхідності визнати російську мову другою державною та показова “дружба” створили “регіоналам” впевнений образ проросійськи налаштованої політичної сили.

Втім, як показав наш аналіз передвиборчих програм партії геополітичні орієнтири партії носять досить суперечливий характер. Адже в загальній

програмі партії питанню євроінтеграції приділяється більша частина розділу, присвяченого зовнішній політиці: “Стратегічний вибір України – набуття повноправного членства в Європейському Союзі з урахуванням особливостей її геополітичного положення при максимальному збереженні особливостей історичної, національної та культурної унікальності. Україна ніколи не була і не є наразі лише “новим сусідом” Євросоюзу. Наша держава є невід’ємною складовою загальноєвропейської історії та культури, стратегічним елементом європейської системи безпеки на її східному фланзі”.

І дійсно, з обранням президентом України лідера партії Віктора Януковича в 2010 році офіційно продовжився євроінтеграційний курс, який проводився командою попереднього президента України та участь у програмі “Східне партнерство”, завершенням якої, як ми вже зазначали, мало стати підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та, відповідно, Угоди про зону вільної торгівлі. Підтвердженням продовження євроінтеграційного курсу стало підписання на саміті “Україна – ЄС” у листопаді 2010 року протоколу до Угоди про партнерство і співпрацю щодо основних принципів участі в програмах Євросоюзу, який передбачав, що представники України зможуть брати участь у статусі спостерігачів у програмах ЄС, а також входити до складу керівних комітетів тих програм, яким Україна надаватиме фінансову підтримку. А у лютому 2011 року Україна стала повноправним членом Європейського енергетичного співтовариства, метою якого є створення єдиного ринку електроенергії і газу країн ЄС і Південно-Східної Європи. Більше того, не зважаючи на деякі внутрішні проблеми та протиріччя у політиці президента В. Януковича у березні 2012 року Україна парафувала Угоду про асоціацію, виконавши майже всі вимоги поставлені ЄС. Підписання планувалося на саміті “Східного партнерства” у Вільнюсі 28-29 листопада 2013 року. Проте 21 листопада уряд України на чолі з Миколою Азаровим призупинили процес укладення угоди, посилаючись на вкрай важку економічну ситуацію.

Така політична лінія уряду і президента змушує нас проаналізувати причини розходження в програмних заявах та реальній політиці Партії регіонів. Звісно, серед таких причин не можна відкидати названих урядом економічних проблем в нашій державі, втім тоді стає незрозумілим гостре виникнення цих проблем саме за тиждень до назначеної дати підписання Угоди про асоціацію. Тому, на нашу думку, такий стан речей може свідчити про прихований євроскептицизм партії. Це означає, що партійні лідери використовували тему євроінтеграції в своїй риторичі лише задля збільшення свого електорату. Окрім того, така позиція може свідчити, наприклад, про захист бізнес інтересів і розкол всередині самої партії, більша частина членів якої міцно пов'язала свій бізнес співпрацею в рамках РФ та СНД. На жаль, ця політична помилка призвела не лише до розпаду самої партії, але і до глибокої кризи всередині держави. Це, на нашу думку, ще один приклад “прихованого” євроскептицизму серед української політичної еліти.

Стосовно проведеного нами аналізу програм інших партій, то єдиними партіями, які у досліджуваний період проходили до Парламенту та в програмах яких не зазначається, що євроінтеграційний курс є пріоритетним курсом розвитку зовнішньої політики України є Комуністична партія України та ВО “Свобода”. При цьому до представників так званого “жорсткого”, євроскептицизму із впевненістю можна віднести лише Комуністичну партію України.

КПУ – єдина політична сила, яка в повному складі відмовилась голосувати за євроінтеграційний пакет законів, прийнятий ВРУ в вересні 2013 року, необхідного для підписання Угоди про асоціацію, партія, в програмі якої чітко зазначається: “На даному етапі інтересам нашої країни найбільше відповідають її повноправне членство і активна позиція у Співдружності Незалежних Держав, входження до Митного союзу і Єдиного економічного простору з Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Казахстаном”.

Заснована в 1993 році, Компартія, по суті, є наступником Комуністичної партії України (як частини КПРС) і, відповідно, основною програмною метою

визначає “побудову в Україні соціалізму, відновлення союзу братніх народів, об’єднання їх у єдиній соціалістичній союзній державі”. Окрім того, програмою партії передбачається перегляд угод з Міжнародним валютним фондом, Всесвітньою торговою організацією як таких що порушують права України. Всі країни, окрім пострадянських, комуністи визначають як “імперіалістичних хижаків”, що прагнуть перетворити Україну на “антіросійський плацдарм” [90].

Основою антиєвропейської діяльності КПУ було проведення інформаційної кампанії, яка мала на меті всіма засобами дискредитувати Європейський Союз в цілому та європейські прагнення України зокрема. Так, партія поширювала свою ідеологію через декілька партійних газет, на сторінках яких публікувались полемічні матеріали з критикою українського націоналізму, політики української влади з питань історичного характеру (у тому числі перегляду офіційного погляду на Голодомор і роль Української повстанської армії), ідеалізувалось радянське минуле та західний світ висвітлювався як ворог сучасної України. Партійна преса періодично прикрашалася заголовками статей на зразок: “Євростандарт рабовласництва”, в яких відкрито висміювалось прагнення президента підписати Угоду про асоціацію з ЄС, наголошуючи на тому, що європейські чиновники не бажають бачити Україну в Європі, незважаючи на рівень чесності проведення виборів до парламенту 2012 року зі словами: “Обломали Федоровича”. Для підтвердження суджень про безглуздість євроінтеграційних прагнень проводиться паралель з Мавританією, рабовласницькою країною, яка нещодавно стала асоційованим членом ЄС. Автор підводить читачів до висновку, що для того щоб стати асоційованим членом ЄС Україна має повернутись до рабовласницького ладу [35, С.1]. Інші статті наголошували на тому, що ніхто серед глобальних політичних гравців не вважає нашу країну за суверенну державу, а лише за територію, окрім того, підкреслювалась некомпетентність євровичовників в оцінці ситуації в Україні [33, С.1]. При цьому піднімались проблеми подвійного громадянства на прикордонних

територіях. Зокрема підкреслювалось, що через те, що влада абсолютно не піклується з цього приводу, може відбутись навіть “євроінтеграція” України “шматками” – одні області відійдуть Румунії, інші Польщі чи Угорщині, натякаючи при цьому, що ЄС має на Україну суто загарбницькі плани [38, С. 4]. Основними недоліками підписання угоди про асоціацію з ЄС лідер комуністів П.Симоненко вбачає у підвищенні тарифів на житлово-комунальні послуги для населення та закриття, за його підрахунками, близько 10 тисяч промислових підприємств, що в свою чергу призведе до підвищення рівня безробіття в країні [87, С.2]. При цьому всі інформаційні повідомлення про переваги вступу до Європейського Союзу розглядаються як інформаційна війна Заходу, покликана зруйнувати сформовані протягом століть економічні, політичні, військові та культурні зв'язки з Росією, та домогтись того, щоб “Україна через рожеві окуляри дивилася на все, що має будь-яке відношення до руху України на Захід” [34, С.9].

В той же час, велика увага приділяється пропаганді Митного союзу з пострадянськими країнами, всіляко підкреслюючи переваги такого зовнішньополітичного курсу. Так, наприклад, виступаючи на міжнародному форумі у Московському державному інституті міжнародних відносин П.Симоненко заявив: “Повноцінна участь в інтеграційних процесах на Євразійському просторі забезпечить Україні гарантовані ринки збуту для своїх виробників. Дасть можливість наростити обсяги виробництва і істотно розширити структуру експорту. В результаті, ще більша кількість українських підприємств отримають стабільні замовлення, дадуть своїм працівникам стабільну роботу і зарплату” [77].

Заслуговує на увагу і реакція комуністів на інформаційну кампанію представництва Євросоюзу “Будуємо Європу в Україні”, спрямовану на підвищення рівня інформованості українців про Євросоюз і перспективи співпраці України з ЄС. У відповідь, Компартія України замовила і поширювала ролики, які агітують проти зближення з ЄС і за вступ до Митного союзу. В них жителі країн ЄС на різних мовах розповідають про проблеми, що

чекають, на їх думку, українців у Євросоюзі. На завершення слідує титри, озвучені голосом диктора: “Не зрозумів ні слова? Чужа мова – чужий союз. Ми з вами говоримо на одній мові: Митний союз!”. В інших роликах стверджується, що країни колишнього східного блоку, які вступили до ЄС, втратили самостійність і окремі галузі економіки, а населення в них страждає від розрухи та економічних проблем. В наступному відео відносини ЄС і України порівнюються з “поганою грою” дівчинки і хлопчика, коли дівчинка знушається над хлопчиком. У нього є “люди і земля”, а вона змушує його стати на коліна і виправляє в ньому те, що їй не подобається. “Вступ до Євросоюзу – це погана гра. Це розуміють навіть діти”, – запевняють у ролику. Пізніше, ці ж діти спокійно грають у Митний союз. В іншому відеозверненні, цар, схожий на президента Віктора Януковича, намагається видати заміж дочку Україну за двох одразу – за Євросоюз і за Митний союз, один з яких забезпечить демократію, а інший – газ. У цьому кліпі намагаються переконати, що у європейських сусідів немає близьких відносин з Україною і вона там буде чужа, а московський “наречений” – давно з нею дружить, захищає, ще й забезпечує газом і бензином [99]. Втім, ролики буди досить малоінформативними і спрямованими швидше на власний електорат КПУ, який і без того підтримував інтеграцію з Митним Союзом, що, тим не менш, не завадило їм привернути до себе увагу не лише українців. На відео одразу звернув тоді увагу міністр закордонних справ Литви Лінас Лінкявічюс. На своїй сторінці у Твіттері він написав: “Слід подивитися, пропаганда проти ЄС в Україні? Плачевно, смішно, сумно...” [65].

Ще одним кроком для призупинення процесу євроінтеграції стало ініціювання разом з політичним рухом “Український вибір” на чолі з В.Медведчуком всеукраїнського референдуму на підтримку вступу до Митного союзу. На перших зборах ініціативної групи з приводу референдуму було визначено точне формулювання питання референдуму: “Чи підтримуєте Ви приєднання України до Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації?”. В разі згоди Центральної виборчої комісії

zareestruvati initsiativu provedennia referendumu, KPU neobkhidno bude zibrati 3 milyoni pidpisiv hromadyan Ukrainy na pidtrimku provedennia referendumu, a pislya vstanovlennia dostemennosti pidpisiv, nakaz pro provedennia referendumu maie pidpisati Prezydent.

Zagalom, antievropeyska kampaniya komunistiv mala skorishe populistskyi charakter, informatsiini povidomlennia ta vystupi lideriv partii ne buhly napovneni faktychnymi materialami, a spryamovani nasampred zalyakaty ukraintziv vtratoiu pidtrimky “starshogo brata” ta nemynuchym kraham derzhavy u razii priiednannia do ES. Nyzkyi rivень predstavlenia u VP ta zanahto slabkyi resurs dlia protystoiannia informatsiinii kampanii vlady ta, vlasne, Evropeyskogo Soiuзу, navriad chy dozvolili by peretyagnuty na svoju storonu bilysiu kilkyist’ prikhyl’nykiv, cherez sho vsi dii kompartii zvodylis’ skorishe do pidtrimannia vlasnogo reitingu, a ne dlia real’nogo vplyvu na hromadську dumku. A z vyniknenniam ukraintsko-rosiyskogo konfliktu, yak my vze zaznachali, diialnist’ partii buhla zaboronena.

Nezvazhaiuchy na tse, komunisty vse zh chitko vyslovlyuut’ ta navit’ propaguut’ svoju antievropeysku pozyciu, v toi chas yak okremi politichni sily vedut’ podviynu hru i za riznykh politychnykh obstavyn zminiuut’ svoju dumku shodo zovnishnypolitychnykh oriientiriv nashoi derzhavy. Tak, naibilysioiu nespodivankoiu parlamentskykh vyboriv 2012 r. stav dostatnio vysokii rezul’tat vseukraintського ob’iednannia “Svoboda”, яке набрало більше 10% hlasiv ta zaiinyalo 37 deputatskykh mis’cy u VP. Stvorena she v 1991 r., partiia stala vidoma natsionalistichno zabarvlenymi vystupami svoih lideriv ta aktsiiami protestu radikalnoi spryamovanosti.

U svoii peredvyborchii prohrami 2012 r. partiia deklaruvала v osnovnomu prahnennia skynuty diuochu vladu, provesti natsionalizatsiu stratehichnykh pidpriemstv, formuvaty serednii klas ta vsiiaiko rozvivaty natsionalnu skladovu – buduvaty “mogutniu Ukraintську Derzhavu na zasadaх sotsialnoi ta natsionalnoi spravedlivosti. Derzhavy, iaka posyade gidne mis’ce sered providnykh kraiin svitu i zabezpechyt’ bezupynnyi rozvytok ukraintської natsii”. Chynna

програма партії – “Програма захисту українців” також була спрямована на збереження національної ідентичності та розвиток української нації. Втім, якщо внутрішньополітичні прагнення “Свободи” є чітко визначеними, то бачення майбутнього зовнішньополітичного курсу України є малозрозумілим. Передвиборча програма партії не містила жодних пунктів про зовнішню політику України, а “Програма захисту українців” передбачає спрямування “зовнішньополітичних зусиль на розбудову тісної політичної та економічної співдружності з природними союзниками – країнами Балто-Чорноморської геополітичної осі (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, в перспективі – Білорусь та ін.). Ініціювати взаємовигідні угоди між цими державами та Україною в усіх стратегічно важливих галузях: торгівлі та митній політиці, енергетичній безпеці та транзиті, обороні тощо)” та визначає “європейський україноцентризм стратегічним курсом Держави, згідно з яким Україна прагне стати [...] геополітичним центром Європи”. Однак, жодного пункту про прагнення вступити до Європейського Союзу програма не містить. Навіть навпаки, деякі пункти програми прямо, чи опосередковано, суперечать європейському законодавству чи самій ідеї ЄС. Так, наприклад, передбачається введення в паспорті графі “національність” та “зобов’язати кандидатів на всі виборні посади вказувати в офіційних біографіях національну приналежність” та “ухвалити новий Закон про громадянство, згідно з яким громадянство надаватиметься тільки тим особам, що народилися в Україні або є етнічними українцями, які повернулися з-за кордону для постійного проживання і роботи в Україні” [89], в той час як офіційні документи ЄС навіть не вживають термін “національність”, а приналежність до держави позначається як громадянство чи підданство, окрім того, за Договором про функціонування ЄС кожна людина є вільною від дискримінації за національною ознакою [148]. Ще один з пунктів програми передбачає припинення “практики механічного копіювання іноземних зразків, зокрема Болонського процесу”, що, по суті, є відмовою гармонізувати освітні стандарти України з освітніми стандартами ЄС. Інші пункти програми

передбачають, наприклад, “розірвання угоди з ЄС про реадмісію” та введення симетричного візового режиму з країнами, які вводять візовий режим для громадян України [89]. І хоча ці пункти і покликані зберегти українську самобутність, зрозуміло, що по суті вони є антиєвропейськими. Антиєвропейськими є також позиції партії стосовно прав сексуальних меншин. Жодна спроба провести гей-парад в Україні не пройшла без намагань партії “Свобода” зірвати парад. Окрім того, лідери партії часто висловлюють ксенофобську та антисемітську позицію. Так, наприклад, 2012 року Центр Симона Візенталя помістив “свободівців” Олега Тягнибока та Ігоря Мірошниченка на п’яте місце в переліку топ-10 антисемітів і кривдників євреїв усього світу. Олег Тягнибок потрапив до рейтингу за свої висловлювання на горі Яворині в 2004 році, а Ігор Мірошниченко за зауваження «вона не українка, а жидівка за походженням» щодо українського походження голлівудської актриси Міли Куніс на сторінці у Facebook [114].

Цікавими з позиції євроскептицизму є і висловлювання лідерів партії. Так, наприклад, в 2009 році, відповідаючи на запитання про євроінтеграцію, лідер партії О.Тягнибок зазначив: “До ЄС ми ставимося скептично. І чим далі, тим більше [...] Інтеграція континенту у формі ЄС – це бюрократизація управління, десуверенізація націй, масове проникнення афроазійських мігрантів, агресивне просування так званого “мультикультуралізму”, приниження титульних націй і прославлення різноманітних меншин, заохочення збочень і етнічного самогубства. Ми, як і усі європейські націоналісти вважаємо, що оптимальною формою євроінтергації є “Європа вільних націй” – об’єднання на зразок конфедерації, основою якого є історична і культурна спільність та економічні інтереси...” [86].

В 2012 році на наше запитання “Чи варто проводити політику інтеграції до ЄС?” Олег Тягнибок відповів: “Ми переконані, що Україна має бути суб’єктом, а не об’єктом світової політики. Для цього є всі підстави: історія нашої нації, найбільша на мапі Європи територія і важливе геополітичне розташування. Очевидно, що ми маємо бути творцями нових геополітичних

об'єднань, зокрема, “Свобода” обстоює ідею формування Балто-Чорноморської геополітичної вісі [...] Ми безумовно є європейською нацією, тому “Свобода” виступає за те, аби зближувати Україну з іншими європейськими державами, але при цьому зберігати власну національну ідентичність та державний суверенітет. Ми – за Європу вільних націй. До того ж, нагадаю, “Свобода” є членом Альянсу європейських національних рухів” [126].

Зазначимо, що Альянс європейських національних рухів – це об'єднання націоналістичних та праворадикальних партій з країн Європейського Союзу. Членами засновниками Альянсу є такі партії, як “Jobbik” (Угорщина), на з'їзді якої і був створений Альянс, а також “Front National” (Франція), “Fiamma Tricolore” (Італія), “National Demokraterna” (Швеція), “Front national” (Бельгія). Всі ці політичні сили відомі своїми радикальними євроскептичними поглядами. При чому, часто, євроскептицизм викликаний прихильністю до Росії. Одним з найцікавіших свідчень радикалізму серед перерахованих партій є, наприклад, ідея “Йоббіка” створити русинсько-угорську автономію на території українського Закарпаття. Представники цієї партії були присутніми як “офіційні спостерігачі” на референдумі в українському Криму щодо приєднання до Росії та на незаконних виборах проросійських терористичних організацій “ЛНР” та “ДНР” на території України. Вслід за “Йоббіком” угорський уряд у травні 2014 року заявив, що Україна повинна забезпечити національну автономію угорцям Закарпаття на українській території. Активісту партії Іштвану Саваі заборонено в'їзд до України на 5 років [1]. Після цього Свобода була вимушена припинити співпрацю з Альянсом [18]. За іншими даними, партія була виключена з Альянсу через свою антиугорську позицію в 2013 році [133].

В 2013 році під час Чат-конференції з лідеркою партії Іриною Фаріон, проведеного Аналітичним інтернет-виданням “Главред” ми задали подібне запитання: “Поясніть, будь ласка, позицію ВО “Свобода” щодо євроінтеграційного курсу України? Яке Ваше особисте ставлення до процесу

інтеграції України до ЄС?”. Пані Фаріон відповіла, що “Україна має розбудовувати себе як самодостатню сильну націєцентричну державу. Тоді на неї буде зважати і ЄС, і усілякі євразійські союзи, і всі інші країни, куди Україна зможе інтегруватися лише у своїх економічних інтересах, а у решті вона має вибудовувати свою вертикаль. Ми говоримо про інтегрування у європейську спільноту тільки в одному контексті – в контексті відштовхування від нашого вічного стратегічного ворога, який називається Росією” [125]. Як бачимо, політична позиція лідерів партії дійсно еволюціонувала в бік більш прихильного ставлення до ЄС, але її все рівно важко назвати проєвропейською. Європейський напрям видається скоріше тактикою, ніж стратегією.

Важливо також підкреслити факти співпраці ВО “Свобода” з євроскептично налаштованими партіями Європи, незважаючи на вихід з Альянсу європейських національних рухів. Так, наприклад, на одному із з’їздів “Свободи” навіть був присутнім лідер ультраправого Національного фронту Жан-Марі Ле Пен, який захищає засади французького націоналізму, популізму та євроскептицизму, а сам лідер відкрито виступає за припинення євроінтеграції Франції. На сайті ВО “Свободи” ця подія визначається як “непересічна” [46]. Окрім того, “Свобода” співпрацює з ультраправою націоналістичною політичною партією Австрії – “Австрійська Партія Свободи”, яка також є противником Європейського Союзу та італійською ультраправою “Новою силою”, лідери якої протистояли укладанню Лісабонської угоди.

Втім, одразу після виборів партія знехтувала своїми зовнішньополітичними вподобаннями, приєднавшись до Об’єднаної опозиції, учасники якої в свої програмах чітко вказували прагнення приєднати Україну до ЄС, погодившись тим самим із євроінтеграційним курсом України. На підтвердження його підтримки ВО “Свобода” навіть проголосувала за євроінтеграційний пакет законів у вересні 2013 р., мотивуючи це тим, що “вступ до Євросоюзу унеможливить підписання будь-яких договорів з

Митним союзом, підписання будь-яких угод з Росією”, під гаслом “геть від Москви” [12].

Як відомо, в 2013 – 2014 роках лідер партії Олег Тягнибок приймав активну участь у вже згадуваному нами Євромайдані та Революції гідності, першою і основною вимогою якого було підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, виборовши собі тим самим портфелі в пост-революційному уряді, але до Парламенту сьомого скликання партія не пройшла, отримавши лише 6 місць за мажоритарною системою.

Отже, можна зробити висновок, що ідеологія та діяльність партії у сфері зовнішньої політики суттєво різняться. Можливим поясненням такої позиції може, і справді, бути бажання співпрацювати з ЄС на противагу Росії. Втім, такий дисбаланс можна пояснити і банальним небажанням випасти з політичної гри, втративши підтримку певного кола виборців і опинитись за бортом політичного життя. В ситуації що склалася, ми можемо вести мову у даному випадку про окрему, суто українську модель євроскептицизму – “прихований” євроскептицизм.

Окрім “Свободи” та КПУ в Україні існують і інші партії, які не бажать підтримувати ідею євроінтеграції. Всі вони також відносяться до представників лівих і правих політичних сил. Незважаючи на те, що ці партії не можуть подолати прохідний бар’єр до Парламенту, вони мають певну підтримку в окремих регіонах та деколи навіть ведуть активні анти-європейські кампанії. Найбільш відомими серед таких парламентських партій є вже згадувані нами Прогресивна соціалістична партія України на чолі з Наталією Вітренко та “Правий сектор”.

“Правий сектор” – рух, що зародився на початку подій Майдану в листопаді 2013 року як громадський рух, який об’єднав активістів українських радикальних організацій, здебільшого націоналістичних та крайніх правих. На час створення Правого сектору до її складу входили ВО “Тризуб”, СНА, УНА-УНСО та КУН, а також “Комітет визволення політв’язнів” та Чорний комітет. Правосекторівці критикували

ліберальних лідерів Майдану через їх поступливість, через переорієнтацію учасників протесту з боротьби за справедливую державу на боротьбу передусім за Євросоюз. Рух виступив радикальним крилом Євромайдану. Після завершення Революції громадська націоналістична організація переросла в політичну партію, яка, хоч, і не отримала вагомої підтримки на парламентських виборах 2014 року (1,8%), втім, стала досить впливовою політичною силою. Загалом, партія має досить складний і суперечливий імідж, втім, певний час після Майдану, лідер партії Дмитро Ярош здобув чималу популярність серед українців, незважаючи на його жорстку антиєвропейську риторику. При цьому, на відміну, від вже проаналізованої нами програми ВО “Свобода”, така позиція чітко прописана у політичній програмі партії.

Там, зокрема, зазначається таке: “Українська геостратегія не повинна йти в односторонньому напрямку прилаштування до міжнародної політики, цінностей та ідеалів-планів Європейського Союзу. ЄС не може замінити для України національну ідею. Українська нація має свої понадчасові інтереси, які визрівали і формувалися історично, цивілізаційно, культурно і духовно-ментально. Зближення з ЄС не може стати ще однією фазою втрати граней національної ідентичності українства, що буде зумовлено пропонованим від Заходу тотальним ліберальним космополітизмом як головною ідеологією і практикою майбутньої української держави. Україна не повинна вступати до Євросоюзу, оскільки зобов’язання, які вона при цьому бере на себе, призведуть до її цілковитого неокolonіального поневолення та національної деградації.”

При чому основний зовнішньополітичний напрямок партія вбачає в у процесі зближення держав Середньо-Східної Європи від Фінляндії до Азербайджану, від Естонії до Албанії, в епіцентрі яких має перебувати Україна.

Як і ВО “Свобода”, “Правий сектор” не приховує своїх негативних поглядів на ЛГТБ спільноту та активно приймає участь в розгонах гей-парадів. Так, в своєму інтерв’ю німецькій газеті “Der Spiegel” Д. Ярош зазначив, що

вважає, що Європейським Союзом керують “антихристиянські” сили і що Брюссель примушує людей до такого способу життя, як одностатеві шлюби, називаючи це “різновидом тоталітаризму.” Він також зазначив, що не бачить Європу або НАТО в якості потенційного партнера для України і вважає, що США також є частиною “антиукраїнської фронту” [185, Р.10].

Все це дає нам право вважати “Правий сектор” яскравим представником жорсткого євроскептицизму, адже і програмні положення, і заяви лідерів чітко вказують на негативне ставлення до євроінтеграції України.

Аналіз програми Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ) на чолі з Наталією Вітренко також вказує на прояви жорсткого євроскептицизму, але вже зліва. В програмі зазначається, зокрема, що першочерговим зовнішньополітичним пріоритетом України має стати створення нового міждержавного союзу Україна-Білорусь-Росія. При цьому, ПСПУ категорично проти вступу України в НАТО. “Втягування України в НАТО ПСПУ розцінює як окупацію України військами США, що перетворює нашу країну на ворога Росії, Білорусії і Євросоюзу. Це політична смерть для нашої країни і втрата державного суверенітету,” – зазначається в програмі.

Останнім часом вся діяльність партії зводиться до організації мітингів та протестів на підтримку співпраці з Росією. Адже партія не змогла подолати прохідний бар’єр до Верховної ради навіть в об’єднанні з КПУ.

Мітинги зазвичай є малочисельними та носять більше провокативний характер. Одним з останніх серед найбільш “гучних” подібних мітингів став мітинг 22 січня 2016 року. Він проходив біля пам’ятника Богдану Хмельницькому. Серед присутніх були лідери КПУ та ПСПУ Петро Симоненко і Наталія Вітренко. Оратори говорили про необхідність союзу з Росією: “Саме в союзі з російським народом, саме в союзі з Росією можливо майбутнє України”. Симоненко також підкреслив, що Україна повинна вибрати російський шлях, а не бути “периферійною державою на задвірках Європи”. Учасники акції кричали: “Навіки з Росією!” [130]. Загалом,

діяльність ПСПУ важко назвати успішною, адже вона не представлена ані в ВРУ, ані в місцевих радах.

Проаналізувавши найбільш успішні євроскептично налаштовані політичні партії України вважаємо за необхідне визначити причини партійного євроскептицизму в Україні. Звісно, вони мало відрізняються від причин суспільного євроскептицизму, втім, мають свої особливості.

Першою причиною партійного євроскептицизму є, на нашу думку, економічна складова. Особливістю української партійної системи є її тісний зв'язок з бізнесовими структурами, тому бізнес інтереси часто виходять на перший план, незважаючи на інтереси держави. Значна частина бізнес інтересів найвпливовіших українських олігархів тісно пов'язана з Росією, тому євроінтеграція для них – це шлях значних фінансових втрат. Найяскравішим прикладом є непідписання Угоди про Асоціацію Віктором Януковичем – лідером Партії регіонів.

Другою причиною партійного євроскептицизму є захист національних інтересів і національної самобутності. Прихильники національних цінностей наполягають на тому, що в разі вступу до ЄС значно постраждає українська самобутність, православ'я та традиційні засади сімейного життя. Такими тезами пояснюють своє негативне ставлення до євроінтеграції насамперед представники правих політичних сил.

Третьою, не менш важливою причиною партійного євроскептицизму є орієнтованість партій на співпрацю з Росією. Основна ідея полягає в тому, що слов'янські народи мають об'єднатися задля спільного майбутнього на противагу Європі та США. Постійний наголос робиться на історичні факти які стосуються спільного минулого Росії, України, Білорусі в рамках СРСР. Основними прихильниками таких ідей є представники лівих політичних сил.

Здійснене нами дослідження позицій політичних партій засвідчило, що в Україні дійсно існує проблема партійного євроскептицизму. Євроскептичні погляди спостерігаються як серед представників лівих, так і правих політичних сил. Тому, партійний євроскептицизм в Україні важко назвати

унітарним явищем. Окрім того, жодна євроскептична партія не представлена в Парламенті. Що викликає багато запитань, адже рівень суспільного євроскептицизму в Україні є достатньо високим. З одного боку, це можна пояснити орієнтованістю громадян на вирішення внутрішньополітичних проблем, тим самим ігноруючи зовнішньополітичні питання при виборі тієї чи іншої партії до ВРУ. З іншого боку, і ліві, і праві євроскептичні партії мають занадто радикальні погляди не лише із зовнішньополітичних питань, тому, пересічні громадяни воліють обрати про-європейську партію, аніж привести до Парламенту одіозних радикалів. Ще однією особливістю партійного євроскептицизму в Україні є те, що деякі партії не бажають відкрито вказувати в своїх програмах та заявах свої зовнішньополітичні вподобання. По-перше, це залишає за ними право вступати у будь-які коаліції в разі потрапляння до Парламенту. По-друге, тема євроінтеграції зазвичай дуже гостро піднімається під час виборів, розділяючи, зазвичай, виборців на два табори – прихильників і противників євроінтеграції. Уникаючи чіткої позиції з цього питання, деякі політичні партії намагалися здобути як найбільше прихильників з обох таборів під час передвиборчих кампаній і в процесі самих виборів.

Однак, на даному етапі євроскептичні партії все ж не мають вирішального впливу на зовнішню політику в Україні. Втім, на тлі зростаючого євроскептицизму в Європі та проблем всередині держави, цілком можливо, що наступні вибори і в Україні стануть успішними для представників євроскептично налаштованих політичних сил.

Висновки до розділу III

У третьому розділі дисертаційної роботи було проаналізовано прояви суспільного і партійного євроскептицизму в Україні. Для визначення рівня суспільного євроскептицизму були оцінені результати соціологічних опитувань останніх років, а також окремі аспекти електоральної поведінки українських громадян, які засвідчили, що найбільший рівень євроскептицизму протягом минулих тринадцяти років спостерігався на Сході та Півдні країни, що спричиняє певний розкол громадської думки з питань євроінтеграції. Аналіз суспільного євроскептицизму дозволив пов'язати ставлення громадян до євроінтеграції з революційними подіями в нашій державі часів Помаранчевої революції та Революції Гідності, коли небажання йти євроінтеграційним курсом спочатку спричинило виникнення так званих “антимайданів” як масових акцій протесту, де висловлювались анти-європейські ідеї та гасла, а пізніше призвели до виникнення сепаратистських настроїв на Сході та Півдні країни за підтримки Російської Федерації. Здійснене дослідження дозволило виокремити основні причини євроскептицизму в Україні, серед яких основними є: історичні передумови розвитку окремих регіонів, економічні фактори, недостатня поінформованість громадян про євроінтеграцію, релігійні переконання та страх втратити деякі ознаки національної самобутності.

В рамках вивчення партійного євроскептицизму в Україні було проаналізовано програми та діяльність українських політичних партій, виступи та інтерв'ю партійних лідерів та діячів, а також окремі результати голосування парламентських фракцій у Верховній Раді під час прийняття тих чи інших зовнішньополітичних рішень, починаючи з 2004 року, коли питання євроінтеграції постало особливо гостро у зв'язку з подіями Помаранчевої революції. Дослідження показало, що партійний євроскептицизм в Україні проявляється в основному в програмах лівих (Комуністична партія України, Прогресивна соціалістична партія) і правих (ВО “Свобода”, “Правий сектор”)

політичних сил. Особливої уваги заслуговують ті політичні партії, програми яких важко було назвати євроскептичними, втім, їх діяльність багато в чому виявилась антиєвропейською, що можна вважати проявами суто українського явища – прихованого євроскептицизму (“Партія регіонів”). За результатами здійсненого аналізу вдалося виокремити основні причини партійного євроскептицизму в Україні, серед яких основними є мотиви економічного характеру, питання захисту національних інтересів і національної самобутності та проросійська орієнтація певних партій.

Підсумовуючи можемо констатувати, що в Україні спостерігається достатньо високий рівень суспільного євроскептицизму, втім, електоральна поведінка громадян України носить загалом суперечливий характер і незважаючи на наявність євроскептичної риторики у програмах певних політичних партій, жодна з них поки що не представляє антиєвропейські погляди громадян в Верховній Раді України.

РОЗДІЛ IV. ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: ОЦІНКИ ТА ПРОГНОЗИ З ПОЗИЦІЙ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

4.1. Явище “україноскептицизму” серед держав-членів ЄС: аналіз поглядів політиків та громадських настроїв.

Враховуючи рівень суспільного і публічного євроскептицизму, важко сказати, що негативне ставлення до євроінтеграції переважає над прагненням приєднатись до ЄС. Однак, ані бажання самих громадян, ані проєвропейськи налаштований уряд не є достатнім фактором для гарантованого вступу до ЄС. Надзвичайно важливим, в контексті цього питання, є ще й бажання і можливості безпосередньо самого ЄС розширюватись на Схід та, відповідно, приймати нових членів. Адже навіть підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС не є гарантією членства. Так, Туреччина, наприклад, підписала угоду про асоціацію ще в 1963 році, окрім того ЄС має угоди про асоціацію з такими країнами як Алжир, Мексика, Південна Корея і ПАР. Навряд чи ці країни колись стануть членами ЄС. Тому, у даному підрозділі проаналізуємо² ставлення самого ЄС до розширення на Схід та, зокрема, до української євроінтеграції, на фоні зростаючого євроскептицизму.

Відомий український політолог Кость Бондаренко так окреслив ситуацію, що склалась у відносинах між Україною та ЄС: “Ми стукаємо постійно в двері Європи, а нам постійно висувують нові і нові вимоги, як би вказують на те, що нас не дуже-то хочуть бачити в Європі. Там у них багато своїх проблем, і ми, зі своїми невирішеними проблемами, сьогодні не можемо піддавати ризику європейську архітектуру”. “Нас цікавить сьогодні Європа в двох аспектах. Ми вже зрозуміли, що Європа – це не той ринок, який може забезпечити стабільність для нашої країни, хоча в цьому переконували і раніше. Ми вже зрозуміли, що членами ЄС, швидше за все, ми не станемо ніколи”, – зазначив політолог, додавши, що ця перспектива теж не є очевидною. Крім того, за його словами, Київ хотів би отримувати від Європи

гроші “у вигляді кредитів, грантів та інших фінансових вливань”. “Останнім часом Європа все частіше починає говорити “ні” або ж “може бути”, але “може бути”, яке ближче до “ні”, – зазначив Бондаренко [52]. Зрозуміло, що таке неоднозначне ставлення до України сформувалось в ЄС не за один рік та має свої причини та передумови.

Масштабне розширення ЄС 2004 року створило спільний з Україною кордон. Така ситуація вимагала реакції як з боку ЄС, так і з боку самої України. “Помаранчева революція” 2004 року популяризувала приєднання до ЄС в короткий проміжок часу. Так, напередодні приєднання Польщі до ЄС, кандидат в президенти України В.Ющенко разом з редактором польського видання “Gazeta Wyborcza” зі сторінок іспанського видання “El Pais” звернувся до європейців з метою привернути увагу до України. Зокрема, він зазначив: “У цей історично важливий момент ми звертаємося до європейських лідерів з тим, щоб вони відкрилися назустріч Україні – цієї великої європейської нації, чії потреби і сподівання не можуть бути проігноровані при створенні нової Європи. Ми вважаємо, що Європейський Союз не повинен обмежуватися концепцією “нового сусідства”. Необхідна недвозначна заява про право України на вступ до ЄС і НАТО”. На думку В.Ющенко, подібна заява мала стати сигналом для демократичних сил і українських громадян про те, що Європа цінує прагнення українців приєднатися до Європейського Союзу. Окрім того, Ющенко зазначив, що Польща та інші країни Центральної та Східної Європи є для України прикладом того, як чітке визначення перспектив вступу до ЄС відчутно впливає на перемогу реформ і підвищує підтримку з боку суспільства [178].

Втім, очікуваної відповіді не послідувало. Вже через декілька днів тодішній Президент Європейської Комісії Романо Проді заявив, що Україна не має жодних перспектив колись стати членом Європейського Союзу. Пан Проді зазначив, що місця в ЄС практично не залишилося та заявив: “до ЄС буде прийнято ще Болгарію, Румунію і Туреччину, а також Сербію та Хорватію, однак і це – справа неблизького майбутнього”. Разом з тим, він припустив

створення так званого “кола друзів” ЄС. За словами Проді, ЄС буде інтенсивно співпрацювати з країнами цієї зони в економіці, а також в області імміграції. Він особливо підкреслив, що “друзі ЄС” не матимуть свого представництва ані в Європейському парламенті, ані в Європейській комісії [95]. В цьому ключі згадується і інше інтерв’ю Р.Проді, в якому він зазначив, що те, що українці чи вірмени почуваються європейцями, нічого для нього не означає, оскільки так само європейцями почуваються новозеландці і що підстав вести мову про потенційний вступ до ЄС Марокко, України чи Молдови не має [96].

Подібну заяву, в той же час, зробив і комісар ЄС з питань розширення Гюнтер Ферхойген. “Шанси України стати членом ЄС такі ж, як у Мексики – 51-м штатом США”, – заявив комісар [112]. На прес-конференції він також сказав: “Ми вже чітко сказали, що в контексті наших взаємин з Україною, її вступу немає в наших планах, це не означає, що його не може бути в планах самої України”. Саме таким чином, комісар Європейського Союзу з питань розширення закликав Україну рухатися в бік ЄС. Він також зазначив, що двері для України не зачинені, втім ЄС не може давати обіцянки, які не можуть виконати найближчим часом. Зрозуміло, що такі заяви вищих посадових осіб ЄС не могли не відображати загальної політики ЄС щодо євроінтеграції України.

Прохолодне ставлення ЄС до України було відмічене і на сторінках американського журналу “The Wall Street Journal”. В статті “Cold Comfort for Ukraine” автор зазначає, що якщо ЄС дійсно прагне бачити в Україні сусіда, який стабільно розвивається, то Україні варто хоча б формально надати перспективу членства, а не відкрито заявляти, що Україна навряд чи колись приєднається до ЄС. Крім цього, серед помилок ЄС відзначалось небажання піти на поступки в торговельній сфері, недостатньо м’яку візову політику та ігнорування сотень тисяч українських громадян, які нелегально працюють на території ЄС, адже надання їм легального статусу могло б вирішити багато проблем. Автор також критикує прийняту, одразу після розширення, Європейську політику сусідства. Зазначається, зокрема, що у цьому документі

сформульована правильна мета – “сприяти процвітання та стабільності” сусідніх країн, розташованих уздовж нового східного кордону Євросоюзу. Однак, в даному документі немає ніяких прямих вказівок на можливість вступу України до Євросоюзу. Ця обставина позбавляє Європейський Союз найважливішого важеля впливу на розвиток подій в Україні та зміцнення позицій тих сил, які активно виступають за проведення реформ [224].

Європейську політику сусідства (ЄПС), як відомо, було розроблено в 2004 році, щоб запобігти появі нових заслонів між розширеним ЄС та країнами, що є його сусідами. Крім того, метою ЄПС є зміцнення добробуту, стабільності й безпеки усіх зацікавлених сторін. Таким чином, ця політика також виражає стратегічні задачі, які було визначено в грудні 2003 року в рамках Європейської стратегії безпеки. Як зазначається в цьому документі, ЄС потребує розширення переваг економічного і політичного співробітництва зі своїми сусідами на Сході, вирішуючи там політичні проблеми і розширення не повинно створювати розділові лінії в Європі [161]. ЄПС встановила загальну стратегію для сусідніх країн з метою створення “кола друзів” навколо Союзу. Така політика знаменувала крок у напрямку створення більш гармонійного підходу, але вона являє собою загальну структуру, яка як така не допомагає вирішувати конкретні виклики в сусідніх східних країнах. В цілому, політика ЄС по відношенню до Сходу охоплювала 12 країн, які можна розділити на чотири категорії країн: Росія, Україна, Білорусь і Молдова, три південно-кавказьких – Вірменія, Азербайджан і Грузія, і п’ять країн СНД в Середній Азії. ЄС запропонував країнам-сусідам привілейовані стосунки, побудовані на взаємному прагненні до спільних цінностей (демократія і права людини, правові норми, ефективне керування, принципи ринкової економіки та сталий розвиток). ЄПС вийшло за рамки існуючих стосунків та запропонувала поглибити політичні відносини і економічну інтеграцію. Рівень інтенсивності цих стосунків мав залежати від того, наскільки країни-сусіди поділятимуть ці цінності. Згідно положень договору, ЄПС є відокремленим від процесу розширення, і, стосовно країн, що є сусідами держав ЄС, не робить

попередніх оцінок щодо майбутнього розвитку їхніх стосунків із ЄС [175, Р.70].

ЄПС, як альтернативний механізм, розроблений для пропозиції взаємопов'язаного процесу вироблення політики в міжнародному аспекті взаємин зі стратегічно важливими сусідами ЄС, не покладався на нові інструменти, а пропонував спосіб інтеграції наявних інструментів через “м'які” рамкові програми (у тому числі висновки Ради ЄС та політичні документи Єврокомісії), з метою підвищення безпеки та стабільності на периферії [149, Р.21]. Основною метою ЄПС був взаємний інтерес ЄС і сусідів в просуванні реформ, принципу панування закону, стабільної демократії та добробуту – через сусідство розширеного Євросоюзу.

За словами комісара Ферреро–Уолднера, “ЄПС не є політикою розширення. Вона не закриває двері європейським країнам, які, в майбутньому, можуть забажати стати членами ЄС, але вона також і не передбачає конкретну перспективу вступу”. Не збираючись розширювати ЄС за рахунок для цих країн, політики не бачать їх в Європі, але ЄС має сильну зацікавленість у створенні рамкової програми, за допомогою якої передбачається експортувати такий самий ефект побудови світу, який справило розширення ЄС [152]. Визнанням з боку Євросоюзу обмеженості та неадекватності ЄПС для європейських сусідів, у тому числі і для України, стало висунення ініціативи про Східне партнерство як більш оптимальної відповіді на концептуальні недоліки політики сусідства та євроінтеграційні амбіції європейських сусідів ЄС.

Зауважимо, що Східне партнерство (СП) — політика Європейського Союзу, яка має на меті зміцнення стосунків зі східними сусідами ЄС і є продовженням східного напрямку існуючої Європейської політики сусідства. Учасниками цієї програми стали 27 країн-членів ЄС, а також Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Республіка Молдова і Україна. Через цю програму ЄС пропонував своїм партнерам нові угоди асоціації, що можуть включати договори щодо зони вільної торгівлі для тих країн, які здатні й

прагнуть цього; поступову інтеграцію в економіку ЄС; полегшення подорожування до ЄС шляхом послідовної лібералізації візового режиму, що супроводжується заходами по боротьбі з нелегальною імміграцією.

Партнерство також було покликано сприяти підтримці демократії, посиленню енергетичної безпеки, стимулюванню економічного і соціального розвитку, проведенню секторальних реформ, захисту навколишнього середовища і заохоченню міжкультурного діалогу. Крім цього, Східне партнерство пропонувало додаткове фінансування для проектів, спрямованих на усунення соціально-економічних дисбалансів і підвищення стабільності в країнах-партнерах. Програма надавала як двосторонні, так і багатосторонні можливості посиленої кооперації. Результатом політики повинно було стати підписання угод про Асоціацію. Зазвичай ЄС укладає угоду про асоціацію в обмін на зобов'язання політичних, економічних, торгових або судових реформ у країні. Натомість країна-підписант може отримати безподатковий доступ до деяких або й усіх ринків ЄС, сільськогосподарських продуктів і т.д., а також фінансову чи технічну допомогу. Угода про асоціацію може включати в себе угоду про вільну торгівлю між ЄС та третьою країною. Отже, східне Партнерство мало на меті зафіксувати в нових нормативно-правових рамках намічені й нові перспективи інтеграції до Європейського Союзу.

Втім, і цю ініціативу ЄС важко назвати успішною. З 6 держав-учасниць Білорусія вийшла з програми повністю, Азербайджан і Вірменія – частково, до саміту у Вільнюсі, який мав стати умовним фінішем програми, успішно дійшли лише Молдова і Грузія. Саме тому, підписання угоди про Асоціацію з Україною стало надзвичайно важливим для лідерів ЄС, адже в іншому випадку така ситуація означала б повний провал політики Східного партнерства. Втім, враховуючи ті умови, в яких було підписано Угоду про Асоціацію, Європейський Союз вніс поправки до резолюції Європарламенту щодо ситуації України про надання їй перспективи на членство в ЄС у майбутньому. Останні драматичні події в Україні, свідками яких безпосередньо стали чимало європейських парламентаріїв, все ж переконали євродепутатів у

необхідності закликати до надання Україні перспективи членства у ЄС в майбутньому, проте, конкретні часові рамки в цій резолюції не вказані, залишаючи простір для маніпуляцій з боку керівних органів ЄС.

Так, однією з останніх заяв щодо перспективи українського членства в ЄС стала заява президента Єврокомісії Жана-Клода Юнкера. 3 березня 2016 року, під час свого візиту до Гааги він заявив, що Україна не зможе приєднатися до ЄС або НАТО в наступні 20-25 років [171]. “Насправді заяву Юнкера потрібно розшифровувати так: Україна не буде в ЄС ніколи. Потрібно розуміти, що 25 років для Євросоюзу – це ціле життя, величезний термін. А якщо подивитися, що відбувається в Євросоюзі, стає зрозуміло, що – ніколи”, – заявив директор Інституту аналізу та менеджменту політики Руслан Бортник. На думку політолога, заява Юнкера не призведе до якихось наслідків, оскільки і українська еліта, і частина громадян, прекрасно розуміють, що в Україні взагалі немає шансів вступити до Європейського союзу. “Але, безумовно, це заява послабить позиції євро-оптимістів, євро-інтеграторів, українських “вестернізаторів”, додасть аргументів для опонентів цього курсу”, – вважає Бортник. Як підкреслив експерт, заяву Юнкера було адресовано європейській публіці. “І вона є ознакою страху Європи перед Україною, ознакою небажання бачити нашу країну в ЄС, ознакою того, що все-таки українці для європейської спільноти, для західного світу – не партнери, а виконують допоміжну функцію. Економічну, політичну функцію, але це не партнери, вони не є для Західної Європи частиною Європи, ні політичної ні соціальної. І це чітко звучить в заяві Юнкера”, – зазначив Бортник [41].

З іншого боку, експерти Інституту світової політики проаналізували обсяги реальної підтримки України міжнародною спільнотою. Із початку російської агресії Україні надали різного роду допомогу більше 20-ти країн. Майже усі країни Центрально-Східної Європи надали Україні допомогу чи то у вигляді гуманітарних вантажів, чи оплатили лікування українських військових. Рекордсмени з надання допомоги – США, Канада, Британія, Швеція, Норвегія та Швейцарія, які у цілому виділили понад 170 млн. дол. До

цієї суми не включені 48 млн. долл., про виділення яких заявили у Білому Дому на початку червня (потребує погодження з Конгресом США) та 500 млн. євро, які пообіцяла Ангела Меркель на відновлення Донбасу. У свою чергу Євросоюз затвердив пакет фінансової допомоги Україні на 11 млрд. євро, що дорівнює півтора річного бюджету Латвії. Києву виділили 2,350 млрд. євро на макрофінансову допомогу, проведення реформ у системі судочинства та державного управління, секторальну бюджетну підтримку, боротьбу з корупцією, реалізацію положень Угоди про асоціацію та інше [136].

Ні для кого не секрет, що в ЄС думки про Україну різняться. Експерт Інституту світової політики Сергій Солоткій вважає, що країни ЄС щодо України умовно можна розділити на три категорії: країни-симпатки, байдужі або нейтральні і країни-прагматики. До наших “нерозлучних” друзів відносять Литву. На другому місці експерти називають Велику Британію, тож для України дуже небажаний її вихід з Євросоюзу. Значні наміри допомагати Україні демонструє сьогодні Румунія, хоча їх і недооцінюють на державному рівні. До прикладу, Румунія була першою країною, яка ратифікувала Угоду про Асоціацію України та ЄС. Для Румунії важлива Україна, тому що для неї важлива Молдова: одночасно з Молдовою Україна підписала Угоду про Асоціацію, разом з Молдовою для України відбувається впровадження безвізового режиму. Окрім цього, Румунія активно працює над зменшенням залежності від поставок енергоносіїв з Росії та має конфлікт з Російською Федерацією у Чорному морі.

Для Румунії небажане посилення Росії загалом. Польща також лишається важливим другом України та продовжує підтримувати її у європейських дебатах, Латвія та Естонія підтримують Україну менш активно, але теж послідовно. Більшість же нейтрально налаштованих, на думку соціологів і аналітиків, просто не отримують необхідної інформації про Україну, окрім того, у них вистачає своїх внутрішніх проблем. Парадокс відбувається з так званими країнами-прагматиками. Багато російських бізнесменів скуповували там нерухомість, охоче вкладають гроші в бізнес, і

тримають свої гроші на європейських банківських рахунках. Але це не означає, що до України відношення у цих країн негативне. До того ж, через анексії Криму та війни на Донбасі ставлення до РФ погіршилось в деяких колах ЄС [62].

Втім, фактичний провал ЄПС та СП великою мірою свідчить про невизначеність намірів європейських лідерів стосовно України, небажання погіршувати ставлення до себе власних громадян, адже європейські громадяни, які і без того ще не до кінця оговтались від економічної кризи та серед яких все більше поширюються євроскептичні настрої, піддають критиці зовнішню політику своїх лідерів в східному напрямку, адже не неї виділяються значні кошти.

Ставлення європейських громадян до подальшого розширення ЄС в цілому та вступу України, зокрема, завжди носило неоднозначний характер. Для її дослідження доцільно проаналізувати результати регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під егідою Європейської Комісії – Євробарометру. Так, безпосередньо перед масштабним розширенням 2004 р., опитування Європейських громадян з приводу подальшого розширення показало такий результат: 47% громадян підтримувало подальше розширення ЄС, 36% виступали проти [154]. Одразу після розширення, число противників дещо зросло і почало становити вже 39%, однак і підтримка розширення склала вже 49%. Втім, тут варто зазначити, що підтримка розширення серед старих членів ЄС склала 44%, а такий результат підтримки був досягнутий за рахунок щойно приєднаних країн. При цьому, на запитання про приєднання України до ЄС, думка європейських громадян розділилась: 43% виступили проти приєднання, а 42% підтримали б приєднання України до ЄС в 2005 р. При цьому, підтримка серед “старих” членів ЄС склала 38%, а серед “нових” – 57% [203]. Тобто вже в 2005 р. з опитувань стало зрозуміло, що після розширення на Схід Україна отримала шанс лобіювати свої інтереси в ЄС через нових членів. Однак, кількість противників подальшого розширення зросла в 2006 році і почала складати вже 42% загалом і 45% противників

приєднання України [204], в 2009 році кількість противників розширення стала ще на 4% більше і склала в загальному 46% [155], а восени 2013 року кількість противників подальшого розширення ЄС зросла до 53% [200]. В 2015 році кількість європейців, що не підтримують ідею подальшого розширення склала 49%, при цьому традиційно високий рівень євроскептицизму демонструють країни так званої “старої Європи”, в той час, як країни Центральної та Східної Європи є менш євроскептичні. Підтримка розширення ЄС залишається широко розповсюдженим явищем в країнах, що не входять до зони євро (49% проти 38%), в той час як респонденти в країнах зони євро в основному проти нього (54% проти 35%). Більшість респондентів в 13 державах-членах висловлюються на користь розширення, з найбільшою підтримкою в Румунії (73%), Литві (64%), Мальті (63%) і Хорватії (61%). Опозиція до подальшого розширення ЄС переважає в 14 країнах ЄС, найбільш яскраво в Австрії (71%), Німеччині (67%), Люксембургу (64%), Франції (63%), Бельгії (61%) і Фінляндії (61%) [202]. Як бачимо, кількість прихильників подальшого розширення ЄС зменшується з кожним роком, в Європі зростає кількість євроскептиків. Звісно ж, це один з найважливіших негативних факторів, який може вплинути на євроінтеграцію України.

Таке євроскептичне ставлення до приєднання України, на думку дослідників, викликано багатьма факторами. Серед них виділяють такі:

По-перше, Україна не відповідає критеріям членства.

По-друге, є серйозна стурбованість щодо спроможності Союзу абсорбувати постійно зростаюче число членів. Є побоювання, що ЄС просто не буде в змозі функціонувати з більш ніж 30 державами-членами (включаючи західні Балканські країни, які вже вважаються потенційними учасниками).

По-третє, в Союзі накопичилася значна “втома” від розширення, разом з почуттям, що тепер фокус має концентруватися на країнах, які все ще залишаються кандидатами і на розвитку існуючої політики і структур.

Однією з найбільших причин так званого україноскептицизму є також недостатні знання мешканців ЄС про Україну та негативний імідж України.

Середньостатистичний європеець мало знає про Україну, а наявні знання важко назвати позитивними [60, С.7]. Найчастіше подібні асоціації по'язані з Чорнобильською катастрофою, корупцією, дешевою робочою силою, нестабільною політичною ситуацією, політичними чварами, Майданами та війною. Навіть проведення пісенного конкурсу Євробачення та чемпіонату Європи з футболу “Євро–2012” в Україні, коли Україну відвідала рекордна кількість гостей з Європи, не сильно вплинуло на покращення ставлення європейців до України.

Так, Інститутом світової політики (ІСП) було проведено опитування щодо сприйняття України громадянами ЄС. Дослідження проводилося з 29 травня по 4 червня 2015 року в 6 найбільших за чисельністю населення країнах ЄС: Великобританії, Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі та Франції (в цих країнах проживає більше половини жителів ЄС – майже 360 млн. осіб із загальною чисельністю населення понад 500 млн. осіб). Всього опитано 5594 людини у віці від 16 до 54 років. “Навіщо ми це зробили? Ми розуміємо, наскільки є критичною підтримка України з боку Європейського союзу. І ми розуміємо, що в переважній більшості європейських країн громадську думку дуже впливає на політичні рішення. Звичайно, ми зацікавлені в тому, щоб ці політичні рішення були на користь Україні”, – сказала керівник ІСП Альона Гетьманчук, виступаючи на презентації результатів дослідження [119]. В ході дослідження було поставлено відкрите (без готових варіантів відповідей) питання: які три асоціації викликає Україна? Виявилося, що Україна в уявленні європейців асоціюється, перш за все, з війною – таку думку висловили 46% жителів шести країн ЄС. На другому місці – пов'язування України з Росією (18%). На третьому місці серед асоціацій – сприйняття України як бідної країни (9%). В основному, це негативні образи, негативні асоціації. Далі (менше 4%) слідує такі асоціації, як “криза”, “Чорнобильська катастрофа”, “соціальна нестабільність”, “наси́льство”, “прислуга”, “мігранти”, “корупція”, “політичні проблеми”, “секс-туризм”, “анархія”, “вбивства”, “голод” і т. п. У європейців виявилось досить багато традиційних

уявлень про Україну (“Помаранчева революція”, “футбольна команда”, “агрокультура”, “козаки”...). При цьому, асоціації з “Євромайданом” – всього 2%. Практично забули європейці і про футбольний чемпіонат “Євро–2012” [132, С.20]. Організатори особливо підкреслили, що європейці майже не асоціюють нинішню Україну з фашизмом. Про неї заявили лише 0,41% опитаних, переважно – з Іспанії та Італії. Представник Німеччини Фелікс Шиманьські-Гайер зазначив, що півтора роки тому багато німців згадали б в зв’язку з цим про партію “Свобода”, але тепер “асоціація пішла” [119]. В ході дослідження також з’ясовували, які аргументи визнають європейці на користь надання Україні членства в ЄС в майбутньому, і які – проти. На користь надання Україні членства в ЄС респонденти вибрали такі аргументи: Україна є частиною Європи (31%); членство України в ЄС є способом захисту від подальших зазіхань Росії (30%); Україна повинна мати такі ж права на членство в ЄС, як і інші держави (30%). Ще 15% опитаних вважають, що Україна “відстоює європейські цінності”, і тому може стати членом ЄС, а 12% вважають, що це посприє економічному зростанню ЄС. Аргументи проти членства України в ЄС такі: корупція (35%), олігархія (26%), бідність (22%). Найбільше про необхідність подолання української корупції як умови вступу в ЄС говорили в Польщі (45%) і Німеччини (44%). При цьому в Польщі 45% респондентів заявили також про необхідність “подолання олігархії” в Україні. Досить багато респондентів вважають, що в питанні про членство України в ЄС необхідно враховувати інтереси Росії (14%). У той же час, відзначають організатори, тільки 0,25% опитаних вважають, що “війна з Росією є причиною для відмови Україні в перспективі членства” [132, С.33].

Одним із проявів суспільного україноскептицизму останнього часу став референдум, проведений в Нідерландах 6 квітня 2016 року. Метою референдуму було з’ясувати ставлення громадян королівства до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. На референдумі громадянам було запропоновано відповісти на питання: “Ви за чи проти ратифікації Угоди про асоціацію Європейського союзу і України?”. Референдум було організовано

структурами нідерландських політичних партій євроскептиків з Партії свободи і представників Соціалістичної партії. У своїй агітації вони лякають громадян тим, що асоціація стане першим кроком до вступу України до ЄС, і що невдовзі гроші нідерландських платників податків потечуть до України. З боку критиків також лунають думки, що угода з ЄС зашкодить і самій Україні, бо країна нібито потрапить у повну залежність від Брюсселя, і це призведе до подальшого зростання напруги у відносинах з Росією. А це, на думку критиків асоціації України з ЄС, матиме негативні наслідки й для Європи [16].

Проти ратифікації Угоди про Асоціацію України та ЄС проголосували 61% виборців, які взяли участь у референдумі.

Нідерланди – перша країна, яка запровадила закон про референдум щодо європейських питань (Акт про консультативний референдум), і зараз існує серйозна небезпека того, що інші країни також запровадять подібні закони. Нещодавній референдум не можна порівнювати з референдумом 2005 року, коли Нідерланди відмовилися від конституції Євросоюзу, тому що тоді йшлося про угоду уряду Нідерландів з іншими країнами, де уряд Нідерландів був невід’ємною частиною. Тоді неучасть Нідерландів фактично знищувала всю угоду. У випадку з Україною ситуація інакша – важливо розуміти, що закон був створений не через Угоду з Україною. Референдум мав консультативний та коригувальний характер, і був анонсований Виборчою комісією Нідерландів після того, як 420 тисяч підписів за проведення такого референдуму було визнано дійсними. При цьому, варто зазначити, що Уряд Нідерландів заявив, що підтримує асоціацію України та ЄС. За словами прем’єр міністра країни — угода корисна як для Європи, так і для Нідерландів. Урядом також було заплановано провести кампанію на підтримку позитивної відповіді на референдумі.

Нідерланди – достатньо євроскептично налаштована країна, що мало значну вагу під час голосування і не зовсім означало саме небажання зближуватися з Україною. Більшість аргументів противників Угоди насправді не дотичні Угоди про Асоціацію як такої. Наприклад, актуальне нині питання

міграції, яке ця Угода взагалі не регулює. Серед причин, через які голландці голосували проти – високий рівень корупції в Україні, думка про те, що Угода стане не вигідною для економіки Нідерландів, критична позиція стосовно Євросоюзу загалом тощо. В Нідерландах існує певний скептицизм щодо будь-якого розширення ЄС та зближення з Україною у нинішніх умовах зокрема. Попри те, що репрезентативність референдуму виглядає низькою, вибори у Нідерландах відбуваються за принципом врахування голосів тих, хто проголосував, незалежно від відсотка явки. Але, в загальному, референдум в Нідерландах стосувався не стільки України, скільки ставлення до ЄС загалом, та його керівних органів. Самі організатори заявляли, що конкретні теми угоди з Україною їх мало цікавлять. Україна в деякій мірі стала жертвою атмосфери євроскептицизму.

Марк Рютте не зможе проігнорувати думку населення незадовго до парламентських виборів 2017 року. Адже це зробить його вразливим до закидів з боку опонентів, які зможуть звинувачувати його в тому, що він не дослухається до голосу своїх громадян. Тому результати референдуму можуть мати великий вплив, попри його консультативний характер. Зрештою, не виключено, що ухвалене парламентом рішення про ратифікацію угоди може бути скасоване. Нідерланди мають один голос з 28 і тому можуть лише частково впливати на рішення, що ухвалюються в ЄС. Водночас, не можна стверджувати, що нідерландський референдум був лише формальністю, адже він має певні політичні та юридичні наслідки. Можливо, Нідерланди вирішать виключити себе з числа підписантів Угоди. Отже, юридично рішення Нідерландів матиме певні правові наслідки для України. Звісно, такий результат не свідчить про провал Угоди про Асоціацію, але поки що вона продовжить діяти на тимчасовій основі. В разі відмови, Угода може бути денонсовано, дія Угоди в такому випадку припиняється через шість місяців з дати повідомлення про денонсацію.

Власне, в ЄС стурбовані ставленням і реакціями Росії щодо євроінтеграції України [163, Р.16]. При цьому, формування політики ЄС по

відношенню до країн цього регіону ускладнена їх тісними зв'язками з Росією, яка має намір тримати колишні радянські території в сфері свого впливу. Україна займає фактично буферну геополітичну позицію, відділяючи європейські кордони Росії від безпосередньо протистояння з НАТО та має розвинуту інфраструктуру, яка з'єднує Європу з Росією. Іншою, ще більш небезпечною стратегічною проблемою є відносини ЄС з Росією, в контексті яких спільні сусіди стали найбільш гострою темою. Росія і далі демонструє глибоке невдоволення системою безпеки в Європі, яка утвердилася після завершення “холодної війни” і вимагає визнати її сферу інтересів на пострадянському просторі, а це є причиною фундаментального і принципову незгоди між Росією та ЄС. А Європейський Союз не може поділити сфери впливу проти волі зацікавлених країн. Росія не може змиритися з проєвропейським курсом України та прагне поставити її перед вибором – ізоляція від ЄС або інтеграція з РФ на умовах саої Росії [76, С.571].

При цьому, варто зазначити, що в Європейському Союзі є певна кількість проросійських політичних сил, які в тій чи іншій мірі підтримують політику президента Росії Володимира Путіна і лобіюють інтереси Кремля. Серд них найбільш впливові – французький “Національний фронт”, італійська “Ліга Півночі”, болгарська “Атака”, бельгійський “Фламандський інтерес”, австрійська “Партія свободи” і угорська “Йоббік”. Майже всі ці партії мало того, що є досить впливовими на національному рівні, представлені в Європейському Парламенті та мають вплив на загальноєвропейські рішення [30].

Окрім того, як зазначив український політолог Андрій Єрмолаєв, у зв'язку з форсуванням з боку Росії та початком великого переговорного процесу Євро-Атлантичної економічної зони між Євросоюзом і Сполученими Штатами почалось погіршення стосунків між Україною та ЄС. За великим рахунком, ці два процеси змусили два великих бізнеси, європейський і російський, почати розглядати тривалі стратегії розвитку. Всерйоз розглядався проєкт Великої Європи – не просто красиве словосполучення, а й

єдиний економічний простір між Росією і ЄС. Відверто кажучи, проект передбачав якесь спільне майбутнє між Європою та її партнерами [63]. Втім, поки що ця ідея є нездійсненою, адже євроінтеграційні прагнення України стали однією з причин воєнного конфлікту між Україною та Росією на Сході України. Адже і Європа і Росія негласно поставили Україну перед вибором. Саме така позиція привела Україну до глибокої політичної кризи.

Як вже зазначалося, 21 листопада 2013 року Кабінет міністрів на чолі з Миколою Азаровим прийняв рішення про відмову від підписання угоди про Асоціацію з ЄС. Тодішній президент Віктор Янукович пояснив таке рішення дуже сильним тиском з російської сторони. І дійсно, ані революційні події, ані часткове підписання угоди про Асоціацію не стабілізувало ситуацію в Україні. Боротьба за Україну між Росією та ЄС триває. На превеликий жаль, затяжна політична криза призвела до того, що Україна на даний момент сприймається не в якості суб'єкту, а в якості об'єкту міжнародної політики. Анексія Криму, провокація військових заворушень на Сході країни, інформаційна війна з Росією отримали дуже стриману реакцію з боку Євросоюзу.

В цьому контексті варто відмітити, що ані Росія, ані ЄС не зацікавлені в Україні як в сильній державі. Адже варто зазначити, що окрім офіційної риторики ЄС, яка пояснює відсутність перспектив членства України недостатнім розвитком демократії та економічними проблемами існують і суто прагматичні причини. Якщо Україна стане членом Європейського Союзу, то вона отримає приблизно 50 місць в Європарламенті (ЄП). У такому випадку виникає шанс, що Україна в ЄП співпрацюватиме з польськими депутатами, чи навіть, встановить дружні відносини з іншими членами Вишеградської групи, отримавши, таким чином вагому кількість голосів. В результаті, позиції країн Східної та Центральної Європи будуть посилені, а це не в повній мірі відповідає інтересам лідерів старої Європи [223, Р.18].

В той же час, деякі європейські країни почали користатись ситуацією для відстоювання своїх інтересів. Так, прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан у своєму виступі в парламенті заявив, що угорці, які проживають на

території України, повинні отримати автономію і подвійне громадянство. На думку Орбана, питання про становище угорців в Україні особливо гостре для Будапешту. Становище 200 тисяч угорців за національністю, які живуть в Україні, надає цьому питанню особливої гостроти. Угорська громада там повинна отримати подвійне громадянство, всі права національної спільноти, а також вона має отримати можливість самоврядування. Це наші чіткі очікування від нової України, яка зараз постає, – заявив він. Значно більш гострі заяви прозвучали на сесії ПАРЄ, де угорський делегат виступив одним фронтом із представниками російської делегації. Угорець тоді заявив, що Україна – штучна держава, до складу якої, зокрема, входить Закарпаття, яке багато років належало Угорщині [117]. Подібні заяви раніше робили і деякі представники Румунії щодо Чернівецької області. Виникає загроза, що ЄС дійсно прагне приєднати Україну до ЄС, але не в якості унітарного, сильного та рівноправного партнера, а в якості окремих областей, переслідуючи, за прикладом Росії, інтереси окремих держав-членів ЄС повернути собі втрачені за різними політичними обставинами території. Проте, це лише припущення експертів.

Як зазначає в своїй статті експерт Фінського інституту міжнародної політики Крісті Райт, Брюссель зараз більше стурбований захистом інтересів Європи, ніж своєю унікальною зовнішньою політикою, заснованою на європейських цінностях. Питання подальшого розширення Європейського Союзу знято з порядку денного. По-перше, ЄС нині не спроможний визначити загальну стратегію відносин з східними сусідами. Разом з тим є і важливі стратегічні питання, за якими у 28 держав-членів немає спільної позиції. І один з них – можливість надання перспективи членства Україні та іншим зацікавленим східним сусідам.

Ще після Помаранчевої революції, в ЄС йшли напружені дискусії з цієї проблеми. Результатом стали лише чергові визнання європейських прагнень України і посилення на “нові перспективи” та ймовірність “подальшого прогресу” в стосунках. У березні 2014 року європейські чиновники заявили,

що Угода про асоціацію “не є кінцевою метою” у взаєминах між Україною і ЄС. Ці слова були сприйняті як досягнення, хоча вони являють собою лише нове формулювання попередніх заяв. В травні 2015 року, деякі держави-члени виявилися не готові повторити ці слова в декларації саміту Східного партнерства у Ризі. Україна не отримала безвізовий режим з ЄС. Від президента Єврокомісії прозвучала заява, що передчасно говорити про європерспективу членства для нашої держави, з аналогічною заявою виступила і канцлер Німеччини.

Однак ЄС не зміг дати чіткої відповіді на російську тактику застосування як військової сили, так і гібридних форм тиску для просування своїх інтересів в регіоні. Тобто, ЄС не здатний захистити суверенітет і територіальну цілісність своїх східних сусідів, тому, Союз не визнає порушення міжнародного права, вчинені Росією. Адже, на практиці Кремль готовий застосовувати військову силу в регіоні, на відміну від ЄС і США. І хоча, у відповідь ЄС ввів економічні санкції проти Росії, але, як і будь-які санкції, вони не дають швидких результатів.

Окрім того, як зазначає К. Райт, ЄС виявився не здатний перетворювати сусідні країни в стабільні демократії з життєздатними інститутами. Вважається, що в минулому обіцянка членства в ЄС спонукала країни до проведення дієвих внутрішніх реформ. Країни Балтії, наприклад, провели найрадикальніші реформи в першій половині 1990-х, коли перспектива їхнього членства в ЄС і НАТО вважалася в Західній Європі нереалістичною і небажаною. Балтійці скористалися вікном можливостей, поки їх великий східний сусід був слабкий. Включення країн Балтії в процес розширення ЄС було погоджено лише в 1998 року в результаті напруженої роботи на двох фронтах – внутрішніх реформ і дипломатії. Для України нинішня міжнародна ситуація, коли на сході встає Росія, а на заході коливається ЄС, очевидно, менш сприятлива [98].

Як бачимо, ідея Української інтеграції до Європейського Союзу досить неоднозначно сприймається серед країн-членів самого ЄС. Незважаючи на

досить активну підтримку з боку країн Східної Європи, Західна та Центральна Європа налаштовані більше нейтрально, чи, навіть, негативно, подібне ставлення можна назвати україноскептицизмом. Таку позицію легко пояснити складною економічною та політичною ситуацією всередині ЄС, пов'язану з міграційною кризою, популярністю націоналістично-орієнтованих політичних сил та, навіть, сепаратистськими настроями в деяких державах. Проте, не менш важливими факторами негативної оцінки євроінтеграційних прагнень в Україні є, звісно ж, проблеми в самій Україні, які стосуються нестабільної економічної та політичної ситуації, війни на Сході країни, повільного проведення реформ, та негативний імідж країни в цілому. Саме тому, діючій українській владі необхідно переглянути зовнішньо-політичні та внутрішньо-політичні орієнтири та почати формувати нову україно-орієнтовану політику, спрямовану, перш за все, на побудову сильної, стабільної унітарної держави, яка б могла стати рівноправним суб'єктом, а не об'єктом геополітичних маніпулювань на міжнародній арені.

4.2. Прогнози та рекомендації щодо подальшого розвитку відносин Україна-ЄС в контексті подолання євроскептичних політичних тенденцій.

Як ми зазначали в попередніх підрозділах, стосунки між Україною та ЄС є досить неоднозначними. Існує велика вірогідність того, що ЄС в найближчому майбутньому не буде готовим прийняти Україну до складу держав-членів. Тому необхідно розглянути можливі варіанти розвитку подій на середньострокову перспективу, щоб реально оцінити шанси нашої держави на євроінтеграцію, та, в разі їх малої ймовірності, розглянути інші вірогідні шляхи розвитку.

Оцінка можливого розвитку подій щодо України, неможлива, на нашу думку, без розгляду перспектив самого ЄС та окремих його членів, адже

зростання популярності євроскептичних партій може серйозно вплинути на розвиток зовнішньополітичних орієнтирів Союзу.

Так, наприклад, і Німеччина, і Франція в 2017 році проведуть чергові вибори і в обох країнах підтримку можуть отримати представники євроскептиків – “Альтернатива для Німеччини” та “Національний Фронт”. Навіть якщо євроскептики прийдуть до влади лише в одній з цих країн, це може вплинути навіть на відносини між державами, не говорячи вже про ставлення до ЄС. Інтереси Парижу і Берліну будуть розходитись у питаннях боротьби з міграційними рухами, фінансування слабких економік всередині ЄС (Греція) та питанням пересування громадян через кордони ЄС. А стабільність відносин між Німеччиною та Францією – запорука стабільності в Європейському Союзі. В разі перемоги нині діючих політичних сил, ситуація залишиться нестабільною, а невдоволеність політикою спрямованою більше на вирішення зовнішніх, ніж внутрішніх проблем буде лише зростати. При цьому Україна, звісно ж зацікавлена в стабільності політичної ситуації в цих країнах, адже і Німеччина, і Франція єдиним фронтом підтримують позиції України в конфлікті з Росією, що відбувається на Сході країни у форматі Нормандської четвірки.

Ключовою подією на Півдні ЄС, якої слід чекати в 2016 році, стане еволюція правоцентристських сил Італії, оскільки консерватори і євроскептики спробують сформувати загальний фронт для боротьби на наступних виборах (за термінами вони повинні відбутися в 2018 році). Економічна ситуація в Італії буде погіршуватися. Рим стане збільшувати витрати, але не зможе вирішити проблеми боргу, створивши тим самим проблеми для себе (і для Європи) на найближче майбутнє.

Найбільш актуальним питанням в ЄС в 2016 році стане британський референдум про членство в Європейському Союзі. Передумови референдуму ми описали в попередніх розділах. 26 травня 2015 року Девід Кемерон провів зустріч з головою Європейської комісії Жан-Клодом Юнкером, на якій обговорювалися зміни міграційного законодавства та відмова від подальшого

політичного зближення Великобританії і ЄС як вимоги Великобританії для збереження її членства [177]. 26 червня 2015 року на засіданні Європейської ради Девід Кемерон вперше виклав свій план реформ на рівні офіційного органу ЄС, виступивши перед усіма 27 керівниками країн-членів ЄС. Це ознаменувало початок офіційних переговорів за вимогами Великобританії [143]. У листопаді 2015 року уряд Великобританії у відкритому листі, направленому голові Європейської ради Дональду Туску, виклав основні цілі, які він бажає досягти за результатами переговорів. Ці цілі включали чотири блоки:

- захист країн, що не входять в зону євро, від дискримінації на основі відмінності валюти. Забезпечення єдності спільного ринку для всіх країн ЄС, а не лише для країн Єврозони. Гарантії фінансової неучасті країн, що не входять в Єврозону, в діяльності, спрямованої на підтримку євро.
- підвищення конкурентоспроможності ЄС і зниження рівня бюрократії і регулювання бізнесу.
- відмова від зобов'язання для Великобританії брати участь в побудові все більш тісного політичного союзу. Повага суверенітету країни.
- емігранти, які приїжджають до Великобританії з інших країн ЄС, повинні пропрацювати в країні не менше 4 років для отримання допомоги і соціального житла. Припинення практики відправлення допомоги на дітей за кордон [210]. Переговори тривали декілька місяців і 20 лютого керівникам країн ЄС вдалося досягти угоди за вимогами Великобританії. У той же день Девід Кемерон оголосив, що він підтримує збереження членства Великобританії в ЄС і що референдум відбудеться 23 червня 2016 року.

Пропозиції Лондона з реформування ЄС можуть привести до виникнення різних альянсів з тих чи інших питань. Деякі країни, в тому числі, Нідерланди і Польща, підтримають вимогу про надання національним парламентам права накладати вето на закони Євросоюзу. Інші країни, в основному з Північної Європи, підтримають вимоги про обмеження

іммігрантам доступу до соціального забезпечення, але держави Центральної і Східної Європи не підтримають такого рішення.

Яким буде результат референдуму і як він вплине на подальшу долю Великобританії та ЄС покаже час і хоча опитування громадської думки засвідчують дуже різні результати щодо думки британських громадян про членство в ЄС, офіційний Лондон намагається зберегти Сполучене Королівство в складі цього блоку.

Потенційні наслідки виходу Великобританії з ЄС (Brexit) для України навряд чи будуть позитивними. Великобританія традиційно виступає проти поглиблення інтеграції в рамках Європейського Союзу, але підтримує розширення об'єднання шляхом включення нових членів, що повністю збігається з українськими прагненнями. Позиція Британії щодо України полягає в тому, що, як європейська держава, Україна повинна мати право стати членом ЄС, як тільки буде відповідати критеріям членства. Тому після можливого виходу Британії з ЄС, Україна позбавиться голосу підтримки від впливової європейської країни, яка має досить значний вплив на інші країни-члени ЄС, але втратить його в разі виходу з об'єднання.

Окрім того, хоча Британія і не бере активної участі в регулюванні російсько-українського конфлікту, як Німеччина і Франція, ця країна традиційно входить до числа найбільших критиків Кремля. Сполучене Королівство одне з перших виступило за введення секторальних санкцій проти РФ і підтримує їх продовження. Санкції були введені Лондоном в рамках ЄС, тому в разі виходу з об'єднання Великобританії доведеться повторно вирішувати питання їх дії.

Можна також припустити, що аргумент слабкості і дестабілізації ЄС, до членства в якому так прагне Україна, буде використаний Росією для посилення антиєвропейських настроїв в Україні. Крім того, концентрація уваги ЄС на своїх внутрішніх проблемах відсуває фокус європейської політики України [102].

Більш далекосяжні сценарії розвитку відносин між ЄС, Україною та Російською Федерацією загальними сусідами ЄС були сформульовані Групою з побудови сценаріїв Фонду імені Фрідріха Еберта (ФФЕ). Фондом було прийнято рішення взяти участь в дискусіях з цього питання, розгорнувши проект під назвою “Перспективна Східна політика для Європейського Союзу”. Першим кроком в цьому процесі став запуск Проекту з побудови сценаріїв “ЄС і Схід у 2030 році”. Спираючись на своє широке експертне співтовариство в Європі, Фонд запросив 20 експертів з 12 країн, що спеціалізуються на питаннях відносин між ЄС і Росією, а також на програмі ЄС “Східне партнерство”, для участі в цьому аналітичному процесі.

У 2014 році спостерігалася найглибша криза у відносинах між ЄС і Росією після закінчення холодної війни. Конфлікт через Україну поставив під сумнів передумови, виходячи з яких до цих пір формувалася східна політика ЄС. Для ЄС стало неможливим продовжувати роботу з країнами-учасницями програми “Східне партнерство” – Вірменією, Азербайджаном, Білоруссю, Грузією, Молдовою, Україною – і одночасно формувати стратегічні партнерські відносини з модернізації економіки з Російською Федерацією. Зрозуміло, що підходи ЄС у проведенні власної політики по відношенню до східних сусідів не можуть розглядатися ізольовано один від одного. І якщо заглянути в майбутнє, то слід розглянути можливість інтегрованого підходу до здійснення східної політики ЄС в подальшому.

В результаті експертної роботи у процесі аналізу описаної проблематики було представлено 4 образних сценарії можливого розвитку подій в співпраці ЄС зі східними партнерами. Європа була представлена у вигляді будинку, який може опинитись в чотирьох різних ситуаціях до 2030 року.

Перший сценарій отримав назву: “Будинок спільного проживання” [26, С.17]. Його суть полягає в тому, що всі європейці проживатимуть в одному будинку з прагматичних міркувань. Після 2020 року, так званого втраченого десятиліття, що характеризується політичною кризою і стагнацією економіки, ЄС і Росія сконцентрують свої зусилля на забезпеченні спільних інтересів.

Спільні сусіди також стануть частиною нової угоди про вільну торгівлю і їм більше не доведеться приймати рішення за чи проти будь-якої зі сторін.

Другий сценарій, під назвою “Загальний будинок” [26, С.19] передбачає, що Європа стане будинком для націй, об’єднаних спільними цінностями. Глибокий економічний спад призведе до здійснення демократичних та економічних реформ, сприяючи поліпшенню відносин між ЄС і Росією. У міру появи нових світових держав, Росія і ЄС об’єднують зусилля не тільки для вирішення конфліктів в Європі, але і для відповіді спільним загрозам.

Третій сценарій – “Зруйнований будинок” [26, С.22]. За прогнозом, “Європейський будинок” лежатиме в руїнах. Поточна конфронтація між ЄС і Росією триватиме аж до 2030 року. В Росії пройде відносно успішна модернізація, а ЄС здійснить перехід на альтернативні джерела енергії, що дозволить обом сторонам діяти незалежно. Спільні сусіди, які є об’єктом гострого суперництва між ЄС і Росією, створюватимуть зону нестабільності.

Нарешті, четвертий, найбільш песимістичний сценарій – “Розділений будинок” [26, С.27]. За ним, в зазначений період не відбулось ніяких політичних та економічних зрушень, що, в свою чергу, призвело до того, що між ЄС та Росією зберіглася патова ситуація. Лише наявність економічної та енергетичної взаємозалежності запобігатиме серйозному погіршенню ситуації. Європейці житимуть поруч, але окремо. Через відсутність довіри і поглиблення розбіжностей в основних цінностях поліпшення ситуації представляється малоімовірним.

Зрозуміло, що розробка можливих сценаріїв щодо перспектив євроінтеграції України неможлива без розгляду даного питання в контексті загальноєвропейських сценаріїв розвитку. Спираючись на можливі варіанти майбутнього ЄС, ми виокремили декілька можливих варіантів розвитку подій для України. Умовно ці варіанти можна поділити на песимістичний, оптимістичний та нейтральний.

Під оптимістичним сценарієм ми розуміємо отримання перспективи членства в ЄС в короткостроковій перспективі. Сценарій передбачає

налагодження стабільної економічної та політичної ситуації в Україні, внаслідок проведення ефективних реформ в усіх сферах державної політики та підняття умов життя населення до європейського рівня. Саме ця умова дозволить подолати негативне ставлення до ЄС серед громадян України. Адже згідно опитувань, для того, щоб відчувати себе європейцями, українцям не вистачає, в першу чергу, певного рівня матеріального добробуту (для 59% тих, хто не міг назвати себе європейцем). Такий варіант можливий лише за умови налагодження відносин Україна-Росія, ЄС-Росія. Зрозуміло, що під час військового конфлікту та конфронтації з найбільшим сусідом успішний розвиток нашої держави є неможливим.

Песимістичний сценарій передбачає поглиблення кризи в усіх сферах життя українців, в тому числі в процесі євроінтеграції. Внаслідок нестабільності та соціальних протиріч протягом наступних десятиліть ЄС може втратити інтерес до підтримки України. Зрозуміло, що держава, яка є неконкурентноспроможною на європейському та світовому ринках, держава-споживач застарілої техніки та неякісних товарів, держава із низьким життєвим рівнем населення, нездатна провести пропоновані реформи та подолати корупцію не зможе бути рівним партнером Євросоюзу. В Україні, в той же час, невдоволення діяльністю влади та зневіра в постійні обіцянки стосовно перспектив членства посилять євроскептичні настрої серед громадян. Втрата підтримки з боку ЄС погіршить також стосунки з Російською Федерацією. Відсутність сприяння у вирішенні конфлікту з боку європейських партнерів призведе до посилення впливу Росії та, може призвести до непередбачуваних наслідків – від зміни зовнішньополітичних орієнтирів всієї держави в бік східного сусіда, чого і домогалась Росія від самого початку конфлікту.

Нейтральний сценарій може відбутись в тому разі, якщо стосунки між ЄС та Росією покращаться і виснажені санкціями вони домовляться дотримуватись нейтральної позиції стосовно України та “заморозити” ситуацію в невирішеному стані. Окрім того, відсутність перспектив членства

змусить громадян сумніватись в правильності європейського вибору. Таким чином, суспільство, стомлене від невизначеності буде розділене між вибором західного чи східного шляхів розвитку, схиляючись, можливо, до перетворення України на нейтральну територію між Росією та ЄС, отримуючи вигоди від співпраці з обома. Втім, беручи до уваги можливий розвиток подій на міжнародній арені – налагодження співпраці між ЄС та Росією, така нейтральна позиція може стати не вільним вибором України, а продиктованим впливовими міжнародними гравцями.

Зрозуміло, що найбільш бажаним для України є оптимістичний прогноз, втім для його досягнення, навіть при умові сприятливої ситуації всередині ЄС, Україні необхідно вирішити існуючі внутрішні проблеми. Темпи і ступінь наближення України до ЄС, перш за все, залежать від введення і дотримання європейських принципів і цінностей. Україна повинна забезпечити розвиток соціальної ринкової економіки, верховенство права, прав людини і політичну стабільність. Потрібно суттєво зміцнити надійність демократизаційних зусиль України і верховенство права, встановивши дієву систему стримування і протидії відповідно до європейських стандартів. З корупцією слід боротися на всіх рівнях, дотримуючись принципу політичної неупередженості. Слід також вирішити внутрішні конфлікти України.

З метою пошуку шляхів вирішення існуючих проблем у стосунках ЄС-Україна Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва з 18 по 23 вересня 2015 року провів експертне опитування “Україна – ЄС: ключове у статусі-кво”. В рамках дослідження було опитано дві категорії респондентів: закордонні експерти, представники закордонних аналітичних центрів (27) та українські експерти (37), які мали відповісти на запитання, що, на їх думку, має бути здійснено для зближення України і ЄС.

В результаті дослідження виявилось, що більшість як українських, так і закордонних експертів поділяють думку, що Україні потрібна економічна та фінансова підтримка з боку Європейського Союзу загалом та його членів Німеччини і Польщі, зокрема. Так, більшість експертів наголошують, що

Україна потребує допомоги у вигляді кредитів, але зазначають, що наразі цей вид підтримки вона отримує в недостатньому обсязі. Безповоротна фінансова допомога також потрібна Україні – вважають і вітчизняні, і закордонні експерти, зазначаючи, що наразі Україна отримує таку допомогу в недостатній кількості. Експерти також наголошують на необхідності вливань в українську економіку у вигляді інвестицій, але більшість українських експертів зазначає, що такого виду допомоги Україна практично не отримує на сьогодні. Думки західних аналітиків з цього приводу розділилися: 13 експертів зазначили, що інвестиції в українську економіку йдуть, але в недостатніх масштабах, і ще 13 вважають, що інвестицій практично немає.

Абсолютною більшістю як українських, так і закордонних експертів підтримується надання Україні консультативних послуг за допомогою відправлення до України радників.

Думки двох експертних спільнот збігаються і щодо необхідності освітніх програм для українських школярів та студентів. При цьому і українські, і закордонні аналітики зазначають, що така підтримка надається з боку ЄС недостатньою мірою. Окрім того, на думку аналітиків, Україна потребує допомоги у вирішенні конфлікту на Сході і у формі відправлення на Схід воєнного устаткування та нелетальної зброї, і у формі надання експертної допомоги.

Україні також вкрай необхідна допомога у вигляді підтримки в європейських засобах масової інформації – так вважає абсолютна більшість експертів з України (25 із 37) і ще 10 наголошують на тому, що це в принципі потрібно. Нинішній рівень цієї медійної підтримки і українські, і закордонні експерти переважно називають недостатньою.

Експерти також визначили основні перешкоди до євроінтеграції. Найбільше, на думку українських експертів, інтеграції заважає недостатній рівень обізнаності населення про європейську інтеграцію (зазначили всі 37 експертів), корупція та повільний темп реформ (28), позиція західних держав, що не хочуть бачити Україну членом ЄС (18), а також недостатній рівень

економічного розвитку України (17). Закордонні експерти також вважають, що основними перешкодами для України на її шляху до членства в ЄС, є корупція і повільні реформи (25 із 27 експертів), відсутність відповідної підтримки у позиції західних держав (17), а також проблеми економічного розвитку України (14). Тільки один закордонний експерт назвав як основну перешкоду недостатній рівень обізнаності населення щодо європейської інтеграції як такої [120].

Дане соціологічне дослідження показує, що Україні та ЄС потрібно скоординувати свої дії у вирішенні існуючих проблем, адже як доводить проведений аналіз експертна думка західних і закордонних колег сходиться по більшості питань, що означає спільне бачення майбутнього, а отже, шанс на подолання протиріч, що існують між Україною та ЄС, основним з яких є євроскептицизм.

З матеріалів дослідження також стає зрозумілим, що для того, щоби оптимістичний сценарій розвитку України справдився, і Україні, і Європейському Союзу необхідно виконати чимало умов та відповісти на велику кількість викликів.

Згідно критеріїв, визначених на засіданні Європейської Ради у Копенгагені, що в відбулась в 1993 році: “Асоційовані держави Центральної та Східної Європи, які висловили таке прагнення, можуть стати членами Європейського Союзу. Вступ відбудеться як тільки асоційована держава зможе взяти на себе обов’язки членства, задовольнивши необхідні політичні та економічні вимоги”. Ці вимоги отримали назву Копенгагенських критеріїв: перший – “стабільність інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав меншин” (політичний критерій); другий – “існування діючої ринкової економіки, а також спроможність впоратися з конкурентним тиском та ринковими силами в межах Європейського Союзу” (економічний критерій); третій – “здатність взяти на себе обов’язки членства, включно з дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу” (критерій членства); четвертий –

“спроможність Європейського Союзу абсорбувати нових членів, одночасно підтримуючи динаміку європейської інтеграції, є важливим фактором спільного інтересу як Союзу, так і держав- кандидатів”. Зрозуміло, що кожен з цих чотирьох критеріїв містить низку субкритеріїв. Так, політичний критерій містить наступні складові: забезпечення свободи парламентських та президентських виборів і виборів до місцевих органів влади; створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації; прийняття законодавства, що надійно захищає права меншин, створення відповідних установ; посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів; створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції та внутрішніх справ, гарантії незалежності судової влади, покращення функціонування судів; захист особистих прав і свобод людини. Складові економічного критерію у свою чергу також мають низку підкритеріїв. “Існування ринкової економіки” оцінюється, до прикладу, на основі аналізу наступних факторів: рівновага між попитом та пропозицією зумовлена вільною грою ринкових сил; лібералізація цін і торгівлі; відсутність значних перешкод для виходу на ринок (створення нових підприємств) та виходу з ринку (банкрутство); наявність правової бази, включаючи регулювання права власності; виконання законів і контрактів; досягнення макроекономічної стабільності, включаючи стабілізацію рівня цін та стабільність державних фінансів і зовнішнього сальдо; наявність широкого консенсусу щодо основ економічної політики; достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування накопичених коштів на інвестування виробництва.

Третій критерій – “критерій членства” є, як свідчить досвід переговорів країн-кандидатів, найважчим для виконання. При проведенні переговорів про набуття членства в ЄС конкретизовані 31 критерій членства. Кожен з них відповідає одному з 31 розділів *acquis communautaire* („спільного доробку ЄС”): вільне переміщення товарів, вільне переміщення робочої сили, свобода

у наданні послуг, вільне переміщення капіталів, законодавство про підприємства, конкурентна політика, сільське господарство, рибне господарство, транспортна політика, податкова політика, економічний та монетарний союз, статистика, соціальна політика та зайнятість, енергетика, промислова політика, малі та середні підприємства, наука та дослідницька діяльність, освіта та навчання, телекомунікації, політика у галузі культури та аудіовізуальному секторі, регіональна політика, екологія, захист прав споживачів та охорони здоров'я, юстиція та внутрішні справи, митний союз, зовнішні зносини, спільна зовнішня політика та політика безпеки, зовнішня торгівля, бюджет та фінансовий контроль, охорона прав інтелектуальної власності, відповідність стандартів промислової продукції [145].

Виходячи з перерахованих критеріїв зрозуміло, що набуття членства в ЄС потребує масштабних внутрішньополітичних перетворень в Україні і для цього потрібна політична воля.

В першу чергу ці перетворення стосуються, як не дивно, політичної сфери та владних структур. Незважаючи на голосні заяви про євроінтеграційні прагнення, насправді, жодна українська влада не продемонструвала свою готовність відповідати європейським цінностям.

Так, наприклад, згідно щорічного рейтингу країн світу, що укладається організацією Transparency International з питань корупції, Україна є однією з найбільш корумпованих країн світу, посідаючи 66 місце з 196 можливих [150]. Підтвердженням цього став і так званий Панамський скандал, коли матеріали, отримані в результаті одного з найбільших витоків інформації в історії сучасної журналістики, розкрили таємні офшорні компанії, які світові диктатори, бізнес-магнати і злочинці використовують для приховування статків, ухиляння від податків і шахрайських операцій. Опинились серед них і українці, включаючи Президента України Петра Порошенка [212, Р.27]. Верховна Рада України також демонструє свою неготовність відповідати європейським вимогам. Одним з проявів неготовності є елементарна неспроможність проєвропейських депутатів проголосувати за закони

необхідні для здійснення євроінтеграційного курсу. Наприклад, депутати довгий час не могли проголосувати за поправки до Закону України через те, що це тягнуло за собою голосування за електронне декларування доходів серед представників влади, а це була одна із вимог ЄС щодо надання безвізового режиму для України [97]. Зрозуміло, що такі повідомлення про Україну в європейських новинах не покращують ставлення до нас наших європейських партнерів.

Отже, в першу чергу, подолання євроскептицизму та зближення України з ЄС залежить від добросовісної роботи української влади. Подолання корупції та запровадження реальної відповідальності за порушення закону посадовими особами має стати найпершим кроком на шляху до ЄС. Невирішеними залишаються також питання прийняття законодавства, що має захищати права меншин, вирішення питань правового забезпечення та посилення можливостей боротьби з відмиванням коштів. Всеосяжних реформ потребують сільське господарство, сфери освіти та медицини.

Значної уваги заслуговує і питання інформаційної підтримки процесу євроінтеграції, насамперед, роз'яснення цілей, недоліків та переваг, а також стану та перспектив відносин України з Євросоюзом. Слід відмітити, що найбільша увага просвітницькій діяльності щодо ЄС проводилась самим Євросоюзом. Мова йде, наприклад, про ініціативи інформаційні кампанії “Сильніші разом” і “Будуймо Європу в Україні”, реалізовані Представництвом ЄС в Україні та посольствами окремих держав-членів Євросоюзу. З урядового боку інформаційна підтримка євроінтеграції обмежується здебільшого окремими публікаціями та заявами. І сприймати, і представляти євроінтеграцію потрібно в першу чергу не як зовнішню, а внутрішню політику реформ потрібних для всіх регіонів України. Інформаційний супровід реформ повинен бути не менш активним, всеосяжним і ефективним, ніж вони самі, особливо – на Півдні і Сході, де є значна кількість противників євроінтеграції.

Попри зростання підтримки європейського вектору, частка тих, хто вважає, що Україні не варто приєднуватися ані до ЄС, ані до Митного союзу,

– найбільша за останні 3,5 роки і становить 23%. Оскільки розчарування у Митному союзі як формі інтеграції не означає автоматично переходу у лави прихильників ЄС, можна зробити висновок, що для подальшого підвищення рівня підтримки ЄС в нашому суспільстві доведеться провести велику інформаційну і роз’яснювальну роботу.

Надзвичайно важливо, що зміни інтеграційних пріоритетів відбулися не лише на загальноукраїнському рівні, але й на регіональному. При цьому, необхідно зосередити увагу саме на тих макрорегіонах, які традиційно виступали за інтеграцію у Митний союз – Південь, Схід та Донбас. Наприклад, на Півдні Митний союз від весни 2013 р. втратив більшу частину своїх колишніх прихильників. Так, в травні 2013 року їх було майже 40%, за рік їх лишилося 25%, а станом на березень 2015 р. – 15%. Натомість у регіоні істотно збільшилася частка “неприєднанців” та тих, хто не визначився: до 33% і 21%, відповідно. Тобто, Митний союз прихильників втратив, але це зовсім не збільшило ядро симпатиків ЄС. 54% населення регіону опинилося на роздоріжжі [44].

Ось ці громадяни, які поки що не готові зробити свій усвідомлений вибір і мають бути пріоритетною цільовою аудиторією інформаційних та просвітницьких зусиль держави, експертів, громадських діячів та засобів масової інформації.

При цьому, першочерговим для висвітлення євроінтеграції має стати зміст європейської інтеграції, а не просто її міфічна перспектива. Владі необхідно розробити нову Концепцію інформаційної політики щодо євроінтеграції, яка включала б в себе не лише пункти, що стосуються роз’яснення переваг та недоліків євроінтеграції, але могла б відповідати на сучасні загрози інформаційній безпеці України, серед яких інформаційна агресія та дезінформація з боку третіх країн. Для цього доцільно було б провести професійну оцінку сучасного стану інформаційного поля України та, в першу чергу, вирішити існуючі в ньому проблеми і використовуючи світовий досвід розробити нову інформаційну стратегію, яка б могла гідно

протистояти насамперед геополітичним викликам початку XXI століття. Ми вважаємо, що заголовком ефективної інформаційної політики може бути гасло “Побудуємо Європу в Україні” яке є об’єднуючим для всіх регіонів України. Головне, щоб воно підкріплювалось реальними діями з боку української влади, політичних партій і громадських організацій, а не обмежувалось голослівними обіцянками.

Втім, всі старання України можуть бути марними, якщо ЄС не почне проводити більш дієву зовнішню політику. Небажання погіршувати відносини з Росією, енергозалежність та економічна взаємозалежність призводить до того, що інтереси України для ЄС відходять на другий план. Відсутність чітко визначених перспектив членства для України також не покращують стосунки країни з Союзом. Вирішення цієї проблеми можливе через надання Україні перспективи членства. Як зазначається в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень, цей аспект став проблемним питанням з самого початку узгодження політичної частини УА і так і не був закріпленим у кінцевому тексті Угоди. На сьогодні питання перегляду Угоди також виключене. Однак існує ціла низка міжнародно-правових заходів, які уможливлють закріплення даного положення, зокрема, підписання окремого протоколу. В юридичній площині положення про перспективу членства не несе ніяких наслідків ні для України, ні для ЄС і в жодному випадку не означає автоматичний початок процесу вступу до ЄС, тому що:

1) ані Угода про асоціацію, ані надання «перспективи членства» не надають гарантій вступу;

2) питання вступу до ЄС має чітко визначену процедуру відповідно до договорів Європейського Союзу, основними передумовами якої є подання заяви державою на вступ та відповідність даної держави критеріям членства в ЄС.

Основна причина небажання надати дану перспективу, на думку експертів, полягає у побоюванні багатьох держав-членів Євросоюзу, що надання “перспективи членства” державам Східної Європи матиме величезне

геополітичне навантаження, оскільки означатиме готовність ЄС взяти на себе більші союзницькі зобов'язання по відношенню до цих держав. Однак питання про надання перспективи членства Україні сьогодні має дуже важливе політичне і, насамперед, психологічне значення. Це положення має змінити сприйняття України в ЄС не лише серед політичних еліт, але й більш широких суспільних верств. Так само воно за відповідних умов могло б спричинити потужний вплив на зміст внутрішньополітичного життя України та її геополітичні пріоритети [80].

Член Європейського Парламенту з приводу даного питання – Ельма Брок, зазначає, що разом з прийняттям Лісабонської угоди та її новими інструментами в міжнародній політиці, у ЄС з'явилася можливість проводити більш послідовну і зв'язану зовнішню політику. Тому не тільки Україна, але і ЄС повинен сприяти зміцненню двосторонніх відносин. В цьому випадку потрібен багатосторонній підхід для цілого регіону, який допоможе зблизити країни-сусідки і, таким чином, сприятиме зміцненню стабільності.

Пані Брок при цьому наголошує, що вся європейська інтеграція базується на принципі, сформульованому одним з “батьків-засновників” ЄС Робертом Шуманом: “Європа не стане одним цілим за один раз або по якомусь одному плану. Вона буде будуватися шляхом конкретних досягнень, які спочатку створять єдність де-факто”, переносячи даний вислів на відносини між Україною та ЄС. Не треба думати категоріями чітких дат і довгострокових цілей, а робити конкретні кроки і досягнення, які створюють солідарність і впевненість, а отже, автоматично наближають євроінтеграцію. Це є довготривалим процесом. “Тим часом, нам слід вводити посилене співробітництво з Україною і конкретні переваги для громадян. Інакше люди відчують розчарування”, – підкреслила Е.Брок [5, С.15].

Цілком зрозуміло, що вступ України до ЄС є довготривалим, багатоетапним та віддаленим у часі процесом, але його довготривалість призводить до збільшення кількості противників євроінтеграції. Окрім того, згідно можливих сценаріїв розвитку України на середньострокову

перспективу, можна спрогнозувати, що невдоволення діяльністю проєвропейськи налаштованої влади рано чи пізно призведе і до більшого числа тих, хто заперечує ідею євроінтеграції, як це вже відбувається в провідних європейських країнах. Негативний вплив на євроінтеграцію України справляє і той факт, що Європейський Союз наразі переживає ряд серйозних проблем, включаючи кризу ідентичності і єдності. Звісно, такий стан справ також є несприятливим для України. Усе це, в кінцевому рахунку, може спровокувати ситуацію, коли за відсутності альтернатив розвитку зовнішньої політики (поглиблена співпраця з Росією наразі вважається маловірогідною, з огляду на конфлікт між державами) Україна втратить підтримку ЄС та опиниться в ситуації глибокої політичної, економічної та соціальної кризи, вихід з якої буде довготривалим і болісним.

За будь-яким з наведених тут сценаріїв, зрозуміло, що Україна покладає занадто багато надій на підтримку третіх сторін та є занадто несамостійною і залежною від зовнішніх факторів, а для здійснення оптимістичного політичного сценарію вона повинна бути готовою, у разі потреби, розраховувати насамперед на власні сили і не покладатися виключно на європейську підтримку.

Якою б не була подальша доля Європейського Союзу та Росії Україна повинна знайти власний шлях виходу із політичної і соціально-економічної кризи, отримуючи, при цьому, максимум позитивних наслідків від спонсорованих ЄС реформ та стати насправді незалежною державою середньої ваги у регіоні ЦСЄ. Незалежною не лише від Росії, але, певною мірою, і від Європи. Лише дотримуючись таких цілей Україна зможе стати повноправним членом Європейського Союзу чи будь-якого іншого політичного об'єднання вигідного для подальшого успішного розвитку нашої держави.

Висновки до розділу IV

В четвертому розділі дисертації здійснено дослідження негативного ставлення до євроінтеграції України серед країн-членів ЄС та подані оцінки перспектив українського членства в Євросоюзі.

Зазначається, що задля успішної євроінтеграції Україні необхідна всебічна підтримка європейських країн. Економічна криза, проблема корупції, військові події на Сході країни не сприяють покращенню іміджу України в ЄС. В той же час, долаючи власні проблеми європейські лідери, як і самі європейці не вбачають вигоди у подальшому розширенні. Проведений аналіз опитувань громадської думки, заяви лідерів провідних європейських держав та голосування Європейського парламенту щодо можливого вступу України до ЄС дає змогу говорити про, в цілому, скептичне ставлення європейців до євроінтеграції України. Особливу увагу в цьому контексті приділено питанню нідерландського референдуму стосовно ратифікації Угоди про асоціацію Україна – ЄС, коли мешканці Нідерландів проголосували проти такої угоди. Все це вказує, на наш погляд, на виникнення особливого явища – “україноскептицизму”, яке є вагомою перешкодою на шляху України до ЄС.

Для більш об’єктивної оцінки можливих варіантів розбудови відносин між Україною та ЄС було розглянуто також перспективи суспільно-політичного розвитку самого Європейського Союзу та окремих його членів й узагальнено можливі варіанти розвитку подій у стосунках Україна-ЄС на середньострокову перспективу. Здійснене дослідження дозволяє констатувати, що нинішня політична криза та зростання популярності євроскептичних партій позначається на спрямуванні зовнішньополітичних орієнтирів самого Співтовариства. Важливим у контексті побудови сценаріїв можливого розвитку стосунків Україна-ЄС є дослідження політичного впливу Російської Федерації. З цією метою було розглянуто можливі варіанти розвитку відносин між ЄС, Україною і Російською Федерацією та спільними сусідами ЄС, які були сформульовані Групою з побудови сценаріїв Фонду

імені Фрідріха Еберта – “ЄС і Схід у 2030 році”. Спираючись на можливі варіанти розвитку майбутнього ЄС, розроблені вказаною Групою, у розділі подано декілька можливих варіантів розвитку подій для України, умовно поділених на песимістичний, оптимістичний та нейтральний сценарії. Підкреслено, що найбільш негативним для України є песимістичний сценарій, внаслідок якого країна може остаточно втратити перспективу членства, а найбажанішим – оптимістичний, при здійсненні котрого Україна має усі можливості стати членом ЄС у середньостроковій перспективі.

Варто ще раз підкреслити те, що виконання оптимістичного сценарію, на нашу думку, можливе лише за умови ефективного впровадження реформ, подолання корупції, припинення військових дій на Сході країни та покращення міжнародного іміджу України у сучасному світі.

ВИСНОВКИ

У ході написання дисертаційного дослідження було вирішено низку поставлених дослідницьких завдань. Зокрема, на основі аналізу наявних сучасній політичній науці концепцій і теорій були системно вивчені відносини між Україною та Європейським Союзом із врахуванням чиннику євроскептицизму та його впливу на зовнішню політику України.

Теоретичною базою дослідження проблеми розвитку євроскептицизму є ряд концепцій декількох наукових шкіл Європи та США. Основні розробки з даної тематики проводяться дослідницьким співтовариством університету Північної Кароліни та науковою школою університету Сассекс, де було створено спеціальну віртуальну інфраструктуру для вивчення феномену “євроскептицизму”. Саме дослідження представників цієї школи П. Таггарта та А.Щербяка було взято за основу при проведенні даного дисертаційного дослідження. Хоча не всі вчені повністю погоджуються з таким визначенням та типологізацією євроскептицизму, саме ця теорія набула найбільшого поширення в наукових та дослідницьких колах. За розробленою вченими типологізацією євроскептицизму на суспільний та партійний, нами було проведено аналіз проявів негативного ставлення до ЄС в Україні в громадському та політичному секторі. Окрім того, завдяки їх поділу євроскептицизму на “м’який” та “жорсткий” вдалось здійснити розподіл українських політичних партій за ступенем їх негативного ставлення до ЄС.

Проведений аналіз робіт провідних західних вчених засвідчив, що єдиного підходу до визначення поняття “євроскептицизм” і досі не має. Існуючі класифікації є різними за підходами та характером. При цьому, об’єднуючим фактором наведених теорій є те, що під євроскептицизмом в них розуміється різний ступінь опозиційності до ідеї Європейського Союзу в цілому і до окремих аспектів його діяльності, зокрема. Серед основних передумов розвитку євроскептичних настроїв всі, без винятку, дослідники

називають невдоволення економічною та соціальною політикою ЄС, що свого часу призвело до відмови від прийняття спільної конституції, негативного ставлення до єдиної валюти, небажання продовжувати інтеграційну політику та страху втратити власну національну ідентичність та суверенітет.

В той же час, можна стверджувати, що зроблені донедавна спроби науковців та експертів визначити це поняття є вкрай фрагментарними та потребують подальшого вивчення та аналізу.

Невдоволення інститутційною політикою ЄС серед населення призвело до зростання популярності відверто націоналістичних партій майже у всіх країнах-членах ЄС. “Справжні фіни” у Фінляндії, “Шведські демократи” у Швеції, які не приховують свого гасла “Швеція для шведів”, “Датська народна партія” в Данії, Голландська “Вільна партія”, грецька ультра права партія “Золота зоря”, британська “Партія незалежності Сполученого Королівства”, Французький “Національний фронт”, “Альтернатива для Німеччини” в ФРН – все це не повний список партій, які продовжують пропагувати євроскептичні ідеї в своїх країнах та не лише отримують місця в національних парламентах, але й перемагають на загальноєвропейських виборах до Європейського парламенту, створюючи відповідні коаліції та фракції.

При цьому виникає безпрецедентна ситуація, коли приймаючи участь у виборах до структур, яким вони, власне протистоять, євроскептики здійснюють свою, по суті, антиєвропейську діяльність, прцуючи саме в європейських інституціях. І хоча поки що немає вагомих причин вважати діяльність євроскептиків в Європейському парламенті успішною, з’явилися вже перші негативні приклади їх діяльності стосовно євроінтеграції України. Так, під час ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом голосування в Європейському парламенті показало, що близько 20% європарламентарів не підтримують ідею євроінтеграції України та проголосували проти ратифікації угоди. Зрозуміло, що така

кількість противників розширення ЄС на даному етапі не може суттєво вплинути на загальноєвропейську зовнішню політику, втім є серйозним приводом для більш глибокого вивчення та аналізу, адже як засвідчують результати виборів до Європейського парламенту за останнє десятиліття, в Європі спостерігається тенденція до стабільного збільшення невдоволених політикою Європейського Союзу.

Однією з найбільш євроскептично налаштованих країн ЄС є, наразі, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Саме Великобританія завжди вважалась батьківщиною євроскептицизму, як країна, де питання членства в ЄС завжди ставало приводом для суперечок та дискусій. Британія – єдина країна, де членство в Європейському Союзі вже вдруге за останні сорок років стає приводом для проведення загальнонаціонального референдуму. Серед причин такої стійкості британців у своїх анти-європейських переконаннях можна виокремити декілька причин. По-перше, це географічне розташування Великобританії, адже географічно вона є периферією Європи, що в свою чергу призводить до того, що значна частина британців не вважають себе європейцями. По-друге, не сприяли зближенню з Європою й історичні передумови. Стомлені від воєн XX століття європейці прагнули знайти вирішення застарілим і майбутнім конфліктам в створенні спільного союзу. Британія такої потреби не відчувала.

Окрім того, можна зробити висновок, що у даному випадку існують і суто меркантильні причини. Британська економіка перебуває в кризі, витоки якої лідери уряду пояснюють кризою Єврозони, а не внутрішніми проблемами Великобританії. До того ж, заклики щодо проведення референдуму є ще й спробою влади Великобританії чинити політичний тиск на лідерів ЄС з метою отримання більш вигідних для Британії умов співпраці з ЄС, а також з метою отримання підтримки незадоволених британських громадян, уникаючи при цьому можливого розколу всередині своїх партій.

Потенційний вихід Британії з ЄС, який навіть отримав власний термін – “Брексіт”, може стати серйозним ударом по політичному та економічному становищу в Сполученому Королівстві, адже може спричинити великі проблеми як у фінансовій, так і в промисловій сфері, адже за стільки років членства практично всі галузі економіки стали глибоко пов’язані з відповідними сферами ЄС та окремих європейських країн. Окрім цього, приклад Великобританії може стати заклик до більш рішучої політики для інших невдоволених європейською політикою країн.

Для України можливі наслідки виходу Великобританії з ЄС також можуть бути негативними. Традиційно, Великобританія завжди виступала проти поглиблення інтеграції в рамках Європейського Союзу, але підтримувала розширення Союзу шляхом включення нових членів, що повністю збігається із сучасними українськими прагненнями. Тому в разі виходу Британії з ЄС, Україна позбавиться підтримки від впливової європейської країни, яка має значний вплив на інші країни-члени ЄС.

Надзвичайно важливим на шляху до євроінтеграції України є вивчення досвіду інших пост-комуністичних країн, які вже пройшли власний шлях приєднання до Європейського Союзу. Однією з таких країн є Польща, яка цікава для України ще й тому, що довгий час відстоювала інтереси України на загальноєвропейському рівні.

Підкреслено й те, що Польща стала членом ЄС порівняно недавно, втім розчарування від членства майже одразу посилює існуючі ще до вступу євроскептичні настрої в країні. Втім, країні вдалось досягти значної підтримки євроінтеграції серед населення шляхом проведення дієвої про-європейської інформаційної політики, підкріпленої успішними внутрішньополітичними реформами. Однак, серед причин польського євроскептицизму основними залишаються невдоволення економічною політикою ЄС та невідповідність деяких аспектів європейської соціальної політики польським традиціям та устоям, адже в Польщі значний вплив на суспільну думку має католицька церква. При цьому, особливістю

польського євроскептицизму, на відміну від українського, є достатньо низький відсоток суспільного євроскептицизму, але досить великий рівень прояву євроскептичних настроїв серед політичних партій. Результати президентських і парламентських виборів 2015 року в Польщі засвідчили значне зростання євроскептичних гасел серед польських політиків. Як відомо, президентом Польщі став представник євроскептичної партії “Право і справедливість” і ця сама партія стала переможцем недавніх парламентських виборів.

Така розстановка сил на політичній арені Польщі викликає питання подальшої підтримки Польщею євроінтеграційних прагнень України. Втім, враховуючи той факт, що “Право і справедливість” є “м’яким” євроскептиком, Польща і надалі буде зацікавлена у вступі України до ЄС, адже тоді, утворивши коаліцію з іншими країнами Східної Європи, що входять до Союзу, Польща зможе стати регіональним лідером, маючи досить великий політичний вплив на прийняття загальноєвропейських рішень.

Спираючись на аналіз результатів соціологічних опитувань та електоральної поведінки громадян можна зробити висновок, що в Україні існує велика кількість громадян, які сьогодні незгідні з євроінтеграційним курсом. За різними даними кількість євроскептиків серед населення України складає 36-42%. Такий невеликий розподіл між прихильниками (близько 50%) і противниками євроінтеграції фактично свідчить про існування розколу в українському суспільстві з питань зовнішньополітичного курсу, який досить часто підживлюється ззовні.

Ще з часів Помаранчевої революції, євроскептики мали змогу висловити свою думку на так званих “Антимайданах”. Адже значна частина населення Сходу країни і АР Крим негативно сприйняла акції політичного протесту в Києві та інших містах України. Незважаючи на те, що “Антимайдани” були ініційовані тодішньою владою та мали досить організований характер, вони дійсно відображали негативне ставлення

учасників цих мітингів до євроінтеграції, про що свідчать чисельні соціологічні опитування. Адже найбільший рівень євроскептицизму протягом останніх 13 років опитувань насправді зберігався на Сході та Півдні країни. А зростання загальнонаціонального рівня євроентузіазму в останні роки можна частково пояснити тим, що населення традиційно євроскептично налаштованих регіонів не може прийняти участь в опитуваннях та виборах.

Розподілу українського суспільства на прихильників союзу з Росією та прихильників вступу до ЄС, після Помаранчевої революції призвели до кризи, яка виникла в Україні під час Євромайдану 2013 року, коли не підписання Угоди про асоціацію стало, з одного боку, приводом для Революції гідності, рушійною ідеологією якої стала євроінтеграція, а з іншого боку, виникненням, за підтримки Росії, сепаратистських настроїв на Сході та Півдні України, що призвело до військового конфлікту і розгорнутої у подальшому гібридної війни.

Цікавою особливістю українського євроскептицизму є той факт, що значний рівень суспільного євроскептицизму практично не відображається на електоральній поведінці громадян. Аналіз учасників виборів останніх років показав, що найбільше громадянську позицію з цього питання відображають представники лівих і правих політичних сил. Так, ВО “Свобода” та “Правий сектор” виступають проти євроінтеграції через свою націоналістичну спрямованість, декларуючи своє небажання бачити Україну підконтрольною наддержавним утворенням, яким по суті є ЄС. При цьому підкреслюється, що від вступу до ЄС значно постраждає українська самобутність, православ’я та сімейні цінності. Єдиною умовою при якій представники цих партій допускають об’єднання з ЄС є проведення зовнішньої політики на противагу Росії. Представники таких партій користуються значною підтримкою на регіональному рівні, втім отримують значно меншу підтримку на парламентських виборах. Це можна пояснити великим ступенем радикалізованості даних політичних сил та занадто

вузьким баченням курсу розвитку внутрішньої та зовнішньої політики України.

Представники ж лівих політичних сил, навпаки, вбачають єдиним можливим варіантом зовнішньополітичного курсу розвиток стосунків з пост-радянськими країнами на чолі з Російською Федерацією. Їх основна ідея полягає в тому, що слов'янські народи мають об'єднатися задля спільного майбутнього на противагу Європі та США. Наголос також робиться на збереженні православних цінностей. Однак, основний представник лівих Комуністична партія України потрапила під заборону, а отже сьогодні не має змоги приймати участь у виборах. Окрім того, представники інших лівих політичних сил також не отримали підтримку на останніх парламентських виборах через неможливість участі у цих виборах їх основного електорату зі Сходу та Півдня країни.

На основі програм і діяльності центристських партій доведено, що у них також присутні досить глибокі євроскептичні настрої. Основним прикладом таких партій стала Партія регіонів України, представники якої, незважаючи на свої програмні положення, в яких недвозначно заявлялось про євроінтеграційний курс України відмовились підписувати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, що призвело до революційної ситуації в країні та війни на Сході. Таке маніпулювання громадською думкою задля задоволення власних електоральних потреб дозволяє нам констатувати прихований партійний євроскептицизм, властивий лише українським партіям, коли на перший план виходять не інтереси українського народу, а бажання будь-яким чином здобути найбільшу підтримку громадян, нехтуючи задекларованими цілями задля забезпечення бізнес-інтересів лідерів та спонсорів партії.

Сьогодні, на нашу думку, партійний євроскептицизм має досить незначний вплив на євроінтеграційні прагнення України, адже жодна чисельна євроскептична партія повноцінно не представлена у Верховній Раді, а отже не має змоги утворювати коаліції та впливати на

зовнішньополітичний курс держави. Втім, діяльності попередніх євроскептичних партій виявилось достатньо для того, щоб відкинути Україну від перспективи членства на десятки років.

В результаті дослідження проявів суспільного та партійного євроскептицизму з'ясовано основні причини небажання українців стати частиною Європейського союзу. Зокрема, ретроспективний аналіз засвідчив, що основною причиною такого негативного ставлення до ідеї євроінтеграції в Україні є історичні особливості розвитку нашої держави, тобто тісний зв'язок окремих регіонів з Російською Федерацією.

Не менш важливою причиною українського євроскептицизму є його економічна складова. Необхідність імплементації європейських норм і стандартів, модернізації виробництв, страх не витримати конкуренцію після напливу в країну дешевших європейських товарів на власному українському ринку, ризик не подолати конкуренцію на Європейському рівні та небажання втрачати економічні зв'язки з Росією посилюють євроскептичні настрої серед представників як середнього, так і великого бізнесу в Україні.

Окремою складовою негативного ставлення українців до євроінтеграції все ще недостатню обізнаність громадян і з питань євроінтеграції України в цілому і щодо Європейського Союзу зокрема. Причина такого становища в неефективній інформаційній політиці України. Разом з тим, інформаційна політика Росії, яка безперешкодно проводилась на території України всі ці роки виявилась значно ефективнішою, що призвело до великої кількості прихильників проросійського зовнішньополітичного курсу.

Ще однією причиною українського євроскептицизму є релігійні переконання та страх втратити національну самобутність, тобто властиві українцям національні та сімейні цінності.

Важливим аспектом євроінтеграційного курсу України є певне небажання самого Євросоюзу продовжувати євроінтеграцію загалом та євроінтеграцію України зокрема. Економічна, політична та міграційна криза

всередині самого ЄС вказують на те, що Союз наразі не готовий до розширення. Не додає оптимізму і ставлення до України серед певних політичних та громадських кіл ЄС. Негативний імідж України, пов'язаний з нестабільною політичною ситуацією, військовим конфліктом, що відбувається на Сході України, корупцією, та складною економічною ситуацією призвів до появи україноскептицизму в Європі. Європейські лідери відкрито зазначають у своїх заявах, що найближчу чверть століття Україна не має шансів на членство. Неоднозначне ставлення до євроінтеграції України доводить також затяжний процес ратифікації Угоди про асоціацію, імплементація якої, після негативного результату Нідерландського референдуму з цього питання, взагалі опинилась під загрозою. І хоча Україна отримує значну фінансову підтримку від Європейського Союзу, як у вигляді кредитів, так і різного роду освітніх та соціальних програм, вона, скоріше свідчить про небажання ЄС втрати вплив у східноєвропейському регіоні, аніж про бажання бачити Україну країною-членом ЄС. Таким чином, саме євроскептицизм всередині ЄС може стати основною причиною уповільнення або, навіть, припинення процесу євроінтеграції України.

Аналіз проблеми європейського та українського євроскептицизму дозволив навести прогностичне бачення євроінтеграційного курсу на середньострокову перспективу. За оптимістичним прогнозом, Україна може стати членом Європейського Союзу, але для цього повинні бути виконані наступні умови: подолання кризи в самому Європейському Союзі; налагодження стосунків між Росією та ЄС та створення спільного Європейсько-Російського економічного простору. Але основною умовою оптимістичного сценарію є вирішення внутрішньополітичних та економічних проблем всередині самої України.

Вразі невиконання однієї з цих умов найбільш реалістичним стає нейтральний сценарій розвитку подій. Україна так і не отримає реальної перспективи членства в ЄС, втім налагодження стосунків між Росією та ЄС,

втомлених від взаємних претензій та санкцій, призведуть до поступової стабілізації ситуації в Україні та виходу країни з кризи, що зможе стати першим кроком до реалізації оптимістичного сценарію на довгострокову перспективу.

Немаловажливим елементом виконання кожного з цих сценаріїв є налагодження робочих стосунків між Україною та Росією та припинення війни на Сході України. Однак такий розвиток можливий за умов падіння путінського режиму.

При цьому, невиконання жодної з зазначених умов призведе до того, що в середньостроковій перспективі криза у стосунках ЄС-Росія, Україна-Росія, та, як наслідок Україна-ЄС погіршиться. Це, в свою чергу, не лише може позбавити Україну перспективи членства на довгострокову перспективу але і призведе до ще більш глибокої економічної та політичної кризи та збільшення рівня євроскептицизму як в Європі, так і в Україні.

Задля здійснення оптимістичного сценарію у середньостроковій перспективі Україні необхідно виконати ряд умов: подолати корупцію на всіх рівнях державної влади; домогтися верховенства права; вирішити економічні проблеми та підняти рівень життя українського населення при цьому слід розробити системну, послідовну, координовану інформаційну кампанію та ініціювати створення нової Концепції інформаційної політики щодо євроінтеграції, яка включала б в себе не лише пункти, що стосуються роз'яснення переваг та недоліків євроінтеграції, але могла б відповідати на сучасні загрози і виклики інформаційній безпеці України.

Не менш важливою для здійснення оптимістичного прогнозу є необхідність у проведенні більш дієвої східноєвропейської політики самим Європейським Союзом. Як вже неодноразово підкреслювалось, Україна значною мірою належить до сфери інтересів Російської Федерації, що спричиняє значне погіршення стосунків між Росією та ЄС, а це, в свою чергу, негативно впливає на економічні інтереси окремих держав-членів Євросоюзу, а отже рано чи пізно небажання погіршувати відносини з

Росією, енергозалежність та економічна взаємозалежність призведе до того, що інтереси України відійдуть для ЄС на другий план. А відсутність чітко визначених перспектив членства для України у свою чергу може призвести до посилення євроскептичних настроїв і в самій Україні. Отже, якщо ЄС не бажає втратити вплив на Україну, європейські політики мають зрозуміти, що без надання Україні чітких перспектив членства Східний напрям зовнішньої політики ЄС може зазнати у середньостроковій перспективі небажаних змін і трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активісту угорської партії “Йоббік” на 5 років заборонено в’їзд до України [Електронний ресурс] / 5 канал. – Режим доступу: <http://www.5.ua/svit/aktivisty-ugorskoj-partij-iobbik-na-5-rokiv-zaboroneno-vjzd-do-ukrajni-65808.html>
2. Артьомова Є.С. Євроскептицизм: сутність, передумови і тенденції поширення [Електронний ресурс] / Є.С.Артьомова. – Режим доступу: http://fsn.fhum.info /pdf /136/136_09.pdf
3. Артьомова Є.С. Євроскептицизм у сучасному геополітичному дискурсі Європейського Союзу: автореф. дис... канд. політ. наук : 21.03.03 / Артьомова Євгенія Сергіївна; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.
4. Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы. – М.: Весь мир, 2014. – 704 с.
5. Брок Э. Европейские перспективы Украины / Є.Брок // Газета “День”. – №64, 04.11.2011. – С. 15 – 16.
6. В Киеве регионалы водят хороводы с плакатами "Гейропа" [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Главред. – Режим доступу: <http://glavred.info/politika/v-kieve-regionaly-vodyat-horovody-s-plakalami-geyropa-264176.html>
7. В Одессе несколько сотен человек провели марш за вступление в Таможенный союз [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ТСН. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/politika/v-odesse-neskolko-soten-chelovek-proveli-marsh-za-vstuplenie-v-tamozhenny-soyuz-339419.html>
8. В Одессе прошел митинг за вступление Украины в Таможенный союз [Електронний ресурс] / Офіційний сайт 112.ua. – Режим доступу: <http://112.ua/obshchestvo/v-odesse-proshel-miting-za-vstuplenie-ukrainy-v-tamozhenny-soyuz-3552.html>

9. В Симферополі сторонники ТС мітингували за референдум [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ҚНА. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/politika/v-simferopole-storonniki-ts-mitingovali-za-referendum/131635/>
10. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира. Соціологія ХХІ века / Іммануїл Валлерстайн. – М.: Логос, 2003. – 355 с.
11. Вибори Президента України. Повторне голосування 21.11.2004 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/WP301?PT001F01=501>
12. Виступ Олега Тягнибока під час відкриття 3-ї сесії Верховної Ради VII скликання 3.09.2013 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org.ua/media/video/041941/>
13. Від стабільності – до добробуту передвиборна програма Партії регіонів [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/showdoc2?PF7171=50&PID409=27>
14. Відомості про підрахунок голосів [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>
15. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>
16. Вісім фактів про референдум у Нідерландах щодо України [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство Deutsche Welle. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/вісім-фактів-про-референдум-у-нідерландах-щодо-україни/a-19159167>
17. Владу і власність – трудовому народу України!: Передвиборна програма Комуністичної партії України // Голос України. – 2006. – № 50. – 18 берез. – С. 4.

18. ВО “Свобода” припиняє співпрацю з Альянсом європейських національних рухів [Електронний ресурс] / Інформаційне агенство РБК. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/-svoboda-prekrashchaet-sotrudnichestvo-s-alyansom-evropeyskih-19032014180700>
19. Географічна структура експорту-імпорту послуг (1996-2014) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державного комітету статистики. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/gsp_u.html
20. Гісса О. Можливі шляхи подолання євроскептичних настроїв в контексті подальшого розвитку відносин Україна-ЄС / Олександра Гісса // Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – Вип. 3-4. – С. 90-100.
21. Гісса О. Причини виникнення євроскептичних настроїв в Україні (за результатами соціологічних досліджень) / Олександра Гісса // “Гілея: науковий вісник”: Збірник наукових праць. – К., 2016. Випуск 109. – С.356-360.
22. Гісса О. Рівень партійного євроскептицизму в Україні / Олександра Гісса // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2014. – Вип. 12. – С. 137-145
23. Гладиш М.Л. Регіональна інтеграція країн Північної Європи [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Гладиш Маріанна Леонідівна ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2011. - 19 с.
24. Гнидюк Н. А. Механізм координації політики європейської інтеграції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02. „Механізми державного управління” / Н. А. Гнидюк. – Одеса, 2011. – 20 с.
25. Грант Ч. Делор. Добро пожаловать в дом, который построил Жак / Чарльз Грант. – М.: Школа политических исследований, 2002. – 472 с.

26. Группа по разработке сценариев “ЕС и Восток в 2030 году”: ЕС и Восток в 2030 году: четыре сценария развития отношений между ЕС, Российской Федерацией и общими соседями. – Берлин: Фонд имени Фридриха Эберта, 2014. – 87 с.
27. Габермас Ю. Залучення Іншого. Студії з політичної теорії / Юрген Габермас. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.
28. Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 років [Електронний ресурс] Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1433/2003>
29. Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008-2011 рр. [Електронний ресурс] Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/594-2008-п>
30. Дзеркало тижня склало список проросійських партій в ЄС [Електронний ресурс] / Офіційний сайт газети Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://dt.ua/WORLD/zn-ua-sklalo-spisok-prorosiyskih-partiy-v-yes-195496_.html
31. Для ЕС Украина – больше не приоритет в регионе [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2011/02/4/5881109/>
32. Добробут – народу! Владу – регіонам!. Передвиборна програма Партії регіонів // Голос України. – 2006. – № 31. – 17 лют. – 12 с.
33. Достижения с точки зрения Европы // Рабочая газета. – № 192. – 1.11.2012. – С.1.
34. Дудчак А. Евроэшафот для Украины / А.Дудчак // The Kiev Times. – № 35. – август-сентябрь 2013. – С.9 – 10.
35. Евростандарт рабовладения // Рабочая газета. – №183. – 17.10.2012. – С.1.

36. Експерти обговорили, яким має бути інформаційне забезпечення євроінтеграції [Електронний ресурс] / Офіційний сайт MediaSapiens. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/eksperti_obgovorili_yakim_mae_buti_informatsiynе_zabezpechennya_evrointegratsii/

37. Ёлкина М.Л. Проблема вступления в ЕЭС в общественно-политической жизни Британии в 1961-1975 гг.: автореф. дис. ... канд. пол. наук.: 07.00.03/ Л.М.Ёлкина; Московский Государственный Университет им. М.В. Ломоносова. – М., 2008. – 20 с.

38. Євроінтегруємося шматками // Комуніст. – №89. – 9.11.2012. – С.4.

39. Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – N 40.

40. Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

41. Заявление Юнкера. “Почему 25 лет? Украина не будет в ЕС никогда” – Бортник РИА Новости Украина [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство RIAN. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20160304/1006219632.html>

42. Збудуємо Європу в Україні: Передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 року // Голос України. – 2006. – № 27. – 11 лют. – С. 5 – 6.

43. Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка [Електронний ресурс] Офіційний сайт Фонду “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва”. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/mlvbkrfgbkprhkprrtkp.htm

44. Золкіна М. 52% за вступ до ЄС – це мало, багато чи достатньо? [Електронний ресурс] / М. Золкіна // Офіційний сайт Фонду “Демократичні

ініціативи імені Ілька Кучеріва”/ – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/52-za-vstup-dostatno_.htm

45. Зони вільної торгівлі чи Митний союз // Аналітично-дорадчий центр „Блакитної стрічки”. – Київ, 2010. – 22 с.

46. Історія партії [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya/

47. Киев: рядом с "Евромайdanом" отшумел "антимайдан" [Електронний ресурс] Офіційний сайт BBC. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/international/2013/12/131214_antimaidan_and_maidan

48. Ковальова О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / Олена Ковальова. – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К, 2003. – 237 с.

49. Копійка В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу / Валерій Копійка. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 253 с.

50. Коротаев А. Кривая Дэйвиса на Украине?, 09 апреля 2014 [Електронний ресурс] / А. Коротаев. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2014/04/09/ukraine/>

51. Костенко А. М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв’язання : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 – Політичні інститути та процеси / А. М. Костенко. – Львів, 2010. – 22 с.

52. Кость Бондаренко: в Украине набирает силу евроскептицизм [Електронний ресурс] Офіційний сайт РІА Новости Украина. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20151109/376635422.html>

53. Круглашов А.М. Україна – ЄС: труднощі діалогу / Анатолій Круглашов // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т.4. – Чернівці: Прут, 2016. – С. 303 – 321.

54. Евроскептики в Европарламенте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studbooks.net/558165/politologiya/evroskeptiki_evroparlamente_

parlamentskaya_gruppa_evropa_svobodu_demokratiyu_europe_freedom_democrasy

55. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія / Вадим Крушинський. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 214 с.

56. Митинг в Донецьке попросил наказать западных “экстремистов” и разбежался [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/12/4/7004812/?attempt=1>

57. Наслідки створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС / Інститут економічних досліджень і політичних консультацій, 2014. – 35 с.

58. Нечаюк І. "Євроскептицизм" у процесі європейської інтеграції (друга половина ХХ - початок ХХІ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Нечаюк Інна Олексіївна ; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. - К., 2013. - 20 с

59. Об укреплении организационной структуры местной власти в Луганской области [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Луганської обласної ради. – Режим доступу: <http://oblrada.lg.ua/node/2159>

60. Олешко О. Душок Советского “Гостеприимства” / О.Олешко // Комментарии. – №7. – 22 февраля 2013. – С. 7.

61. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції/ О.Оськін / Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. – Київ, 2009. - №48. – С.24 – 35.

62. Отношение стран Евросоюза к Украине: кто друг, а кто равнодушен (инфографика) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт газети “Сегодня”. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/life/stories/evrolyubov-k-ukraine-bolshinstvo-evropeycev-hotyat-videt-nas-v-es-628147.html>

63. Отрезвление Европы и проблемность ассоциации Украина-ЕС [Електронний ресурс] Інформаційне агентство RIAN. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20160124/1004062297.html>

64. Офіційний сайт Януша Корвін-Мікке [Електронний ресурс] – Режим доступу: korwin-mikke.pl
65. Офіціна сторінка Лінаса Лінкявічюса [Електронний ресурс] / Twitter. – Режим доступу: <https://twitter.com/LinkeviciusL>
66. Передвиборна програма блоку В.Литвина “Від безладу – до справедливого порядку!”. – [Б. м. : б. в.], 2007. – 6 с.
67. Передвиборна програма Всеукраїнського об’єднання "Свобода" [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=71>
68. Передвиборна програма Комуністичної партії України “Повернемо країну народу!” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=11>
69. Передвиборна програма Партії “Блок Петра Порошенка” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=202>
70. Передвиборна програма Політичної партії “Об’єднання “Самопоміч” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=185>
71. Передвиборна програма політичної партії “Опозиційний блок” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=199>
72. Передвиборна програма політичної партії “УДАР” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЦВК. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=55>
73. Передвиборча програма “Всеукраїнського об’єднання “Батьківщина” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої

комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=149>

74. Перепелиця Г. Альянс починає рахуватися з Росією більше ніж з прагненням України стати членом НАТО / Григорій Перепелиця // Український журнал. – 2009. – №5. С. 40 – 43.

75. Перепелиця Г. Оцінка „Східного партнерства” та рекомендації щодо інструментарів його реалізації / Григорій Перепелиця // Східне партнерство та ідея європейської інтеграції: [міжнародний експертний „круглий стіл”]. – Вроцлав, 2010. – С. 76 – 88.

76. Перепелиця Г. Україна поміж Європою та Росією: дилема вибору зовнішньополітичних пріоритетів / Г. Перепелиця // Україна дипломатична. – 2012. – Вип. 13. – С. 565-580.

77. Петр Симоненко: Вступление Украины в Таможенный союз и Евразийское экономическое сообщество дает ей неоспоримые преимущества [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Комуністичної партії України. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/petr-simonenko-vstuplenie-ukrainy-v-tamozhennyj-soyuz-i-evrazijskoe-ekonomicheskoe-soobshhestvo-daet-ej-neosporimye-preimushhestva/>

78. Петрович І. Політичні дискусії в Польщі стосовно членства держави в структурах Європейського Союзу / І.Петрович // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. – № 12. – Рівне, 2011. – С.236.

79. Пидоричева І. Видение Украины: от сырьевого экспорта к осознанной новой индустриализации // Зеркало недели. – 2015. – № 49. – С.20 –21.

80. Підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС: наслідки, завдання та перспективи [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/asocyasya-8775f.pdf>

81. План дій “Україна - Європейський Союз” [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_693

82. Політика європейської інтеграції: навчальний посібник / Під ред. В. Воронкової – К. : ВД „Професіонал”, 2007. – 512 с.
83. Постанова Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” //Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. - N 37
84. Потель Ж.-І. “Не ставтеся до євроскептичних рухів як до чогось скороминучого” [Електронний ресурс] / Український тиждень, 24 квітня 2015. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/134914/PrintView>
85. Предупредительный митинг с участием байкеров — ответ “Евромайдану” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Sevas. – Режим доступу: http://news.sevas.com/politics/sevastopol_miting_za_tamozhennyu_soyuz_baykery_13_dekabrya_2013
86. Пресс-конференция О. Тягнибока “Что такое украинская национальная идея?” [Електронний ресурс] / Lenta.ru. – Режим доступу: <http://www.lenta.ru/conf/tyagnibok/>
87. Присяжный А. Петр Симоненко: "Украину тянут на аркане в ассоциацию с Евросоюзом"/А.Присяжный // Правда Украины. – № 38. – 20.09.2013. – С.2.
88. Програма Виборчого блоку політичних партій “Блок Юлії Тимошенко” // Голос України. – 2006. – № 26. – 10 лют. – С. 4.
89. Програма захисту українців [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ВО “Свобода”. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/
90. Програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Комуністичної партії України. – Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/programmakpu/?lang=uk>
91. Програма Об’єднаної опозиції “За Батьківщину” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vpd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=52>

92. Програма політичної партії “Народний фронт” “Відновлення України” / [Електронний ресурс] Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=182>

93. Програма політичної партії “Правий сектор” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=158>

94. Програма Радикальної партії Олега Ляшка [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=144>

95. Проди пообещал, что Украина никогда не будет в ЕС [Електронний ресурс] / Офіційний сайт видання Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/05/4/4378362/>

96. Проди: нет оснований для вступления Украины в ЕС в будущем [Електронний ресурс] / Офіційний сайт видання Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/11/27/4370599/>

97. Рада 7 разів провалила включення "безвізової поправки": не голосували більше 30 депутатів від БПП change [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство Unian. Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1246559-rada-7-raziv-provalila-vklyuchennya-bezvizovoji-popravki-ne-golosovali-bilshe-30-deputativ-vid-bpp.html>

98. Райк К. Украина и Европа: ближе к ЕС, но дальше от членства? [Електронний ресурс] / К. Райк // Офіційний сайт видання Українська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2015/06/5/7034480/>

99. Рекламный ролик КПУ “Плохая игра” [Електронний ресурс] / YouTube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Hp3_JEwEw9g

100. Розпорядження КМУ “Про затвердження плану заходів щодо виконання Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської

інтеграції України на період до 2017 року” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/754-2013-p>

101. Розпорядження КМУ “Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України на період до 2017 року” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/168-2013-p>

102. Саенко Я. Проклятие референдумов: чем грозит Украине выход Британии из ЕС? [Електронний ресурс] / Я. Саенко // Офіційний сайт видання Українська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2016/05/10/7048970/>

103. Саррацин Т. Германия: самоликвидация, 2012 [Електронний ресурс] / Т.Саррацин. – Режим доступу: http://royallib.com/book/sarratsin_tilo/germaniya_samolik_vidatsiya.html

104. Сидорук Т. Інтеграційні процеси в сучасній Європі : [навч. посібник] / Тетяна Сидорук. – Львів : Піраміда, 2010. – 354 с.

105. Смирнов А.Н. Испытание евроскептицизмом: кризис европейской интеграции в зеркале консерватизма [Електронний ресурс] / А.Н. Смирнов // Полития, № 4, 2013. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/ispytanie-evroskeptitsizmom-krizis-evropeyskoy-integratsii-v-zerkale-konservatizma>

106. Стародуб А. Новітні суспільно-політичні дискусії у Польщі стосовно вступу до Європейського Союзу / Андрій Стародуб // Інформаційно-аналітична доповідь Інституту Євро-Атлантичного співробітництва. – № 2. – К.: Визвольний шлях, 2004. – 21 с.

107. Сторонники регионалов на Михайловской площади в Киеве поддержали “взвешенные действия правительства” [Електронний ресурс] Офіційний сайт Дзеркала тижня. – Режим доступу: <http://zn.ua/UKRAINE/>

storonniki-regionalov-na-mihaylovskoy-ploshadi-v-kieve-podderzhali-zveshennye-deystviya-pravitelstva-133523_.html

108. Съезд победителей // Зеркало недели. – № 49. – 2004. – 3 декабря. – С.20.

109. Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ / С.Таран // Зеркало недели. – 2005. – 12 марта. – С.20 – 21.

110. Тетчер М. Свобода та обмежене врядування / Маргарет Тетчер // Консерватизм. Антологія. – К.: “Смолоскип”, 2008. – 780 с.

111. Тимофейчев А. Братья Качиньские угрожают Лиссабонскому договору [Електронний ресурс] /А. Тимофейчев // Офіційний сайт British Broadcasting Company – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7308000/7308907.stm

112. Тихомирова К. Украине не бывать в ЕС [Електронний ресурс] / К.Тихомирова // Офіційний сайт “Иносми”. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20030912/193243.html>

113. Торговельна політика України: погляд бізнесу. Спеціальний звіт Інституту економічних досліджень та політичних консультацій. – Київ, 2014. – 35 с.

114. Тягнибок із Мірошніченком потрапили в світову десятку антисемітів [Електронний ресурс] / Українська правда – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/12/29/6980745/>

115. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page

116. Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 24.

117. Угорщина вимагає для угорців на Закарпатті автономії і подвійного громадянства / [Електронний ресурс] Офіційний сайт видання Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/13/7025158/?attempt=1>

118. Указ Президента України № 1162/2007 “Про відзначення державними нагородами України” [Електронний ресурс] Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/11622007-6734>

119. Украина глазами Европы: война, конфликт и бедность / [Електронний ресурс] Інформаційне агентство RIAN. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/story/20150624/369511009.html>

120. Україна – ЄС: ключове у статусі-кво - думки українських і міжнародних експертів [Електронний ресурс] Офіційний сайт Фонду “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва”. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/ukrainh-ekspertiv.htm>

121. Україна у нас одна!: Передвиборна програма Блоку “Наша Україна” // Голос України. 2006. – № 35. – 23 лют. – 11 с.

122. Федуняк С. Європейський Союз і нові незалежні держави (проблеми безпеки у контексті нової хвилі розширення) / Сергій Федуняк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 328-336.

123. Федуняк С. Україна після розширення НАТО – ЄС. Як бути з безпекою / Сергій Федуняк // Віче. – 2003. – №10 (139). – С. 9-12.

124. Фісанов В. Євроскептицизм: ідеї та політика / Володимир Фісанов // Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. – 2010. – №2. – С.38-41.

125. Чат-конференція з Іриною Фаріон [Електронний ресурс] / Аналітичне інтернет-видання “Главред”. – Режим доступу: <http://glavred.info/chat/irina-farion-244214.html>

126. Чат-конференція з Олегом Тягнибоком [Електронний ресурс] / Мережа “ВКурсі”. – Режим доступу: <http://conference.vkursi.com/3610.html>
127. Чекаленко Л. Інтеграційні процеси як складова модернізації / Людмила Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 18. – К. : ДАУ при МЗС України, 2012. – С. 267-272.
128. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? (динаміка, 2002-2012) [Електронний ресурс] / Центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=387
129. Чилкот Р. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Рональд Чилкот. – М.: Весь мир, 2001. – 560 с.
130. Шабаш запрещенных: в Киеве митинговали за “воссоединение с Россией” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Обозреватель.UA. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/politics/70942-shabash-zapreschennyih-v-kieve-mitingovali-za-vossoedinenie-s-rossiej.htm>
131. Шюц А. О множественности реальностей / Альфред Шюц // Социологическое обозрение. – Т. 3. – № 2. – 2003. С. 3-34.
132. Що думають європейці про Україну? / Інститут світової політики. – Київ, 2015. – 27 с.
133. Що криється за маскою ВО “Свобода” [Електронний ресурс] IPRESS.ua. – Режим доступу: http://ipress.ua/mainmedia/shcho_kryietsya_z_maskoyu_vo_svoboda_28667.html
134. Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до Європейського Союзу? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс] Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1038
135. Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС? (Регіональний розподіл) [Електронний ресурс] Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=124

136. Як світ підтримує Україну [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Інституту світової політики. – Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/1238.html>

137. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна: Європейський Союз, Митний Союз (грудень 2015) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Київського міжнародного інституту соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=584&page=1>

138. Яким інтеграційним напрямком має йти Україна? (динаміка, 2011-2015) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=865

139. A blueprint for enhancing understanding of and support for the EU-Ukraine Association Agreement including DCFTA in Ukraine. – Key Communications. – Kyiv, 2013. – 27 p.

140. A Concise Encyclopedia of the European Union from Aachen to Zollverein [Електронний ресурс] 3rd Edition by Rodney Leach. – Режим доступу: <http://www.euro-know.org/europages/dictionary/>

141. Alliance for Europe of Democracies [Електронний ресурс] / Офіційний сайт фракції. – Режим доступу: <http://www.eudemocrats.org>

142. Benedetto G. Explaining the Failure of Euroscepticism in the European Parliament / Giacomo Benedetto // *Opposing Europe? The Comparative Politics of Euroscepticism*, 2. – Oxford & New York: Oxford University Press, 2008. – P.127-151.

143. Cameron set to go to referendum without EU ratifying treaty changes [Електронний ресурс] The Guardian. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/politics/2015/jun/25/david-cameron-set-to-go-to-referendum-without-eu-ratifying-treaty-changes>

144. Cenusa D., Emerson M., Kovziridse T., Movchan V. Russian punitive trade policy measures towards Ukraine, Moldova and Georgia / D.Cenusa, M.Emerson, T.Kovziridse, V. Movchan. – CEPS WD 300, 2014. – № 400. – 13 p.

145. Conditions for membership [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейської Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/policy/conditions-membership/index_en.htm
146. Confederal Group of the European United Left/Nordic Green Left [Електронний ресурс] / Офіційний сайт фракції. – Режим доступу: <http://www.guengl.eu/>
147. Conservative party European Election Manifesto 2014. – London, 2014. – 74 p.
148. Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union, Article 18 [Електронний ресурс] / Official Journal of the European Union. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:FULL:EN:PDF>
149. Copsey N., Mayhew A. European Neighbourhood Policy: the Case of Ukraine / Copsey N., Mayhew A. // SEI Seminar Papers Series No1. Sussex European Institute, 2006. – 88 p.
150. Corruption Perceptios Index 2015 [Електронний ресурс] Офіційний сайт Transparency International. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2015/results>
151. Create an Earthquake Ukip Manifesto 2014. – PrintBridge. – Bodmin, 2014. – 8 p.
152. Crisis Group, EU Crisis Response Capability Revisited [Електронний ресурс] / Europe Report. – Режим доступу: http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/160_eu_crisis_response_capability_revisited_edit.pdf.
153. Deklaracja ideowa [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Partii Solidarnosci – Режим доступу: <http://www.solidarna.org.pl/deklaracjaideowa/>
154. Eurobarometer 60 Public Opinion In The European Union Autumn 2003 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейської Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb60/eb60_rapport_standard_en.pdf

155. Eurobarometer 71 Future of Europe [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейської Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb713_future_europe.pdf
156. Europe of Freedom and Democracy [Електронний ресурс] / Офіційний сайт фракції. – Режим доступу: <http://www.efddgroup.eu/about-us/our-charter>
157. Europe of Nations [Електронний ресурс] / Офіційний сайт фракції. – Режим доступу: http://www.eudemocrats.org/eud/uploads/Coughlan_pamphlet_final.pdf
158. Europe's Global Role. External Policy of the European Union / Edited by J. Orbie. – 2008. – 257 p.
159. European Commission “Eurobarometer 2004.1: Public Opinion in the Candidate Countries – Poland Executive Summary”. – Brussels, 2004. – 11 p.
160. European Conservatives and Reformists [Електронний ресурс] / Офіційний сайт фракції. – Режим доступу: <http://www.ecrgroup.eu/policy-prague.asp>
161. European Union European Security Strategy: A Secure Europe in Secured World [Електронний ресурс] Офіційний сайт Європейської Ради. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>
162. Fuksiewicz J. Klein Euroscepticism in the Polish and German 2014 European election campaign / Jan Fuksiewicz. – Institute of Public Affairs. – Warsaw, 2015. – 40 p.
163. Gromadzki, G., Lopata, R., Raik, K. Friends or family?: Finnish, Lithuanian and Polish perspectives on the EU's policy towards Ukraine, Belarus and Moldova / Gromadzki, G., Lopata, R., Raik, K. – Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2005. – 57 p.
164. Group for a Europe of Democracies and Diversities [Електронний ресурс] / Офіційний сайт фракції. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/groups/accounts_en.htm

165. Hartleb F. A thorn in the side of European elites. The new euroscepticism / Florian Hartleb. – Brüssel, 2011 p. – 65 p.

166. Hawkins B. Media coverage of the European Union is key to understanding eurosceptic attitudes within the UK [Електронний ресурс] / B. Hawkins – London School of Economics and Political Science. – Режим доступа: <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2012/10/01/uk-media-euroscepticism/>

167. Hissa O. European Union and European Integration Aspirations of Ukraine: Lost Possibilities and Sceptic Moods [Європейський Союз та інтеграційні прагнення України: втрачені можливості та скептичні настрої] Oleksandra Hissa // Historia i Polityka. Polrocznik poswiecony mysli politycznei I stosunkom miedzynarodowym. – Universitas Nicolai Copernici. – Torun, 2014. – №12 (19). – P. 57-67.

168. Hooghe L., Marks G. Sources of Euroscepticism [Електронний ресурс] Liesbet Hooghe, Gary Marks // Acta Politica, 2007, № 42. – Режим доступа: <http://www.unc.edu/~hooghe/assets/docs/papers/acta.politica.sources%20of%20euroscepticism.actapolitica2007.pdf>

169. Information guide. Euroscepticism [Електронний ресурс]. – Cardiff University. – Режим доступа: <http://www.cardiff.ac.uk/insrv/resources/edc/Euroscepticism.pdf>

170. J. Stanislavska, Korwin-Mikke: snajperzy z Majdanu byli szkoleni w Polsce [Електронний ресурс] / J. Stanislavska Korwin-Mikke // Wiadomosci – Режим доступа: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1027139,title,Korwin-Mikke-snajperzy-z-Majdanu-byli-szkoleni-w-Polsce,wid,17449668,wiadomosc.html?ticaid=11594b>

171. Juncker schließt EU-Beitritt der Ukraine für Jahrzehnte aus [Електронний ресурс] Інформаційне агентство Reuters. – Режим доступа: <http://de.reuters.com/article/eu-ukraine-juncker-idDEKCN0W5267>

172. Katz R. Euroscepticism in Parliament: A Comparative Analysis of the European and National Parliaments [Електронний ресурс]/ Robert S. Katz //

Режим доступу: <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/turin/ws25/katz.pdf>

173. Kopecky P. The Two Sides of Euroscepticism: party Positions on European Integration in East Central Europe [Електронний ресурс] / Petr Kopecky, Cas Mudde/ - Режим доступу: http://works.bepress.com/cas_mudde/7

174. Krotz U. National Role Conceptions and Foreign Policies: France and Germany Compared [Електронний ресурс] / Krotz U. – Режим доступу: <https://www.ciaonet.org/attachments/5383/uploads>

175. Linkiavichus L. EU European Neighbourhood Policy concerning Ukraine, Lithuanian foreign policy review / L. Linkiavichus/ – 2008. – №21. – С.64-91.

176. Local elections: What does UKIP stand for?. [Електронний ресурс]. – BBC. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-22396690>

177. Maclellan K., Sandle P. UK's Cameron tells EC president that Europe must change [Електронний ресурс] / K.Maclellan, P.Sandle // Інформаційне агентство Reuters. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-britain-eu-cameron-idUSKBN0OA1JP20150525>

178. Michnik A., Yushchenko V. (2004) Por una Europa común [Електронний ресурс] / Michnik Adam, Yushchenko Viktor // Офіційний сайт El Pais. – Режим доступу: http://elpais.com/diario/2004/04/30/opinion/1083276008_850215.html

179. Mid-term Evaluation of the EU's Generalized System of Preferences. Report. – CARIS, University of Sussex. – 2010. – 205 p.

180. Nigel Farage on trade, National Insurance and expenses. [Електронний ресурс] / BBC. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-20205730>

181. Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 9 czerwca 2003 r. o wyniku ogólnokrajowego referendum w sprawie wyrażenia zgody na ratyfikację Traktatu dotyczącego przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej [Електронний ресурс] / Офіційний сайт національної виборчої комісії

Республіки Польща. – Режим доступу: http://referendum2003.pkw.gov.pl/informacje_prasowe/Obwieszczenie_o_wyniku_referendum_akcesyjnego.htm

182. Opposing Europe? The Comparative Politics of Euroscepticism. – Oxford & New York: Oxford University Press. – 2008. – vol.2. – 243 p.

183. Palmer J. The British press and euroscepticism: mirror or magnifying glass? [Електронний ресурс] / J. Palmer // European Council on Foreign Relations. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/blog/entry/the_british_press_and_europe_mirror_or_magnifying_glass303

184. Phillips L. Ukip, Lega Nord form hard-right bloc in EU Parliament [Електронний ресурс] / L. Phillips // Офіційний сайт електронного видання. – Режим доступу: <http://euobserver.com/9/28394>

185. Practice for a Russian Invasion: Ukrainian Civilians Take Up Arms // Der Spiegel. – N 16. – 2014. – P.10.

186. Program Kongresu Nowej Prawicy Na Unio-Wybory 2014 [Електронний ресурс] Офіційний сайт КНП – Режим доступу: <http://www.nowaprawicajkm.pl/info/program-wyborczy/program-wyborczy-do-pe-2014/item/program-wyborczy-do-pe-2014>

187. Program Zdrowie Rodzina Praca Prawa I Sprawiedliwości 2014. - Prawo i Sprawiedliwość. – Warszawa, 2014. – S. 150-153.

188. Ray L. Mainstream Euroscepticism: Trend or Oxymoron? [Електронний ресурс] / Leonard Ray // Режим доступу: <http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/euroskepticism/papers/Ray.doc>

189. Results of the 2014 European elections [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейського парламенту. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2014.html>

190. Rethinking European Union Foreign Policy / Edited by B. Torna, T. Cristiancen. – Manchester University Press, 2004. – 175 p.

191. Revised EU trade scheme to help developing countries applies on 1 January 2014 [Електронний ресурс]/ Офіційний сайт Європейської комісії. –

Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/december/tradoc_152015.pdf

192. Riishøj S. Europeanisation and Euro-scepticism. Experiences from Poland and the Czech Republic /Soren Riishøj // Political Science Publication. – 2010. –№ 2. – P. 20-38.

193. Robertson T. Euroscepticism and the Perception of Benefits, 2005 [Електронний ресурс]/ Robertson Thomas. - Режим доступу: <http://theses.lub.lu.se/archive/2005/05/17/1116343183-28037-610/pdflundthesis.pdf>

194. Seawright D., Baker D., Gamble A., Randall N. Euroscepticism in the British Party System: a Source of Fascination, Perplexity, and Sometimes Frustration / Seawright D., Baker D., Gamble A., Randall N. // *Opposing Europe? The Comparative party Politics of Euroscepticism*. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 93 – 117.

195. Smith H. European Union Foreign Policy. What it IS and What it Does / Hazel Smith. – Pluto Press, 2002. – 292 p.

196. Sommer T. In Europa erstarken die nationalistischen Parteien [Електронний ресурс] / T. Sommer // Офіційний сайт газети Die Zeit. – Режим доступу: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2013-10/europa-ablehnung-wahl>

197. Sørensen C. Public Euroscepticism: the diversity of Denmark, France and the United Kingdom [Електронний ресурс]/ Catharina Sørensen // Режим доступу: www.ecsa.dk/web/index.php?option=com_docman&task=doc...25

198. Sørensen C. Danish and British Popular Euroscepticism Compared: A Sceptical Assessment of the Concept / Catharina Sørensen. – Copenhagen: Vesterkopi, 2004. – 37 p.

199. Standard Eurobarometer 72 / Autumn 2009 – TNS Opinion & Social [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Єврокомісії – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_pl_en_exec.pdf

200. Standard Eurobarometer 80. Autumn 2013. Public Opinion In The European Union. Report. [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейської

Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_publ_en.pdf

201. Standard Eurobarometer 82. Autumn 2014. Public Opinion In The European Union. Fieldwork: November 2014. Publication: December 2014 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ЄК. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_first_en.pdf

202. Standard Eurobarometer 83 / Spring 2015 – TNS opinion & social [Електронний ресурс] Офіційний сайт Європейської Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_publ_en.pdf

203. Support for future enlargement Eurobarometer 64 Public Opinion In The European Union [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Європейської Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb64/eb64_first_en.pdf

204. Support for future enlargement Eurobarometer 66 Public Opinion In The European Union [Електронний ресурс] Офіційний сайт Європейської Комісії. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_en.pdf

205. Szczerbiak A. Opposing Europe or Problematizing Europe? Euroscepticism and 'Eurorealism' in the Polish Party System / Aleks Szczerbiak // Opposing Europe? The Comparative Politics of Euroscepticism, 1. – Oxford & New York: Oxford University Press, 2008. – P. 221 – 243.

206. Szczerbiak A. Polish euroscepticism in the run-up to EU accession / Aleks Szczerbiak // European Studies – An Interdisciplinary Series in European Culture, History and Politics. – Amsterdam, NY, 2004. – P. 247 – 268.

207. Taggart P. Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems Of Definition, Measurement And Causality / Paul Taggart, Alex Szczerbiak // Sussex European Institute Working Paper. – 2003. – № 69. – 27 p.

208. Taggart P., A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems / Paul Taggart // European Journal of Political Research. – № 33 (3), 1998. – P. 363 – 388.

209. The Foreign Policy of the European Union. Assessing European Role in the World / Edited by Federica Bindi. – Washington, 2010. – 367 p.
210. The four key points from David Cameron's EU letter [Електронний ресурс] / Інформаційне агентство BBC. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-34779250>
211. The Prague Declaration. Principles of the European Conservatives and Reformists Group, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecrgroup.eu/policy/the-prague-declaration/>
212. The reaction in Russia Nothing to see here // The Economist. – April 9th. – 2016. – С.27.
213. The Standard Eurobarometer № 41 [Електронний ресурс]. – European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb41/eb41_en.pdf
214. The Standard Eurobarometer № 53 [Електронний ресурс]. – European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb53/eb53_en.pdf
215. The Standard Eurobarometer № 81 [Електронний ресурс]. – European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb81/eb81_first_en.pdf
216. Toomey M. Euroscepticism in Central Europe. A comparative analysis at elite and mass level of Poland, the Czech Republic, and Slovakia / Michael Toomey // Thesis. – Lund University MEA. Department of Political Science, 2007. – 33 p.
217. Topaloff L. Cuing euroskepticism, or what parties make of it: European integration and the strategic use of its consequences, 2009 [Електронний ресурс] / Liubomir Kiriloff Topaloff. – Режим доступу: <http://hdl.handle.net/2047/d20000142>
218. Tranholm-Mikkelsen J. Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC [Електронний ресурс] / J. Tranholm-Mikkelsen // Millennium: Journal of International Relations Studies.

1991. – Vol. 20. – № 1. – Режим доступу: <https://www.deepdyve.com/lp/sage/neo-functionalism-obstinate-or-obsolete-a-reappraisal-in-the-light-of-i3 Dpr V9cIm>

219. Tsitonakis N. The British Press: Sensationally Eurosceptic [Електронний ресурс]. / N. Tsitonakis // *Utrikes Perspektiv*. – Режим доступа: <http://utrikesperspektiv.se/?p=349>

220. UKIP Manifesto Empowering the people. – The Old Cart House, Applesham Farm, Coombes. – 2010. – 16 p.

221. Ukraine. Freedom in the world 2009 [Електронний ресурс] // Freedom house. – 2009. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/ukraine>

222. Ukrainian residents survey, May 2013 IRI, NED, Baltic Surveys / The Gallup Organization, Rating Group Ukraine. – 2013. – 38 p.

223. Vyshnevskiy Y. EU not about to split / Y .Vyshnevskiy// *Kyiv Weekly*. – №27. – 2012. – P.18 – 19.

224. Wolczuk, K. and Wolczuk, R. Cold Comfort for Ukraine [Електронний ресурс] / Офіційний сайт The Wall Street Journal (Europe). – Режим доступу: <http://www.wsj.com/articles/SB109476793711614053>

225. YouGov Survey Results [Електронний ресурс] / YouGov. – Режим доступа: http://cdn.yougov.com/today_uk_import/YG-Archives-Pol-YouGov-EURef-100910.pdf